
Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Ю. Ф. ПАЧКОВСЬКИЙ
Г. П. СЕЛЕЩУК

**СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СПІЛЬНОТ
УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ
У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Монографія

Львів
2022

УДК 316.3 + 316.7+ 316.47

П21

Рецензенти:

д-р соціол. наук, ст. н. с. Г. І. Чепурко
(Інститут соціології НАН України);

д-р соціол. наук, доц. Н. І. Варга

(Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»)

Рекомендовано до друку Вченою радою

Львівського національного університету імені Івана Франка

Протокол №16/6 від 30 червня 2021 року

Пачковський Ю. Ф.

П 21 Соціальний капітал спільнот українських трудових мігрантів у країнах Європейського Союзу : монографія / Ю. Ф. Пачковський, Г. П. Селещук. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. — 264 с.

ISBN 978-617-10-0758-1

У монографії розглянуто актуальні проблеми дослідження особливостей соціального функціонування спільнот українських трудових мігрантів у приймаючих країнах Європейського Союзу з перспективи теорії соціального капіталу. Висвітлено місце соціального капіталу в каузальних моделях функціонування спільнот мігрантів та представлено порівняльний аналіз емпіричних досліджень соціального капіталу таких спільнот. Розкрито різної складності процеси формування та функціонування спільнот українських мігрантів в історико-соціологічній ретроспективі. Проаналізовано їхні сучасні капіталогенеруючі структури соціального капіталу, зокрема, за участю громадських і релігійних організацій. Запропоновано авторський підхід концептуалізації соціального капіталу спільнот мігрантів у двох якісних вимірах: автономності та ефективності. Наголошено на тому, що спільноти українських трудових мігрантів за кордоном відчують потребу в соціальних інститутах, які б цілеспрямовано впливали на соціальні відносини, структури і процеси, зумовлені явищем міграції, з метою зниження її ризиків. Визначено основні напрями аналізу реконструкції соціального капіталу українських трудових мігрантів та його змістовні чинники, зумовлені особливостями сучасної української трудової міграції до країн Європейського Союзу на прикладі Польщі.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів та студентів, які вивчають сучасні тенденції міграційних процесів, що передбачають формування спільного життєвого простору трудовими мігрантами з урахуванням сучасних викликів до творення та використання потенціалу соціального капіталу.

УДК 316.3 + 316.7+ 316.47

© Пачковський Ю. Ф., Селещук Г. П., 2022

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2022

ISBN 978-617-10-0758-1

ЗМІСТ

Передмова	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТ МІГРАНТІВ	7
1.1. Спільноти мігрантів у теоретичному полі соціології	7
1.2. Спільноти мігрантів із позиції теорії соціального капіталу ..	20
1.3. Соціальний капітал спільнот мігрантів: структурний та соціокультурні виміри	31
Висновки до розділу	43
РОЗДІЛ 2. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТ МІГРАНТІВ У ПРИЙМАЮЧИХ СУСПІЛЬСТВАХ	46
2.1. Формування і функціональне призначення соціального капіталу.....	46
2.2. Емпіричний дискурс досліджень соціального капіталу спільнот мігрантів	62
Висновки до розділу	70
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СПІЛЬНОТ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ (НА ПРИКЛАДІ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ ДО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ)	75
3.1. Капіталогенеруючі структури соціального капіталу українців за кордоном: історико-соціологічний аналіз	75
3.2. Соціальний капітал спільнот українських мігрантів у приймаючих суспільствах: ендо- та екзогенні чинники	109
3.3. Українські трудові мігранти у Польщі: особливості нагромадження соціального капіталу	137
Висновки до розділу	220
ВИСНОВКИ	227
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	234
ДОДАТКИ	252

ПЕРЕДМОВА

Невід'ємною складовою сучасного глобалізованого світу є інтенсивна міжнародна міграція населення — комплексне явище, зумовлене дією соціально-економічних, політичних, соціокультурних та інших чинників. Починаючи з кінця XIX століття, кілька хвиль міграційного потоку з України призвели до формування однієї з помітних мігрантських спільнот світу. Впродовж останніх десятиліть Україна залишається однією із найбільших країн-донорів у загальносвітовому процесі зовнішньої міграції. Активізувався міграційний рух до країн Європейського Союзу (ЄС), де досі не було великих осередків українства. Також дедалі помітнішими стають такі якісні характеристики сучасної міграції, як зростаюча індивідуалізація культурного, соціального та економічного життя мігрантів; відхід у минуле (чи суттєве пом'якшення) дискримінаційних бар'єрів у приймаючих суспільствах; зростаюча сегментація спільнот мігрантів за ознаками стилю життя, спеціалізації, цінностей, інтересів та дозвілених практик; поширення циклічності та повторюваності транскордонного руху мігрантів та ін. Зміни, які стосуються спільнот українських мігрантів за кордоном на сучасному етапі суспільного розвитку, актуалізують дослідницький інтерес з практичної та з теоретичної перспектив.

У соціології проблема концептуалізації міграційних процесів у сучасних умовах є однією із затребуваних, що продовжує напрацювання В. Томаса і Ф. Знанецького у їхній вже класичній праці «Польський селянин в Європі та Америці» з початку XX століття. З розпадом Радянського Союзу транснаціональна міграція почала набувати нових рис, адже утворення на карті нового політико-економічного об'єднання як Європейський Союз, наблизило Європу та її ресурси у географічному й у людському стосунку до очікувань і прагнень більшості населення сучасного українського суспільства,

що зумовило нові міграційні хвилі. За третину століття в економічно розвинутих країнах Європейського Союзу сформувалися досить чисельні українські спільноти мігрантів, які стали невід'ємною складовою повсякденного життя країн-реципієнтів. Відповідно, потужні міграційні хвилі українців останнього десятиліття породили низку проблем соціального характеру, серед яких соціальне сирітство, соціальне виключення трудових мігрантів з реальної участі у політичному житті країни, розпад родин, різні прояви девіацій, пов'язаних з їхнім маргінальним статусом, тощо. З іншого боку, зростає потреба у поглибленому вивченні реального життя українських трудових мігрантів у нових для них обставинах, коли відбуваються інтенсивно адаптивно-інтеграційні процеси у нове соціокультурне середовище. Як одним із маркерів, у монографії розглянуто концепт соціального капіталу (П. Бурдьє, Дж. Коулман, Р. Патнам, Ф. Фукуяма), який є найадекватнішим соціологічним напрацюванням, що сьогодні активно використовується до аналізу впливу глобалізації на локальні процеси та відносин, в основу яких закладена довіра і великий потенціал розвитку громадських ініціатив. Важливо також зазначити, що соціальний капітал — це примноження досягнень поколінь, а у стосунку до проблематики монографії, — створення нового соціального та культурного середовища, що поєднує досвід не однієї хвилі української трудової міграції.

Зосередженість у цьому дослідницькому напрямі наукового пошуку дала можливість авторам монографії визначити місце та значення для сполучаючого різновиду соціального капіталу, спрямованого на поєднання досвіду різних поколінь мігрантів. Представлені у монографії результати опитувань та проведених інтерв'ю серед трудових мігрантів-українців в умовах їхнього перебування в Європейському Союзі засвідчили наявність певних явищ девіаційного спрямування і солідаристського типу, в основі якого психологічна підтримка, обмін різними мережевими ресурсами, взаємодопомога, в т. ч. духовна. Особливо це важливо для новоприбулих українських трудових мігрантів, які стикаються з проблемою позатериторальності спільнот, чіткого окреслення свого соціального статусу в мережових комунікаціях. Опис процесу соціальних інтеракцій у внутрішньомігрантському просторі у монографії охарактеризована як система понять: «соціальний капітал спільноти мігрантів», «капіталогенеруючі структури

міграційних мереж», «кола довіри у мережі мігрантів», «об'єднуючий та сполучаючий соціальний капітал спільноти мігрантів», що відображають головні механізми формування ресурсів, які закладені у відносинах та зв'язках поміж мігрантами. Окрім того, з'ясовано, що найпотужнішими генераторами соціального капіталу є релігійні та навколорелігійні організації, а також громадські організації нерелігійного спрямування, що передусім ставить на порядок денний організацію душпастирської роботи та її координацію.

Окремо зазначимо, що практична актуальність дослідження спільнот українських мігрантів у країнах ЄС зумовлена не лише зростанням залученості українців у життя європейських країн в останні десятиліття, але й потребою у виявленні соціального потенціалу таких груп, можливостей їхнього розвитку в контексті сучасних міграційних трендів з метою формування наукового підґрунтя для реалізації міграційної політики, скерованої на їхню підтримку.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТ МІГРАНТІВ

1.1. СПІЛЬНОТИ МІГРАНТІВ У ТЕОРЕТИЧНОМУ ПОЛІ СОЦІОЛОГІЇ

Сьогодні з управлінсько-політичного погляду дедалі актуальнішими є питання регулювання міграційних потоків, контролю за їхніми обсягами і «якістю», питання закритості та інтеграції спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах, антимігрантських настроїв у приймаючих країнах і пов'язаних із ними негативних явищ, проблеми контролю міграційного транскордонного руху. Досі зовнішня міграція із різних методологічних перспектив ставала об'єктом вивчення багатьох наук, таких як статистика, географія, демографія, право, соціологія, але відносно малодослідженою залишалася роль соціальних спільнот та мереж у відтворенні сталих міграційних потоків та у житті мігрантів у приймаючих країнах. Науковою проблемою, на вирішення якої спрямована ця розвідка, є нестача теоретичних підходів у вивченні спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах, з одного боку, та сучасні виклики формуванню та функціонуванню цих спільнот, з іншого боку. У цьому підрозділі впорядкуємо теоретико-методологічне підґрунтя та понятійний апарат соціологічного вивчення спільнот мігрантів у приймаючих країнах.

Зазначимо, що соціологія, як і інші споріднені дисципліни, відзначається значним полісемантизмом навіть центральних понять науки, що є постійним об'єктом критичної наукової саморефлексії.

Цілоком ця теза стосується такого суттєвого для соціології поняття як «спільнота». У цьому підрозділі визначимо атрибути спільнот мігрантів як особливого різновиду соціальних спільнот. З огляду на це розглянемо основні тренди у науковій дискусії щодо сутності соціальних спільнот.

Англомовний термін *community* (спільнота) утворено з двох слів «*common*» (спільний) та «*unity*» (єдність), що залишає значний простір для інтерпретацій. Існує дискусія щодо суті соціальних спільнот, яка зазвичай зосереджується навколо таких питань як: 1) просторова чи реляційна (від *англ. relations* — відносини) природа соціальних спільнот; 2) реальний чи номінальний статус спільнот. Як зазначають Т. Семигіна та Д. Лиховид, окрім наукової дискусії щодо розуміння поняття спільнота, останнім часом активізувалася відповідна дискусія у медійному та політичному дискурсі, передусім спричинена процесами децентралізації та посилення ролі місцевих громад¹. Крім того, підвищення наукового інтересу до концептуалізації поняття спільноти викликане й поширенням дискурсу громадянського суспільства, пошвавленням дослідження теми неформальних і горизонтальних соціальних зв'язків, які структурують суспільства незалежно від функціонування формальних інститутів.

Піонером у справі концептуалізації явища спільноти вважається класик соціології Ф. Тьонніс, який концептуалізував дві модальності спільноти — невелике, «органічне», однорідне утворення домодерної епохи (*Gemeinschaft*) та велике, наповнене формалізованими відносинами, різнорідне суспільство модерної епохи (*Gesellschaft*)². Інший класик соціології, Г. Зіммель, у роботі «Все про чужинця» показує тонку взаємозалежність між, кажучи термінами сучасної соціальної психології, ін-групою та аут-групою: чужинець виявляється необхідним чинником (соціальним типом) виникнення самосвідомості групи, стаючи чимось на зразок її Альтер-его, точкою відліку для визначення самості групи³.

¹ Семигіна Т. В., Лиховид Д. О. «Громада» чи «спільнота»? (інтерпретації феномена громади сучасними науковцями). *Нова парадигма*. 2014. Вип. 123. С. 187.

² Тьонніс Ф. *Спільнота та суспільство*. Київ : Дух і літера, 2005. 262 с.

³ Зіммель Г. *Екскурс о чужаке. Социологическая теория: история, современность, перспективы*. Альманах журналу «Социологическое обозрение». Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2008. С. 9—14.

Вивчення соціальних спільнот відбувалося здебільшого силами дослідників зі споріднених із соціологією дисциплін, зокрема соціальними антропологами. Зокрема, натхненний роботою Ф. Тьонніса американський антрополог Р. Редфілд розробив теорію народно-міського континууму (*англ.* folk-urban), де традиційний «соціальний устрій» переплітався з промислово-міським⁴. На підставі компаративного дослідження чотирьох мексиканських спільнот дослідник намагався виявити зміни, що відбуваються у традиційних спільнотах під тиском процесів індустріалізації та урбанізації. Згодом за явищем все-таки закріпився термін «сільсько-міський континуум» (*англ.* rural-urban continuum). Подібну дихотомічність (започатковану ще Ф. Тьоннісом) помічаємо й у роботах Чиказької школи, представники якої ще на межі 1930-х років, зважаючи на ідеальні типи міста і села та гаму «переходів» між ними у вимірах числа, щільності та мобільності мешканців, їхніх зв'язків, занять та інше впритул підійшли до ідеї континууму, а також у зв'язку із цим явищем не минули увагою і проблематику мігрантських спільнот⁵. Надалі у низці хрестоматійних праць були застосовані названі теоретичні рамки⁶. На підставі цього корпусу праць були сформульовані теоретико-методологічні принципи соціологічного дослідження спільнот. Передусім це вивчення інститутів, які властиві спільнотам та забезпечують різні аспекти їхнього функціонування: економічний, управлінський, релігійний, освітній та ін. М. Р. Штайн запропонував тривимірну систему координат для вивчення спільнот — вимір урбанізації, індустріалізації та бюрократизації⁷. З функціонального погляду спільноти досліджувалися у таких вимірах як виробництво та споживання, соціалізація,

⁴ Said E. *Imaginative Geography and Its Representations: Orientalizing the Oriental. Orientalism.* New York : Vintage, 1979. P. 13.

⁵ Батьковская С. П., Гофман А. Б., Давыдова Ю. Н. *История теоретической социологии.* Москва : Канон, 1993. Т. 3. С. 109.

⁶ Duvell F. *Illegal Immigration in Europe — Beyond Control. Crossing the fringes of Europe: Transit migration in the EU's neighbourhood.* Working Paper. No. 33. Oxford : Centre on Migration, Policy and Society. 2006. P. 1—33; West J. *Plainville, USA.* Chicago, 1948. 238 p.

⁷ Strategie Przetwarzania Integracja imigrantow z Ukrainy na polskim rynku pracy Raport ze zogniskowanych wywiadow grupowych Joanna Konieczna-Safamatin. URL: https://ww.isp.org.pl/uploads/download/strategie-przetwarzania-integracja-imigrantow-z-ukrainy-na-polskim-rynku-pracy-raport-ze-zogniskowanych-wywiadow-grupowych_pl_1593520657.pdf.

соціального контролю, соціальна участь і колективна дія, соціальна підтримка⁸.

Наприкінці ХХ століття з'явилися праці, що підсумовують здобутки вивчення спільнот у соціології та дотичних дисциплінах. Підсумовуючи історію вивчення спільнот у соціології, можна зробити висновки: спільноту можна розуміти як певний мисленнєвий конструкт (зокрема, коли дослідник оперує парними опозиціями спільнота/суспільство) або ж як реальну сукупність пов'язаних соціальними зв'язками індивідів. М. Бертотті, Ф. Джамал і А. Харден зазначають, що трендом у розумінні спільнот є відхід від локаційної близькості й перехід до концептуалізації не пов'язаної із просторовою вкоріненістю соціальних зв'язків, у рамках якої спільнота розуміється як сукупність людей, пов'язаних певними відносинами, при тому що самі люди не обов'язково знаходяться поруч один з одним⁹. Зауважимо, що прихильником концепції детериторізації спільнот є британський соціолог Е. Гіденс, у дослідженнях якого «звільнення від простору» інтерпретується як ключовий аспект трансформації соціальних спільнот у сучасному світі¹⁰. Зростаюча свобода просторового переміщення загрожує, на думку Е. Гіденса, екзистенціальною ізоляцією, оскільки інтенсифікація взаємодій між людьми веде до звільнення від групових обмежень та поширення уявлень про відносність цінностей та норм окремих спільнот.

Сміт М. у статті «Що таке спільнота» виділяє три розуміння цього поняття: спільнота-місце (територіально зосереджені село або квартал у місті); спільнота-інтерес (така спільнота найбільше проявляється за умов колективної дії об'єднаних спільними потребами та інтересами індивідами); спільнота-спільність (*англ.* communion) — об'єднання на основі трансцендентної ідеї або символу¹¹. Тут йдеться

⁸ Winship C., Sobel M. Causal Inference in Sociological Studies. Handbook of Data Analysis, edited by M. Hardy and A. Bryman, Sage. Publications. 2004. P. 451—480.

⁹ Bertotti M., J. F. Harden A. Connected Communities. A Review of Conceptualizations and Meanings of «Community» within and across Research Traditions: a Meta-Narrative Approach. 2016. URL: <http://www.ahrc.ac.uk/Funding-Opportunities/Research-funding/Connected-C...>

¹⁰ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя ; пер. з англ. Київ : Альгерпрес, 2004. 104 с.

¹¹ Див.: Social Structures: A Network Approach, edited by B. Wellman and S. D. Berkowitz. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 513 p.

про так звану ідентифікаційну спільноту, в яку входять особи, що мають спільну культуру, мову, релігію, та/або етнічне походження. Відповідно до цього переліку, можемо виділити культурні, мовні/лінгвістичні, релігійні, етнічні громади.

Це ідеальні типи спільнот і у випадку спільноти мігрантів, очевидно, кожен із наведених аспектів може більшою чи меншою мірою характеризувати конкретні спільноти. Ми погоджуємося із думкою про те, що територіальні громади (*англ.* locality-based community) та громади за інтересами (*англ.* relational community) не варто жорстко протиставляти. Справді, простір «втрачає свою владу» над людиною, суспільством та міжлюдською комунікацією. Водночас, не треба нехтувати накладанням просторового та соціального. Інколи замість терміна «спільнота» доцільно вживати вислів «локальна соціальна система». Тут зміщується акцент із розуміння спільноти як сукупності індивідів до розуміння спільноти як системи інститутів сімейного, релігійного, правового характеру, якими користуються члени цієї локальної соціальної системи, перебуваючи таким чином у спільному середовищі проживання¹². Отже, два нібито взаємовиключних розуміння спільнот (укорінене у простір та незалежне від нього) радше становлять спектр, континуум між цими двома типами сталого об'єднання людей¹³.

У 1990-х роках поширюється комунітаристська (від *англ.* «communitarian», похідне від «community» — громада) інтерпретація соціальних спільнот, генетично пов'язана із ідеями утопічного соціалізму та сформульована американським соціологом А. Етціоні. Інтерпретуючи спільноти як особливу сферу відносин «Я — Ти», Етціоні протиставляє їх сфері ринку і сфері державного управління, що мають тенденцію до інструменталізації інтерсуб'єктивних відносин. Спільнота конституюється комбінацією двох елементів: сукупністю емоційно навантажених взаємин між учасниками і причетністю до загального наративу, спільних цінностей, норм і традицій.

Для цього підходу притаманна значна нормативна, ціннісна спрямованість. З цієї перспективи спільнота є особливим утворенням, що вирізняється певною спрямованістю, інтенціональністю

¹² Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селешук Г., Школяр М. Спільнота як Дім. *Практичні поради з організації громад українських трудових мігрантів*; за ред. О. Іванкової-Стецюк. Львів : Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2011. С. 6.

¹³ Davis A., Gardner B. B., Gardner M. R. Deep South: A Social Anthropological Study of Caste and Class. Chicago : Chicago University Press, 1946. 600 p.

(скерованістю на виконання певних функцій) та пов'язана із індивідуальними та груповими потребами, інтересами, соціальним самопочуттям та добробутом. А. Етціоні обґрунтовує розуміння спільноти як групи індивідів або сімей, члени яких поділяють спільні цінності, інтереси, користуються послугами тої самої соціальної інфраструктури, є близькими локаційно. У центрі уваги дослідника питання про механізм впровадження загальних цінностей, які здатні забезпечити добровільне прийняття комунітарної моделі глобалізації і подолати розбіжності між людьми¹⁴.

Нормативістське розуміння розглядає спільноти як середовище комунікацій, члени якого входять у стабільні взаємини один з одним з метою покращити ті обставини, в яких вони опинились. У цьому контексті загально визнаною метою спільноти є пошук способів, які допомагають жити в гармонії з самим собою та іншими. Наявність такого смислового навантаження, на нашу думку, робить доречним у цьому випадку вживання терміна «група». Коли група досягає стану громади, кожен з її членів може з упевненістю сказати: «Я почуваюся тут у безпеці»¹⁵.

На відміну від спільноти, яка може бути позбавлена інтенціональності, громаду можемо сприймати як суб'єкт наділений певним цілепокладанням (таке розуміння узгоджується із нормативістською позицією А. Етціоні). Призначення громади полягає у підвищенні якості життя й покращення соціального самопочуття своїх членів, задоволенні їхніх повсякденних потреб. Натомість, цілі організації перебувають поза нею самою та пов'язані із досягненням соціального успіху і розвитком людських ресурсів. Тобто громада завжди спрямована «всередину», на відміну від організації, котра орієнтована «назовні»¹⁶. У літературі із нормативістською інтерпретацією поняття спільнота виділяють такі характеристики останньої:

1. Інклюзивність як принцип функціонування громади. З громади не виключають з огляду на національність, стать, вік або вірування. Така громада також вітає різні форми самовираження.

¹⁴ Etzioni A. *Monochrome Society*. Princeton : Princeton University Press, 2003. 336 p.

¹⁵ Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Школяр М. *Спільнота як Дім. Практичні поради з організації громад українських трудових мігрантів*; за ред. О. Іванкової-Стецюк. Львів : Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2011.

¹⁶ Вживаємо тут це поняття в лапках, наголошуючи на тому, що йдеться саме про нормативістське розуміння спільноти.

2. Виконання громадою функцій із підтримки та підвищення добробуту та соціального самопочуття. Ця функція посилюється у часи аномічної деморалізації.

3. Горизонтальність та колегіальність прийняття рішень. Справжня громада не живе за принципом диктату більшості. Люди в ній докладають усіх зусиль, щоб краще зрозуміти один одного. Так триває доти, доки досягається консенсус, тобто врешті-решт вони знаходять такий напрям діяльності, який усі згодні підтримувати в міру своїх можливостей.

4. Громада різнорідна за складом. Індивідуальні розбіжності не вважаються за перешкоду. В громаді відмінності в поглядах людей не нехтуються, не приховуються, не відкидаються і не змінюються — навпаки, їх вітають як цінний ресурс.

5. Врахування потреб, інтересів та міркувань усіх членів громади у її діяльності.

6. Громада витворює особливе середовище безпечної взаємодії, у якому ефективно відбувається соціалізація та не є необхідними формальні, бюрократичні гарантії чесності.

7. У громаді лідерство переходить від однієї особи до іншої. Ніхто не стає керівником раз і назавжди. Кожен, натомість, іноді бере на себе обов'язки лідера і претендує на пошану за свій внесок у спільну справу.

8. Громада об'єднана довірою, солідарністю, взаємопідтримкою. Відчуття приналежності є важливим аспектом самопочуття членів громади¹⁷.

Особливістю саме українського наукового дискурсу щодо поняття спільноти є паралельне (чи, навіть, альтернативне) використання терміна «громада». Як зазначає Н. Черниш, українська соціологічна традиція центральним осередком соціального життя здавна вважала спільноту, або громаду. Зрештою, сама соціологія початково у варіанті, сформульованому М. Грушевським, мала назву «громадознавство», а перша українська академічна соціологічна інституція, заснована у Відні в 1919 році мала назву Український інститут громадознавства¹⁸. Поняття громади стосувалося територіально-адміністративного

¹⁷ Ewalt P. M. Community building. Washington : News Press, 1998.

¹⁸ Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львівський національний університет імені Івана Франка. Видання четверте, перероблене і доповнене. Львів : Кальварія, 2004. С. 20.

устрою, релігійних низових організацій, структур самоорганізації населення. У кожному разі невід'ємною рисою громад залишалось широке самоуправління. Також зауважимо, що «громадами» називали національно-культурні, освітні та громадсько-політичні осередки другої половини XIX — початку XX століть, виникнення яких стало наслідком лібералізації суспільного життя як у Російській, так і в Австро-Угорській імперії й охопило територію і Наддніпрянської України і Галичини. Ці та інші питання викликають необхідність поглибленої наукової рефлексії.

Поняття «громада», яке вживається низкою українських дослідників, потребує наукової рефлексії, адже окремими дослідниками вживається як відповідник (замінник) терміна «спільнота», іншими ж вживається паралельно із терміном «спільнота». На нашу думку, поняття «громада» має певні смислові відтінки, порівняно із поняттям «спільнота». Зокрема, поняття «громада» в історичному та етнографічному сенсі описує конкретну форму буття українського народу. Подібно ж, це поняття наголошує на громадському (чи, навіть, громадянському) вимірі явища — тобто «вписує» його у тему колективних потреб, інтересів та колективної дії. Зауважимо також, що поняття «громада» у нашому розумінні вказує на такі особливі риси певної спільності як: реальний, а не номінальний характер об'єднання; громадянські проєкції такої спільності, наприклад, у формі колективної дії; добровільний характер такого об'єднання. Отже, поняття «громада» можемо сприймати як таке, що описує окремий різновид спільноти. Поняття «спільнота», натомість, є ширшим, більш універсальним, позбавленим етнографічно-національного смислового відтінку.

Спільноти мігрантів є одночасно і резидентними (територіальними), і ідентифікаційними, і спільнотами за інтересами. Такі спільноти формуються в регіонах компактного проживання мігрантів, людей з подібною долею, подібним досвідом, подібними проблемами, маючи на меті задоволення потреби у приналежності до спільноти, в якій людина почуватиметься захищеною, потрібною. Спільноти мігрантів не варто сприймати виключно як об'єкт впливів з боку приймаючого суспільства. За умови збереження високого рівня соціальної інтеграції, спільної ідентичності та здатності до колективної дії (зокрема у сфері відстоювання інтересів членів спільноти) формується суб'єктність цієї групи у новому суспільному контексті. Новий

суб'єкт має складну структуру, до якої входять громадські організації, місцеві владні структури, церковні інституції тощо. У процесі взаємодії між ними складається система взаємозв'язків — горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних), або вертикальних (суб'єкт-об'єктних) — і взаємин — рівноправних (партнерських) або відносин залежності і підпорядкування (наприклад, у формі патрон-клієнтських відносин)¹⁹.

Спостерігаючи за розвитком локальних спільнот, отримуємо нагоду побачити, як індивіди свідомо «кодують» свою поведінку з метою організації і нормалізації діяльності в умовах домінантного соціуму, актуалізуючи свою здатність володіти здобутим знанням та відтворювати відповідні уміння, досвід, знання, що мають знакову природу²⁰. Іншими словами, йдеться про здатність індивіда, шляхом входження в спільноту, засвоєння її норм та цінностей, встановлювати відповідність між собою й умовами зовнішнього середовища. Аналізуючи особливості процесу включення мігрантів у життя таких об'єднань, можна виділити дієві форми їхньої діяльності, з одного боку, та виклики і загрози функціонуванню цих структур, з іншого.

Функціонування спільноти (чи громади) може мати два «вектори» — внутрішній і зовнішній. У внутрішньому вимірі йдеться про забезпечення соціального порядку в межах групи, дотримання певного нормативного взірця, забезпечення певного рівня якості життя членів групи. Зовнішній вектор стосується взаємодії із «зовнішнім світом»: відстоювання інтересів і захисту прав членів громади, наданні членам громади можливостей і ресурсів досягнення успіху за вузькими межами громади.

Зазначимо, що традиція досліджень особливого різновиду соціальних спільнот, спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах, є досить давньою у хоч і малознайомою для української соціології, адже перші подібні дослідження датуються 1918 роком — роком публікації праці В. Томаса та Ф. Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці»²¹. Вагомим внеском у дослідження зовнішньої міграції із

¹⁹ Воловодова О., Касперович О. Про соціокультурну специфіку суб'єктності територіальної громади: організаційний аспект. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 103—119.

²⁰ Мамардашвілі М. *Культура і думка. Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 6. С. 26—28.

²¹ Thomas W. I., Znaniecki F. *The Polish peasant in Europe and America*. Boston, MA : Badger. 1918. Vol. I. Pp. ix+526. Vol. II. Pp.vi+569.

перспективи функціонування спільнот мігрантів стали праці Дж. Ліндберга про соціальні мережі шведських мігрантів у США (1930 р.)²² та авто-етнографічне дослідження американця словенського походження Л. Адаміка (1932 р.)²³. Важливою серед досліджень мігрантських спільнот стала етнографічно-соціологічна праця В. Вайта «Суспільство на розі вулиць», у якій досліджувалося життя італійської спільноти в Чикаго, практики та неформальні інститути, що утворюють «локальну соціальну систему» (1943 р.)²⁴. У межах Чиказької школи соціології вивчення спільнот мігрантів продовжив Р. Парк. Він зазначав, що «спільнота — це не лише зібрання людей, але об'єднання інститутів..., не люди, але інститути є кінцевим і вирішальним фактором, що відрізняє спільноту від інших соціальних констеляцій»²⁵.

Однією з наріжних методологічних позицій Чиказької школи є визнання визначального характеру просторової вкоріненості соціальних явищ і функціонування спільнот зокрема. Запропонована ними теорія соціальної екології міста описує процеси структурування соціального простору міста, зокрема, за етнокультурною приналежністю мешканців. Дослідники наголошують на співдію етнокультурного та соціально-економічного — виміри, накладання яких призводить до гомогенізації «природних територій» у межах міста. Прикладом таких природних територій є мігрантські гетто (чи, якщо відмовитися від терміна з негативною конотацією, мігрантські анклави). Мігрантські спільноти, які досліджував Р. Парк, локалізувалися географічно, витворювали з часом систему інститутів, які організовували життя спільноти. Матеріальним проявом цих інститутів є розташовані в просторі осередки колективної взаємодії мігрантів: заклади харчування, клуби, релігійні та громадські організації, об'єднання сусідів, місця традиційного спільного проведення вільного часу. Оскільки осередками локалізації мігрантів є зазвичай мегаполіси, то самотутні

²² Lindberg J. S. The Background of Swedish Emigration to the United States. An Economic and Sociological Study in the Dynamics of Migration. Minneapolis, University of Minnesota Press. 1930. 156 p.

²³ Adamic L. Laughing in the Jungle: The Autobiography of an Immigrant in America. New York : Harper & brothers. 1932. 335 p.

²⁴ Whyte W. F. Street corner society: the social structure of Italian slum. University of Chicago press. 1943. 364 p.

²⁵ Парк Р. Э. Организация сообщества и романтический характер. Социологическое обозрение. 2002. Т. 2. № 3. С. 14.

етнічні спільноти формують такі собі «міста в місті». Спільнота може витворювати розгалужену інституційну систему, в якій може бути реалізована значна кількість потреб мігрантів. Зникає чи пом'якшується потреба вивчати мову, зразки поведінки нової культури, здобувати культурну компетентність, необхідну для функціонування у приймаючому суспільстві.

Водночас із існуванням мігрантських гетто пов'язані і численні вияви дезорганізації і напруги поміж цими спільнотами та приймаючим суспільством²⁶. Як зазначав Е. Берджесс: «Чикаго заповнили хвилі мігрантів з Європи... Коли ми починали свої дослідження численні сусідські етнічні спільноти вже надійно облаштувалися, маючи свої церкви, школи, газети, ресторани, політиків... На той час настрої громадськості викристалізувалися в доволі стійке упередження і неприязнь до переселенців зі східної і південної Європи... Діти мігрантів, опинившись між двох культур, не поділяли ні ідеалів своїх батьків, ні американських хоч і ототожнювали себе з Новим світом. Вони збиралися у так звані вуличні компанії, які поводили себе відверто провокаційно, як щодо вимог батьків, так і щодо соціальних норм американського суспільства в цілому»²⁷. Європейська школа соціологічних досліджень поповнила праці, присвячені спільнотам мігрантів дослідженнями явища етнічної міграції, зокрема стосовно німців, турків, греків та низки етнічних груп з колишнього соцтабору²⁸.

Зрозуміло, що спільноти мігрантів суттєво відрізняються одна від одної. Важливим аспектом їхніх відмінностей є різний рівень автономності та ефективності цих спільнот. Мігрантські спільноти, які мають усі інститути, що задовольняють їхні різноманітні потреби (від господарсько-економічних до дозвілєвих), мають передумови для високого рівня автономності, формують своєрідний, альтернативний до приймаючого суспільства «соціальний світ». Натомість спільноти, у яких інституційна структура є «бідною», створюють передумови для «виходу» мігрантів у світ приймаючого суспільства

²⁶ Баньковская С. Л. Эрнст Бёрджесс. Современная американская социология ; под ред. В. И. Добренькова. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 296 с.

²⁷ Park R. E., Burgess E. W. The City. Suggestions for Investigations of Human Behavior in the Urban Environment. Chicago, University of Chicago Press, 1925. 288 p.

²⁸ Duvell F. Illegal Immigration in Europe — Beyond Control. Crossing the fringes of Europe: Transit migration in the EU's neighbourhood. Working Paper. No. 33. Oxford : Centre on Migration, Policy and Society. 2006. P. 1—33.

задля задоволення своїх потреб та інтересів. Автономні спільноти мігрантів можуть існувати відносно відокремлено від приймаючого суспільства. В такому випадку спільноти мігрантів лише номінально належать приймаючому суспільству, що створює передумови різнопланових труднощів у взаємодії поміж мігрантами та резидентами приймаючої країни. Виникають передумови формування та консервації упереджень, дискримінаційних установок і практик, які, зрештою, можуть вести до конфліктів, як у вимірі самої спільноти мігрантів, так і у взаємодіях останньої із приймаючим суспільством. Р. Парк на основі статистичних даних показав, що інтегровані та ефективні спільноти мігрантів відзначаються нижчим рівнем різноманітних форм соціальної дезорганізації²⁹.

Отже, ми бачимо складність і різнобічність проблеми, що постає як дилема сили і слабкості мігрантських спільнот. З одного боку, сильна спільнота, яка має різноманітні структури, що регламентують її життя, захищає мігрантів від різних проявів соціальної дезорганізації: від безробіття до відсутності догляду чи розпаду сімей³⁰. Така спільнота попереджує девіантну поведінку своїх членів, здійснює моніторинг і контроль відповідності поведінки мігрантів до установлених для спільноти норм. З іншого боку, така спільнота становить собою завершений універсум сенсів, зв'язків, інститутів і свідомо чи ні ускладнює взаємодію мігрантів із приймаючим суспільством, адже для останніх перестає бути гострою потреба у вивченні мови та культури приймаючої країни, засвоєнні моделей поведінки у вимірі трудової та правової етики тощо.

На думку М. Сафонової, з 1970-х років лейтмотивом вивчення спільнот мігрантів є демонстрація того, що приймаючі суспільства не є однорідними утвореннями, що відповідають моделі плавильного казана (*англ.* melting pot), а однією із важливих структур, яка водночас є і показником і чинником інтегрованості мігрантів у приймаюче суспільство, є спільнота мігрантів³¹. Одними з найбільш визначних здо-

²⁹ Park R. Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33. P. 881—893.

³⁰ Парк Р. Э. Организация сообщества и романтический характер. *Социологическое обозрение*. 2002. Т. 2. № 3. С. 13—18.

³¹ Сафонова М. А. Концепции функционирования мигрантских сообществ в американской социологии. *Социологические исследования*. 2012. № 5. С. 106—116.

бутків у вивченні соціальних особливостей функціонування спільнот мігрантів є канадська соціологія. Зокрема, канадським дослідникам Б. Велману та Е. Оаці належить єдине станом на сьогодні дослідження соціального капіталу спільноти українських мігрантів з особливим фокусом на темі пошуків працевлаштування із застосуванням соціальних мереж (детальніше про знахідки цього дослідження дивися у *підрозділі 2.1.*)³².

Підсумуємо знахідки цього підрозділу. Вивчення соціальних спільнот посідає настільки важливе місце у межах об'єкта соціологічних досліджень, що може інтерпретуватися як центральна, «родова» ознака цієї дисципліни (як це, зокрема, бачив засновник української соціології М. Грушевський). Зауважимо, що коли йдеться про спільноту мігрантів, то головною ознакою для віднесення особи до складу спільноти у цьому випадку, по-перше, є ознака реалізованої міграції за кордон. По-друге, приналежність мігрантів до спільноти може бути як номінальною, так і реальною, а в останній модальності різнитися за інтенсивністю. У цьому випадку йдеться про певний аналог явища, яке у соціології релігії називають оцерковленістю: ступінь інтеграції у діяльність спільноти, систематичність та інтенсивність цієї спільної діяльності.

Отже, розглянувши інтерпретації явища соціальної спільноти та особливості спільноти мігрантів, окреслимо основні поняття, концепти та теорії, які сформувалися у соціологічному дискурсі стосовно вивчення останніх. Як зазначалося, трьома аспектами, на яких наголошують дослідники спільнот та які можуть у різних комбінаціях поєднуватися, є: просторова близькість; наявність спільних потреб, інтересів, спільної життєвої ситуації та, можливо, спільних проблем та викликів; наявність відчуття приналежності до єдиної групи, спільної ідентичності. Названі атрибути можуть бути актуалізованими і у такому випадку йдеться про реальну спільноту, або ж бути аналогом марксового «класу у собі» і залишатися номінальними. Актуалізація спільноти, її перехід із номінального в реальний стан відбувається завдяки соціальним зв'язкам, а найбільш помітними маніфестаціями «реальності» спільнот є практики, що вкорінюються у спільноті

³² Wellman B., Ooka E. Does Social Capital Pay Off More Within or Between Ethnic Groups? Analyzing Job Searches in Five Toronto Ethnic Groups. Ed. by E. Fong. 2003. Toronto : University of Toronto Press. P. 119—226.

і підживлюють її існування (наприклад, практики комеморації), та колективні дії. Ймовірно, доцільно говорити про рівень сформованості спільнот — від тимчасового, аморфного, неактуалізованого, номінального стану до його протилежності — спільноти як соціального суб'єкта, із інституційною структурою, мережею систематичних соціальних зв'язків, відтворюваними колективними практиками. В останньому випадку спільнота є генератором особливого ресурсу, який коріниться у соціальних зв'язках та може використовуватися на індивідуальному та груповому рівні.

1.2. СПІЛЬНОТИ МІГРАНТІВ ІЗ ПОЗИЦІЇ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Зміна вектора міграційного потоку з України, яка відбулася у контексті, по-перше, лібералізації міграційного режиму з країнами ЄС та, по-друге, погіршення україно-російських відносин і конфлікту на сході України призвела до різкого і масштабного кількісного росту числа українців, які перебувають в країнах Європейського Союзу, насамперед з метою виконання оплачуваної роботи. Отже, актуалізується проблема вдосконалення державної міграційної політики, посилення захисту прав українських мігрантів за кордоном, попередженні процесів професійної маргіналізації та прекарізації українських мігрантів. Очевидною є недостатність, обмеженість можливостей формально-правового регулювання різних проблемних аспектів життя українських мігрантів за кордоном. Задля ефективності політико-правових засобів регулювання міграційних процесів необхідним є врахування соціальних, соціокультурних особливостей функціонування спільнот мігрантів у середовищі приймаючих суспільств, відповідні адаптаційні та інтеграційні практики, копінг-практики³³, практики соціальної взаємодопомоги та реалізації громадсько-політичних ініціатив. Тому виникає необхідність у виборі теоретико-ме-

³³ Копінг (від *англ.* coping — справлятися) — це те, що робить людина, щоб впоратися (*англ.* to cope with) зі запитамися буденного життя. Поняття об'єднує когнітивні, емоційні та поведінкові стратегії.

тодологічної основи соціологічного дослідження, у центрі якого були б саме спільноти українських мігрантів у приймаючих суспільствах.

Однією з теоретичних рамок, у межах якої центральне місце відводиться функціонуванню спільнот та яка має евристичний потенціал у вивченні спільнот мігрантів, є теорія соціального капіталу. Поняття «соціального капіталу» в науковому обігу з'явилося ще на початку ХХ століття. Початково поняття «капітал» було виключно «політико-економічним» та поступово було запозичене різними дисциплінами і стало «рядоутворюючим». Унаслідок цього сьогодні число відповідних неологізмів наближається до десятка. Це «людський капітал», «культурний капітал», «символічний капітал», «політичний та адміністративний капітал», «інформаційний капітал», «мережевий капітал» і, звичайно ж, «соціальний капітал». Поняття «соціальний капітал» має певні різнотрактування у науковому дискурсі. Синтез таких різнотрактувань дає змогу говорити про узагальнену і цілісну теорію соціального капіталу як особливого ресурсу, що може сприяти індивідам, спільнотам та суспільствам у долатті різноманітних проблем, підтримці соціального порядку та примноженні добробуту. Зокрема, перспектива соціального капіталу дає можливість зосередитися на перевагах, які надає спільнота в якості мережі зв'язків, відповідних ресурсів та обмежень, пов'язаних із членством у групі (зокрема у вимірі так званої «вимушеної довіри»), заснованим на спільності етнічного походження чи громадянства³⁴. Зв'язки всередині групи дають можливість вирішення питань працевлаштування, благоустрою через особисті знайомства, родинні та земляцькі зв'язки.

Теорія представлена кількома «авторськими» варіантами і має низку відмінностей в інтерпретаціях П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Патнама, Ф. Фукуями та ін. Водночас у цих теоретизувань є спільний «знаменник». Це аналіз соціальних спільнот із перспективи двох складових: структурної, якою виступають соціальні мережі («мережі-клуби» у інтерпретації П. Бурдьє чи «мережі громадянської участі» у інтерпретації Р. Патнама) та символічної складової, яка характеризує ціннісно-нормативний зміст функціонування спільнот. Перша складова передбачає увагу до структури мережі соціальних відносин і виділення фрагментів мережі, які мають більшу щільність. У соціальних

³⁴ Барсукова С. Ю. Вынужденное доверие сетевого мира. Полис. *Политические исследования*. 2001. № 2. С. 52—61.

мережах відбувається обіг ресурсів різного роду — матеріальних, емоційних, інформаційних та інших (детальний аналіз структурної та соціокультурної складової соціального капіталу спільнот мігрантів дивися у *підрозділі 1.3*).

Дослідники визнають соціальний капітал багатовимірним явищем. Окрім розмежування безпосередніх складових соціального капіталу існують і типології цього явища за якісними показниками, що дає можливість частково впорядкувати хаос визначень. Види соціального капіталу відрізняються за особливостями соціальних зв'язків поміж людьми, що належать до певних соціальних мереж. Згідно з класифікацією Дж. Коулмана, для формування соціального капіталу особливе значення мають невеликі відносно закриті групи. Дослідник дійшов такого висновку, вивчивши переваги приватних шкіл над державними школами у США. Дж. Коулман і його колеги опублікували дослідження за назвою «Громадські та приватні школи»: було опитано понад 50 тисяч учнів старших класів в 1016 школах США. Головним висновком стало те, що в приватних школах вплив «сімейного фону» є сильнішим, аніж у громадських. Приватні школи мають більш сприятливий освітній клімат, вищий рівень неформального контролю за поведінкою учнів, вищі показники успішності учнів. У таких школах етнічні та класові відмінності згладжуються, а їхні випускники частіше стають студентами. З'ясувалося, що неформальні міжособистісні стосунки та спільні цінності впливають, серед іншого, на академічну та кар'єрну успішність випускників приватних шкіл у майбутньому³⁵. Коулман визнав, що невеликі, високоінтегровані групи мають більший вплив на формування соціального капіталу, аніж великі та низькоінтегровані.

При цьому зауважимо, що для груп, у межах яких генерується соціальний капітал, притаманне явище, описане представниками неоінституціоналізму — явище «безбілетника» (*англ. freerider*)³⁶. Йдеться про те, що усі члени групи виграють від існування соціального капіталу, незалежно від свого «внеску», зусиль які вони зробили (чи не зробили) задля його створення. Тобто — і активісти, які інвестують значні зусилля і ресурси (час, кошти, психологічні та фізичні зусилля)

³⁵ Coleman J., Hoffer T. *Public and Private Schools: the Impact of Communities*. Basic Books, New York. 1987. 254 p.

³⁶ Coase R. *The Problem of Social Cost*. *Journal of Law and Economics*. 1960. Vol. 3. P. 1—44.

у творення громади, і ті члени громади, які стояли осторонь, в результаті можуть користуватися соціальним капіталом громади однаково. Також соціальний капітал не створюється індивідами свідомо, а є результатом утилітарної спрямованості дій індивідів, прагнення користуватися певними вигодами і перевагами, тому може розглядатися як результат прагматичної поведінки.

Патнаму Р. належить розмежування типів соціального капіталу на інклюзивний та ексклюзивний. Дослідник описав перший як внутрішньоорієнтований, такий, що захищає статус-кво, цінності та ідеї, притаманні малим, однорідним соціальним групам, таким як сім'я, квазісімейна, етнічна чи ідеологічна група³⁷. Інклюзивні мережі, відкриті для різних культурних та соціальних груп. Ці групи є неоднорідними. Інклюзивні зв'язки, на відміну від ексклюзивних, характеризуються меншою емоційною прихильністю, що, однак, дає можливість ефективно шукати роботу за межами групи, покращувати загальну життєву ситуацію та встановлювати нові зв'язки, отримувати доступ до інформації з-за меж індивідуального вузького кола спілкування.

Вулкок М. розглядає соціальний капітал передусім із мережевої перспективи, при цьому наголошуючи на дилемі, що виникає поміж потребами взаємодії у межах вузької високоінтегрованої групи та у межах суспільства. Сімейні та квазісімейні мережі відтворюють щільні зв'язки, групову лояльність, позитивну емоційну ідентифікацію із «ми-групою». Відповідальна поведінка, чесність, надійність і турбота про власну репутацію поширюється в межах цієї групи, але можуть не виходити за її межі і це може перешкоджати соціальним взаємодіям у суспільстві загалом³⁸. Свого часу американський дослідник Е. Бенфілд описав таке явище, використовуючи термін «аморальний фамілізм», яким позначається спрямованість на максимізацію короткочасних вигод для своєї сім'ї всупереч інтересам інших членів громади³⁹. У крайніх випадках це може призвести до актів нетерпимості, відчуження і навіть неприязні по відношенню до людей з-поза меж

³⁷ Putnam R. D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. 1995. January. P. 65—78.

³⁸ Woolcock M. The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcome. *Canadian Journal of Policy Research*. 2. 2001. URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/5/13/1824913.pdf>.

³⁹ Banfield E. *The Moral Basis of a Backward Society*. E. Banfield. Glencoe, III.: Free Press, 1958. 188 p. URL: <http://www.giannisilei.it/wp-content/uploads/pdf/Banfield.pdf>.

групи. Отже, перший описаний тип соціального капіталу — об'єднучий (bonding від *англ.* bond — зв'язок), другий — сполучаючий (bridging від *англ.* bridge — міст). Г. Чепурко для позначення цих типів соціального капіталу вживає вдалиї, на нашу думку, переклад — зв'язки-окови та зв'язки-мости⁴⁰.

Для соціального капіталу у модальності «мосту» притаманне поширення у великих групах, які характеризуються слабшими зв'язками. Тут соціальні зв'язки є ланкою між людьми, які шукають допомоги чи підтримки серед людей поза своїм найближчим оточенням. Такий соціальний капітал пов'язує людей з різним економічним, соціальним та етнічним статусом, різними поглядами та цінностями. Тому він особливо цінний у створенні соціального діалогу, у випадку наявності суперечливих інтересів чи культурної дистанції між групами.

Очевидно, що оптимальним станом соціального капіталу в суспільстві є збалансованість першого та другого типів, оскільки перший відповідає за емоційну інтегрованість, підтримку, відчуття приналежності індивіда, а другий за взаємодію поміж малознайомими чи незнайомими людьми в знеособленому публічному просторі. Слабо розвинута мережа зв'язків призводить до ізоляції, або в більш серйозних випадках, до ексклюзії певних соціальних груп.

Один із найбільш впливових популяризаторів теорії соціального капіталу Ф. Фукуяма зазначає, що різні суспільства мають різний рівень соціального капіталу і різну «конфігурацію» його типів, відрізняються один від одного рівнем довіри. Одним із найбільш потужних генераторів соціального капіталу є сім'я та квазісімейні структури. Кожна зі структур, що генерують соціальний капітал, відзначається певним радіусом довіри — «колом», на яке поширюються у суспільстві позитивні наслідки соціального капіталу. Притаманні для певних груп норми співпраці, такі як чесність та взаємність у міжособистісних стосунках, можуть поділитися і поширюватися лише в межах вузького кола та не включати інших членів того ж суспільства. Дилема капіталогенеруючих структур полягає в тому, що іноді довіра всередині сім'ї та поза нею обернено пропорційні⁴¹. Довіра може мати

⁴⁰ Чепурко Г. Проблеми формування соціального капіталу в Україні на сучасному етапі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1(1). С. 277.

⁴¹ Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* by Francis Fukuyama. New York : Free Press, 1995. 480 p.

різний діапазон — може поширюватися в межах невеликих груп чи всього суспільства.

Поряд із теорією соціального капіталу у концептуалізації функціонування спільнот мігрантів доцільно використати теорію міграційних мереж. Д. Мессі, Х. Дюранд, Н. Дж. Мелоун використовують цю теорію аби продемонструвати соціальну вкоріненість міграційних процесів у вже наявні соціальні зв'язки і спільноти⁴². Відповідно до неї, кожен акт міграції змінює соціальний контекст, у межах якого приймаються наступні рішення про міграцію. Щойно число мережевих зв'язків поміж тими, хто мігрував, та тими, хто залишився вдома, досягає критичного порогу, міграція стає самовідтворюваною. Тому, починаючись із невеликих соціальних мереж міграція стає рухом значних мас населення.

Сучасні дослідження міграційної проблематики найчастіше концентруються на приймаючих суспільствах з перспективи врахування потреб цих країн в оптимізації міграційної політики в зв'язку з реальними чи уявними загрозами. Поза полем зору дослідника, часто виявляється як перспектива суспільств походження мігрантів, так і «соціальний світ» їхнього повсякдення — особлива транснаціональна система зв'язків, у межах якої і завдяки якій реалізуються практики щоденного життя і праці мігрантів. Між тим, транснаціональні соціальні мережі підвищують ймовірність зовнішньої міграції, оскільки знижують вартість і час отримання необхідної інформації та ризик пересувань і витрат. Мережевий підхід наголошує на тому, що зовнішня міграція визначається міграцією на попередніх етапах, тобто є авторегресійним процесом (таким, показники якого в цей момент лінійно залежать від попередніх показників). Перші мігранти стикаються з відносно високими «коштами» міграції через непевність результату міграції, нестачу інформації. Для наступної хвилі мігрантів «кошти міграції» є суттєво нижчими через те, що уже існує мережа знайомих та родичів у країні призначення⁴³.

У контексті нашого дослідження доцільно використати чотиристадійну модель міграції, запропоновану британськими дослідниками

⁴² Massey D. S., J. Durand, N. J. Malone *Beyond Smoke and Mirrors: Mexican Immigration in an Age of Economic Integration*. New York : Russell Sage Foundation. 2002. 326 p.

⁴³ Rainie L., Wellman B. *Networked: The New Social Operating System*. Cambridge, Massachusetts; London, England : The MIT Press. 2012. 358 p.

С. Каслсом та М. Мюллером⁴⁴. Згідно з цією моделлю, на першій стадії відбуваються трудові міграції робітників, що пересилають заробітки на батьківщину і планують повернутися. На другій стадії тривалість перебування за кордоном збільшується, виникають нові соціальні зв'язки на підставі спільності проживання, спорідненості або земляцтва. Тобто йдеться про утворення міграційних мереж, які, по суті, є набором міжособистісних зв'язків між мігрантами, колишніми мігрантами і немігрантами у країнах (регіонах) походження та призначення, й значно підвищують імовірність здійснення переміщення, оскільки зменшують міграційні витрати, невпевненість та ризики. Третя стадія пов'язана з об'єднанням сімей на території країни-реципієнта, свідомою орієнтацією на тривале перебування за кордоном та з утворенням етнічних громад із власними інституціями (громадські об'єднання, магазини, кафе, інший етнічний бізнес). На завершальній, четвертій стадії міграційного процесу, залежно від країни-реципієнта отримують відповідний правовий статус або самоізолюються (маргіналізуються). У такому випадку можна говорити про завершеність процесу міграції (зважаючи на країну походження мігранта та приймаючу країну). В іншому випадку мова ітиме про нелегальну міграцію з відповідними правовими та наступними економічними й соціальними наслідками. Загалом, оцінюючи ступінь включеності мігранта у приймаючий соціум, виокремлюють низку моделей інтеграції мігрантів.

Такі соціальні мережі є ресурсом, який кориниться у соціальних зв'язках та дозволяє знизити витрати, запобігти надмірним втратам, оптимізувати прибутки⁴⁵. Соціальні мережі (що складаються з колишніх та теперішніх мігрантів, їхніх сімей і знайомих) є важливим ресурсом. За їх допомогою мігранти знаходять місце праці, житло, інформацію, психологічну підтримку та ін. Відколи кількість та щільність соціальних мереж досягає необхідного рівня, зменшуються витрати й ризики пересування, ймовірність міграції підвищується, поживляються міграційні потоки, що поширює відповідні соціальні

⁴⁴ Castles S., de Haas H., Miller M. J. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Fifth edition. New York : Guilford Press. 2011. P. 34.

⁴⁵ Massey D. S. *Why Does Immigration Occur?* Ed by C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind. *The Handbook of International Migration: The American Experience*. New York : Russell Sage Foundation. 1999. P. 34—52.

мережі. Наявність соціальних мереж стає додатковим чинником зовнішньої міграції, оскільки є сприяючою, спрямовуючою соціальною структурою⁴⁶. Колишні мігранти, які сьогодні проживають у приймаючій країні, для наступних потенційних мігрантів є найкращим джерелом інформації про можливі здобутки та втрати, про уникнення проблем, яких колись самі зазнали. Вони можуть надати фінансову допомогу, допомогти знайти місце праці й адаптуватися в новому оточенні. Кожна хвиля мігрантів для наступної надає (чи потенційно може надати) подібну підтримку. Таким чином виникає ланцюг взаємопов'язаних та взаємовідтворюваних подій. Одного разу розпочавшись, міграція триває, самовідтворюється.

Слабким місцем теорії є неврахування економічних чинників та неможливість пояснити причини першої хвилі міграції, а також повне нехтування соціокультурними особливостями контексту і становища спільноти мігрантів. Йдеться про явище, відоме в літературі під назвою *downward leveling pressure* — низхідний зрівняльний тиск. Це явище має місце тоді, коли спільнота мігрантів зосереджена на відносно низькому рівні у системі соціальної стратифікації. Таке становище може зумовлюватися різними чинниками, зокрема структурами дискримінації та ексклюзії, протекціоністськими заходами приймаючих країн, що діють на ринку праці, захищаючи інтереси резидентів. У такому випадку спільнота мігрантів перетворюється на відносно автономний «всесвіт», пошуки ресурсів, доступні статусні позиції, перспективи вертикальної соціальної мобільності та інші можуть реалізуватися мігрантами лише в обмеженому колі «своїх». Зазвичай це відбувається у межах замкнутої низькоструктурованої та низькоспеціалізованої економіки виживання (*англ. subsistence economy*) і ресурси, які коріняться у соціальних зв'язках виступають компенсатором нестачі економічних ресурсів. Формується комплекс соціальних характеристик, які загалом ускладнюють інтеграцію в приймаючий соціум, а також індивідуальну самореалізацію мігрантів. Для таких мігрантських спільнот будуть характерними розширені багатопокілінні сім'ї, локалізація у межах добровільно утворених гетто, наявність інституцій взаємодопомоги, родинних та етнічних підприємств і навіть розвинуті структури етнічної організованої злочинності. Ще

⁴⁶ Boyd M. Family and personal networks in international migration: Recent developments and new agenda. *International Migration Review*. 1989. 23 (3). P. 238—270.

наприкінці XIX — початку XX століття були написані праці про культуру та етнічну вкоріненість етнічного підприємництва. Приміром, В. Зомбарт приділяв особливу увагу євреям як економічно активній групі, відзначаючи вплив соціокультурних чинників та, зокрема, релігії на характер економічного життя єврейських спільнот⁴⁷.

Феномен етнічного підприємництва тісно пов'язаний з процесами міграцій і являє собою форму соціоекономічної адаптації мігрантів, які змушені активно мобілізувати внутрішні ресурси спільноти в умовах приймаючого суспільства, яке нерідко є відносно закритим чи навіть ворожим. Звернемо увагу на означення ролі соціальних мереж, яке наводить Н. Варга, досліджуючи неформальні економічні практики: «Соціальні мережі, з одного боку, є вимушеними, компенсаційними механізмами, які формуються в умовах неефективності держави й інших соціальних інститутів. З іншого — являють собою універсальний соціальний механізм, що реалізує свої функції в умовах відносної соціальної та групової солідарності, доповнюючи цим функціонування інших соціальних інститутів... Ефективність соціальних мереж відображає їх здатність компенсувати неефективність формальних, передусім, державних інститутів»⁴⁸. У такій спільноті мігранти будуть тяжіти до того, аби брати безвідсоткові кредити у межах «свого кола», обмінюватися послугами та неекономічними ресурсами, утворювати моноетнічні шлюби. Окремий представник цієї спільноти, спромігшись на просування у соціально-статусному, освітньому, матеріальному, професійно-кваліфікаційному вимірах перестав бути органічним елементом цієї системи економіки виживання. До такого представника спільноти спрямовані численні запити, прохання, які накладають неактуальні й обтяжливі зобов'язання надати позику, допомогти у працевлаштуванні родича чи «земляка», познайомити з «потрібними людьми» з-за меж спільноти мігрантів, поділитися новоздобутим матеріальним добробутом, статусом та ін. Відповідно, спільнота здійснює низхідний зрівняльний тиск, вимагаючи від новозбагатілого члена спільноти розподілу ресурсів. Такий

⁴⁷ Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2001. Том IV. № 1. С. 27—53.

⁴⁸ Варга Н. І. Функціонування соціальних мереж в умовах регіонального середовища. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2015. Вип. 67—68. С. 108.

тиск викликає відхід із спільноти тих, хто спромігся на відносний життєвий успіх. Такі члени спільноти розривають наявні дружні та родинні зв'язки, чи зменшують інтенсивність контактів (і, відповідно, зобов'язань), переїжджають із гетто, намагаються вибудувати нові особистісні соціальні мережі, у яких не діятиме вимога перерозподілу ресурсів на користь «більш злидених».

Окремим аспектом предметного поля вивчення міграції із перспективи теорії соціального капіталу є проблематика патерналістських установок мігрантів і трансформації цих установок під впливом міграційного досвіду. Настанови українських трудових мігрантів, зокрема на патерналізм або самоорганізацію, сьогодні зазвичай знаходяться поза соціальним та науковим дискурсами, що створює труднощі у виробленні цілісної системи знань про складне й багатомірне явище міграції, а відтак — у пошуку адекватних моделей державної та регіональної міграційної політики. Отже, констатуємо проблему невідповідності сучасного соціологічного знання про соціокультурні орієнтації українських трудових мігрантів потребам сучасного українського суспільства, яке намагається об'єктивувати оцінку складного соціального феномена української міграції та віднайти дієві відповіді на її виклики.

Патерналізм як особливий вид соціальних відносин, у межах яких партнер, що домінує, перебирає на себе певні установки та набори практик, які передбачають опіку над тим, хто йому підпорядкований, — є достатньо добре вивченим соціальним феноменом (Дж. С. Міль, Г. Дворкін, Дж. Файнберг, С. Ф. Шрам). На думку українського дослідника В. Сусака: «патерналізм є однією з найприкметніших рис населення сучасної України»⁴⁹. О. Куценко на підставі аналізу трендових соціологічних даних робить висновок про те, що українське суспільство не тільки зберегло, а й підсилило патерналістські установки за роки інституціональної лібералізації⁵⁰. Процеси самоорганізації розглядаються в рамках теорії самоорганізації з акцентом на принципах побудови організації, її утворенні, розвитку й самоудосконаленні (праці І. Пригожина, І. Стенгер, М. Хален, Л. Бевзенко).

⁴⁹ Сусак В. Типологія патерналізму. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2007. Вип. 1. С. 77.

⁵⁰ Куценко О. Наследие государственного социализма в политической культуре украинского общества. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 993. С. 80.

Незважаючи на зазначений доробок, нині все частіше виникає потреба розглядати явища патерналізму та самоорганізації в рамках соціокультурного підходу (П. Сорокін, Л. Іонін, А. Ручка, Н. Черниш та ін.) тобто із урахуванням об'єктивності соціокультурних систем, їхніх вертикальних та горизонтальних вимірів, а також флуктуацій та активності суб'єктивного чинника, що репрезентується ціннісним світом і діями людей. Це також стосується і трудової міграції, яка хоча і є однією із тем зацікавлення сучасного українського наукового дискурсу (О. Малиновська, І. Прибиткова, У. Садова, О. Позняк та ін.), проте до цього часу рідко розглядається в соціокультурному контексті, а здебільшого — як механізм пристосування до складних соціально-економічних умов. Крім того, саме міграційний контекст великою мірою виявляє стійкість патерналізму як атрибуту традиційного суспільства, з одного боку, та дає змогу простежити за процесами самоорганізації сучасних соціальних мереж, зокрема міграційних.

Предметне поле вивчення соціального капіталу спільнот мігрантів сформувалося і завдяки наступним соціальним процесам та викликам: упродовж останніх десятиліть у Західній Європі, особливо у Франції, Німеччині та Великобританії, виникли великі громади уродженців країн Африки та Близького Сходу. Американське суспільство стикається з викликами іспанізації. Демографічна і соціокультурна експансія етнічних меншин посилює ризики фрагментації і поляризації етнічно та культурно гетерогенних соціумів. Етнополітичні розмежування на «своїх-чужих» поглиблюються соціально-економічною диференціацією, безробіттям, бідністю, депривацією, соціальною нерівністю, геттоїзацією міського простору та ін. Це обумовлює нагальну потребу приймаючих держав в реалізації адекватної інтеграційної політики⁵¹.

Відповідно однією з головних дискусій у літературі продовжує залишатися те, як соціальний капітал консервує групову замкнутість та веде до ексклюзиву (чи посилює її), чи, натомість, створює проникаючі солідаризуючі структури у всьому суспільстві. Зокрема ця дискусія порушує і тему мігрантських спільнот та структур етнічного підприємництва, їхнього впливу на економічну та соціальну інтеграцію на місцевому рівні.

⁵¹ Castles S., de Haas H., Miller M. J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. Fifth edition. New York : Guilford Press. 2011. 420 p.

Підсумовуючи, зазначимо, що вивчення спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах є відносно малоопрацьованою темою міграційних досліджень. Водночас саме у межах цієї теми розкривається потенціал міждисциплінарного взаємозбагачення різних дисциплін, що розглядають проблематику міграції. Важливе значення для розроблення методології дослідження спільнот мігрантів мають теорія соціального капіталу на індивідуальному та колективному рівнях (П. Бурдье, Р. Патнам), а також теорія міграційних мереж (Д. Мессі). Розгляд спільнот мігрантів із цієї перспективи дає змогу виявити можливості, котрі надає група у вирішенні проблем зайнятості, отриманні інформації, адаптації до приймаючого суспільства і поряд з цим підтримці соціальних зв'язків із країною походження.

1.3. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СПІЛЬНОТ МІГРАНТІВ: СТРУКТУРНИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ

Теоретики соціального капіталу П. Бурдье, Дж. Коулман та Р. Патнам приділяють увагу різним аспектам цього явища. П. Бурдье визначає соціальний капітал як сукупність фактичних або потенційних ресурсів, пов'язаних із членством у групі чи «соціальному клубі». Приналежність до клубу і маніфестується, і створюється культурними практиками, зокрема так званого демонстративного споживання⁵². Автор відзначає, що соціальний капітал утворюється із зобов'язань (*англ.* obligations) і «зв'язків» (*англ.* connections). Р. Патнам визначив соціальний капітал як «соціальні мережі та пов'язані з ними норми взаємності та довіри». Однак, аналізуючи роль соціального капіталу в процесі міграції, важливо також згадати визначення Дж. Коулмана, згідно з яким соціальний капітал являє собою «ресурси, що можуть бути використані суб'єктами для реалізації своїх інтересів». Автор визначає соціальний капітал за його функцією. На його думку, це різноманітні сутності, що мають два спільних елементи: всі вони

⁵² Бурдье П. Формы капитала. *Экономическая социология: электронный журнал*. Т. 3. № 5. 2002. URL: https://www.ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5.pdf.

складаються з певного аспекту соціальних структур і полегшують певні дії суб'єктів (чи окремої особи чи груп). Внутрішньогрупові зв'язки уможливають вирішення проблем зайнятості та отримання інформації через власні знайомства та/або родинні зв'язки. Дж. Коулман аналізує механізми, що генерують соціальний капітал (взаємні очікування та групове дотримання і виконання норм), наслідки володіння соціальним капіталом (привілейований доступ до інформації) та соціальну організацію, яка забезпечує контекст як для ресурсів, так і для ефектів, що мають реалізуватися. Згідно з Дж. Коулманом, соціальний капітал набуває таких форм, як: 1) зобов'язання і очікування, 2) інформаційні канали, 3) норми. Важливою характеристикою спільноти як системи зв'язків, що впливає на рівень соціального капіталу, є «щільність» та «герметичність» цієї системи (*англ.* — density and closure). Значним внеском Дж. Коулмана у вивчення соціального капіталу спільнот мігрантів є наголошення на капіталогенеруючому характері релігійних організацій: автор наводить приклад недільних зустрічей румунських будівельників у США в локальній православній церкві, як практики, що посилює інтеграцію спільноти, дозволяє формуватися та функціонувати мережі соціальних зв'язків мігрантів⁵³.

Соціальний капітал функціонує, крім усього іншого, як джерело контролю та ресурсів, опосередкованих несімейними мережами, полегшуючи доступ до роботи, ринку та позик⁵⁴. Соціальний капітал сам по собі не є рівнозначним з ресурсами, оскільки наявність соціальних мереж ще не свідчить про те, що ті чи інші мережеві ресурси будуть використані. Ключовою ознакою є використання мережевих ресурсів для індивідуального чи спільного блага. Оцінка якості та різноманітності (діапазону) соціальних зв'язків і мереж має вирішальне значення під час оцінювання корисності соціального капіталу. Дещо спрощуючи, зазначимо, що структурний аспект соціального капіталу має тісний зв'язок і асоціюється із соціальними мережами, натомість культурний аспект пов'язаний із довірою, нормами та цінностями. У межах цього підрозділу розглянемо цю та альтернативні або ж до-

⁵³ Coleman J. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA : Harvard Univ. Press. 1990. P.110.

⁵⁴ Boyd M. Family and personal networks in international migration: Recent developments and new agenda. *International Migration Review*. 1989. 23(3). P. 238—270.

повнюючі «препарації» соціального капіталу із особливою увагою до соціального капіталу спільнот мігрантів.

Структурний підхід до явища соціального капіталу ґрунтується на понятті соціальних мереж, що дозволяє будувати різні мережеві конфігурації, демонструючи відмінності в структурі соціального капіталу, здійснювати різного роду вимірювання щільності мереж, сили мережевих зв'язків, їхньої стабільності. Як зазначає Є. Вєсьолкін, категорія «соціальна мережа» вперше була введена в науковий обіг Д. Барнсом у 1954 р. Останній характеризував соціальну мережу як соціальні поля, які складаються з індивідів та зв'язків між ними⁵⁵. Соціальні мережі мають низку характеристик, важливих для соціального капіталу, який виникає на їхній основі. Вони можуть різнитися за такими критеріями: характер об'єднання, розмір, спосіб утворення, ступінь подібності їхніх членів, щільність, географічна концентрація, ступінь відкритості, механізми відтворення мережі, переважаючий у межах мережі спосіб розподілу різного роду ресурсів (реципрокація чи редистрибуція).

Соціальні мережі є множинними. Це означає, що кожен індивід належить щонайменше до двох типів соціальних мереж — сімейної та локальної. До них у різних комбінаціях додаються мережі професійного, соціально-демографічного, соціально-політичного характеру, різні за ступенем формалізації, та, нерідко, різні за наборами нормативних, символічних та культурних стандартів. Кажучи словами П. Бурдьє, соціальні мережі пов'язують індивідуальні позиції в межах одного соціокультурного поля і поза його межами. Наприклад, родичі можуть належати до різних професійних, класових, релігійних, регіональних спільнот, але зберігати родинні відносини. Соціальні мережі виконують роль каналів, якими відбувається обмін різноманітними ресурсами як між різними сегментами одного поля, так і між різними полями. Мережі мають важливий вплив на те, як ми поведимося, на те, яку ми отримуємо інформацію чи ресурси, на те, як ми ними обмінюємося, на спільноти, у функціонування яких ми включені, на можливості, які ми намагаємося реалізувати, на обмеження, які накладає на нас членство у певних мережах, на хвороби, якими ми

⁵⁵ Веселкин Е. А. Понятие социальной сети в британской социальной антропологии. *Концепции зарубежной этнологии*. [Сост. и ред. Ю. В. Бромлей]. Москва : Наука, 1976. 216 с.

хворіємо і врешті на те, як ми сприймаємо наше оточення і перетворюємо його⁵⁶.

Долучення індивіда до соціальної мережі дає йому змогу підвищити свій соціальний потенціал, отримати допомогу ресурсами в різних формах (від емоційної підтримки та допомоги у побутових справах до протекції у пошуках високооплачуваної роботи). Досить вивченим аспектом функціонування соціальних мереж, наприклад, є їхня активізація у підприємницькій діяльності, що пов'язується із такими перевагами як свобода від юридично-бюрократичного супроводу, можливість одержати пільговий грошовий кредит, не оформляючи його офіційно та ін. Соціальні мережі надають також моральну підтримку, соціальний захист, формують громадську думку в певному напрямі, що теж має велике значення для індивіда⁵⁷.

На увагу заслуговує і тема взаємозв'язку між характеристиками соціальних мереж та груповим соціальним капіталом. Під поняттям «соціальна мережа» Р. Патнам розуміє структури різного роду, найважливішими з яких є структури громадської залученості. Зокрема, згідно з Р. Патнемом горизонтальні неформальні соціальні мережі є елементом соціального капіталу, а ієрархічні неформальні соціальні мережі (на прикладі півдня Італії Р. Патнем говорить про такі «неоднозначні» капіталогенеруючі структури як сім'я, церква та мафія) творять так званий негативний соціальний капітал⁵⁸. Використання соціального капіталу індивідуальними або колективними суб'єктами можуть спричинятися не до стабільності та підвищення адаптаційних можливостей суспільства, а навпаки — порушувати їх. Так відбувається, наприклад, у ситуації, охарактеризованій у низці досліджень «аморальної сімейності», коли згуртованість і високий рівень довіри всередині партикулярних груп має виражену конфронтаційну, «ексклюзивну» спрямованість щодо інших груп суспільства, суспільних норм і цінностей.

Акцент на мережах як структурній складовій соціального капіталу є, на нашу думку, необхідним з огляду на те, що мережі соціаль-

⁵⁶ Social Structures: A Network Approach, edited by B. Wellman and S. D. Berkowitz. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 513 p.

⁵⁷ Rainie L., Wellman B. Networked: The New Social Operating System. Cambridge, Massachusetts; London, England : The MIT Press. 2012. 358 p.

⁵⁸ Патнам Р. Д., Мокарді Р., Нанетті Р. Н. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії. Київ : Основи, 2001. 302 с.

них зв'язків забезпечують механізм дії соціального капіталу, через структуру зв'язків поміж індивідами чи групами. Здобуваючи доступ до ресурсів через соціальні мережі, в яких вони закорінені, останні відтворюють соціальні практики, які відповідають мережевим правилам, і знаходять відображення у змістовно-символічній стороні соціального капіталу: нормах, цінностях і довірі.

Із вищенаведеної моделі можна виділити ще один важливий із перспективи дослідження спільнот мігрантів за кордоном процес — утворення міграційних мереж. Актуальність аналізу міграційних мереж зумовлена тим, що тривале перебування українських мігрантів поза межами України, іншокультурне середовище приймаючої країни, а також низка проблем буденного життя створюють передумови об'єднання їх у різні організаційні форми (громади, спілки, асоціації тощо). Першочерговою проблемою, з якою стикаються новоприбулі мігранти, є успішна інтеграція у приймаючому суспільстві.

Дж. Дахінден, використовуючи теорію соціальних мереж, називає мережевий капітал як одну з можливих форм соціального капіталу, підкреслюючи важливість ресурсів (різноманітність та якість контактів), наявних у мережах⁵⁹. Отже, ті мережі, які характеризуються різноманітністю зв'язків, як «міцних, так і слабких», і широким спектром зв'язків з якісно різним складом з різноманітними «іншими» (з погляду статі, етнічної приналежності, класу або, загалом, з погляду статусу, але також і з погляду ролей — родичів, друзів тощо) є, так би мовити, багатим мережевим соціальним капіталом.

Фрагменти мережі з високою щільністю зв'язків «всередині» і відносно низькою щільністю зв'язків «зовні» будуть називатися спільнотами. Соціальні мережі, які характеризуються високою щільністю зв'язків з часом гомогенізуються: уподібнюються комунікаційні та соціокультурні практики, ціннісні та нормативні уявлення. У дослідженнях Г. Лоурі описане явище мережевої бідності — автор наголошує на тому, що мережевий вимір і доступ до ресурсів, які коріняться у соціальних зв'язках, доцільно розглядати як ще один вимір стратифікації, який «переплітається» з іншими, відтворюючи бідність бідних та багатство багатих. Зокрема, для соціально вразливих верств населення зазвичай притаманні щільні та однорідні кола

⁵⁹ Dahinden J. Cities, migrant incorporation, and ethnicity: A network perspective on boundary work. *Journal of International Migration and Integration*. 2013. 14 (1). P. 39—60.

спілкування — з носіями подібних характеристик — низьким соціальним статусом, рівнем освіти і, навіть, станом здоров'я. Прикладом такого типу соціальних мереж соціально вразливих груп є гетто, у яких мешкають, зокрема, окремі мігрантські спільноти. Це середовище генерує різнопланові дисфункційні наслідки, у ньому формується та відтворюється так звана культура бідності, а також культура насильства, внаслідок відсутності легітимних способів досягнення соціального успіху. Мережева бідність у цьому випадку доповнює це «гріховне коло» маргіналізованості певних груп, які з часом набувають не лише структурних, а й соціокультурних характеристик, що відтворюють вразливий стан цих груп. Натомість для соціально успішних верств населення характерна значно більша різноманітність складу соціальних мереж: учасники мереж представляють широкий діапазон статусів і є відносно неоднорідними у культурному сенсі⁶⁰. Закритість, замкнутість соціальної мережі, особливо за умов зовнішнього тиску у вигляді дискримінації чи, навіть, суттєвих культурних відмінностей оточення консервується та відтворюється в часі.

В основі соціокультурного аспекту лежить визнання визначальної ролі норм, практик, інститутів у формуванні соціального капіталу. При цьому головну увагу приділено інституційному середовищу, а також впливу формальних та неформальних інститутів, практик на примноження соціального капіталу. До складу символічної складової соціального капіталу спільнот мігрантів входять такі елементи як довіра (яка поширюється на певне «коло», що дозволяє говорити про вузькі та широкі кола довіри різних соціальних і в т. ч. мігрантських груп), особливості ціннісної та нормативної системи, які встановлюють і регулюють взаємні зобов'язання та продукування спільних сенсів⁶¹.

Згідно з ціннісно-нормативним підходом, соціальний капітал складається з низки цінностей та позицій громадян, що впливають або визначають, як ці громадяни пов'язані один з одним та з інши-

⁶⁰ Loury G. A dynamic theory of racial income differences. Women, minorities, and employment discrimination. Edited by P. A. Wallace, A. M. La Mond. Lexington : Heath. 1977. P. 153—186.

⁶¹ Варшавер Е. А., Рочева А. Л. Сообщества мигрантов в Москве: Механизмы возникновения, функционирования и поддержания. *Новое литературное обозрение*. 2014. № 3 (127). С. 523—542.

ми з-за меж групи. Особливо важливими є позиції та цінності, що стосуються довіри, відповідальності, лояльності, оскільки це є визначальним для стабільності групи і співробітництва у її межах. З цього погляду соціальний капітал зосереджується на таких культурних цінностях та позиціях, які спонукають людей співпрацювати, довіряти, розуміти та співчувати один одному — ставитись один до одного як до «своїх», аніж як до незнайомих, суперників або потенційних ворогів. Тому соціальний капітал є важливим, адже він представляє собою силу, що допомагає згуртувати суспільство, перетворюючи індивідів із корисливих егоїстів — із майже відсутніми соціальною свідомістю чи відчуттям взаємного обов'язку — на членів громади зі спільними інтересами, спільним розумінням соціальних відносин та відчуттям загального добра.

Соціальні норми і цінності — необхідні, проте не цілком самодостатні умови здійснення різного роду соціальних зв'язків і формування соціального капіталу. Норми разом з іншими елементами соціального капіталу віддзеркалюють таку системну властивість суспільства (спільноти), як солідарність, співробітництво, взаємодія і взаємодопомога індивідів. У контексті цих чинників норми залежать від того, якою мірою і з якою групою чи спільнотою соціально й емоційно себе ідентифікують члени суспільства, наскільки сильно вони із корисливих егоїстів перетворюються в повноцінних членів суспільства.

Норми і цінності здійснюють значний вплив на соціальний капітал. Вони підтримують і закріплюють соціальну практику у формі стійких формальних і неформальних інституцій, тобто процедура «укріплення» соціального капіталу набуває деперсоніфікованого характеру, стаючи не персоніфікованим емоційним почуттям, а суспільною нормою, правилом, звичаєм, традицією, значно зміцнюючи спільноти і солідаризуючи їх.

У центрі уваги А. Етціоні є проблема перегляду моральних норм в умовах сучасного розвинутого індустріального суспільства. На його думку, у справедливому суспільстві порядок загалом забезпечується за допомогою дотримання норм, тобто соціальним порядком здорового суспільства є моральний порядок. І для того, щоб соціальний порядок міг ґрунтуватись на нормах, необхідно, щоб більшість громадян того чи іншого суспільства розділяли прийняті в ньому основні

цінності. А для цього потрібно, щоб у ці цінності вірили, а не просто підкорялися їм. Власне так, на думку автора, і виникає довіра, яка повинна бути в «справедливому суспільстві»⁶².

Власне, феномен довіри посідає центральне місце у структурі соціального капіталу. Зазначимо, що саме цей складник соціального капіталу найретельніше використовується вченими і дослідниками соціального капіталу для пояснення суті останнього. Ідею довіри розвинув Ф. Фукуяма у своїй праці «Довіра. Соціальні чесноти і творення добробуту». Дослідник зазначає, що ця характеристика формується унаслідок тривалої еволюції того чи іншого суспільства і що рівень довіри слугує фундаментальним забезпеченням стабільності соціальної структури. Ф. Фукуяма, говорячи про ціннісно-нормативну складову соціального капіталу, зазначає, що соціальний капітал, на відміну від інших форм людського капіталу, неможливо створити шляхом вироблення і реалізації раціональних інвестиційних рішень. Автор зазначає, що здатність до взаємодії, до колективних дій залежить від того, наскільки ті чи інші суспільства дотримуються єдиних норм і цінностей, можуть підкоряти індивідуальні інтереси інтересам великих груп. На основі таких спільних цінностей виникає довіра, яка має цілком конкретну економічну та соціальну цінність. Дослідник відзначає, що особливості довіри у суспільстві (чи окремій соціальній групі) є досить сталим явищем, яке формується впродовж тривалих періодів, зумовлюється широким спектром чинників (історичним, соціальним, культурним досвідом, наявною системою нерівності, функціонуванням системи права та ін.) і не може швидко змінюватися чи формуватися «згори». Відповідно особливості довіри «вплетені» в систему соціальних зв'язків та визначають господарсько-економічні, політичні та інші комунікації в суспільстві. Суспільствам, які «не довіряють» (тобто мають низький рівень генералізованої довіри і поряд з цим окремі вузькі кола довіри) складно досягнути економічного успіху, інституційної ефективності, політичної стабільності. Автор стверджує, що добробут нації, як і її здатність до конкуренції, зумовлений єдиною непроникною культурною характеристикою — рівнем довіри, властивим даному суспільству⁶³.

⁶² Etzioni A. *Monochrome Society*. Princeton : Princeton University Press, 2003. 336 p.

⁶³ Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* by Francis Fukuyama. New York : Free Press, 1995. 480 p.

Методологічні аспекти дослідження взаємозв'язку довіри і соціального капіталу показують, що вони виступають як передумова формування останнього і, водночас, як його наслідок. Отже, високий рівень довіри та соціального капіталу взаємовідтворюються. Так само відбувається і з низьким рівнем генералізованої довіри та соціального капіталу. У цьому випадку маємо своєрідне «гріховне коло» соціальних деформацій.

Рівень міжособистісної, організаційної (корпоративної) і суспільної (інституціональної) довіри слугує своєрідним «термометром» соціального здоров'я суспільства, оскільки відносини між «чужими» регламентуються законом. З огляду на це відносини між індивідами як «своїми», які належать до однієї організації, першочергово регламентуються мораллю, а мораль є тою формою самоорганізації і регуляції, що не опосередкована насиллям.

Фукуяма Ф. розглядає довіру як ключову характеристику розвинутого людського суспільства, яка проявляється на індивідуальному і соціальному рівнях (довіру до суспільних інститутів і до держави загалом). Соціальний капітал він визначає як здатність людей задля реалізації спільної мети працювати разом в одному колективі. Тому така здатність до асоціації залежить від існування всередині спільноти норм і цінностей, поділюваних усіма його членами, готовими підпорядковувати свої особисті інтереси інтересам групи⁶⁴.

Український соціолог О. Демків виділяє підходи до дослідження соціального капіталу на основі розуміння його як індивідуального або групового блага. У першому випадку соціальний капітал розглядається як характеристика індивіда, а в другому — як характеристика групи. Чітко розмежувати ці підходи дозволяє відповідь на питання про те, хто отримує вигоду — група або індивід⁶⁵. Моделі спільнототворення вкрай важливі для функціонування соціуму на різних рівнях та мають численні наслідки — від визначення моделей обміну ресурсами та соціальної підтримки на рівні функціонування домогосподарств до функціонування масштабних ієрархічних рентоорієнтованих мереж

⁶⁴ Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity by Francis Fukuyama. New York : Free Press, 1995. 480 p.

⁶⁵ Демків О. Соціальний капітал українського суспільства: сильні та слабкі капіталогенерувальні структури. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2004. № 4. С. 99—111.

патронажу, інтегрованих у систему політичних відносин та державного управління⁶⁶.

Зауважимо, що поділ елементів соціального капіталу на структурні та соціокультурні, є не єдиним баченням цього явища. Спроби перегляду чи доповнення окресленої вище структури соціального капіталу як такого, що складається із структурної та соціокультурної складових були здійснені в таких напрямках як: 1) увага до суб'єктності; 2) увага до інституційно-організаційного виміру; 3) увага до процесуального виміру соціального капіталу. Своєрідне бачення належить П. Норріс та Р. Інглеарту. Дослідники бачать соціальний капітал, як такий, що формується співдією трьох типів чинників: 1) структурними чинниками, що стосуються нерівномірного розподілу «громадянських ресурсів», таких як час, гроші, знання та навички, що сприяють участі у добровільних асоціаціях; 2) культурні чинники — установки та цінності, що мотивують людей приєднуватися чи уникати асоціацій, серед цього їхні інтереси та ідеологічні переконання; 3) чинники, що стосуються суб'єктності та які зосереджуються на ролі мобілізації мереж та колективної дії⁶⁷. У своїй подальшій роботі П. Норріс використовувала у крос-національному порівняльному дослідженні такі емпіричні показники соціального капіталу як генералізована довіра, ставлення до демократії та активне членство в громадських організаціях⁶⁸. Водночас, як зазначає українська дослідниця Г. Чепурко: «Існує думка, що окремий аналіз довіри, громадської участі чи неформальних зв'язків з погляду їх позитивних або негативних ефектів є більш коректним, ніж створення інтегрального індексу соціального капіталу»⁶⁹. Ми поділяємо цю думку, оскільки надмірна квантифікація такого складного і багатогранного явища як соціальний капітал може спотворювати розуміння дослідником якісних вимірів цього явища.

⁶⁶ Демків О. Соціальний капітал та рентоорієнтовані соціальні мережі в умовах державного монополізму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*. 2013. Вип. 1. С. 32.

⁶⁷ Inglehart R., Norris P. *Rising Tide*. Cambridge : Cambridge University Press. 2003. 226 p.

⁶⁸ Norris P. Making Democratic Governance Work: How Regimes Shape Prosperity, Welfare, and Peace. *CEU Political Science Journal*, Vol. 8. No. 3, 2013. 369 p.

⁶⁹ Чепурко Г. Проблеми формування соціального капіталу в Україні на сучасному етапі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1 (1). С. 273.

Щодо ролі інституційно-організаційних чинників, то йдеться, наприклад, про наявність структури посередницьких організацій, які сприяють виїзду за кордон, займаються закордонним працевлаштуванням мігрантів та правозахисною діяльністю. Символічний вимір у цьому випадку стосується уявлень про країну призначення як про бажане місце перебування, праці, навчання чи проживання. Такі уявлення плідно досліджуються із використанням поняття «уявна географія»⁷⁰. Окремим різновидом чинників є політично-інституційні (ті, що стосуються характеру міграційного режиму, ситуації із правами людини в країні походження та приймаючій країні тощо) та економічні чинники, які у межах цієї розвідки не є об'єктом дослідження. Обидві групи чинників — ендогенні та екзогенні — визначають напрям і практики зовнішньої міграції у системі факторів відштовхування та протягування (*англ.* push and pull factors).

Приміром, трудова міграція, із Марокко у Францію ґрунтується на структурних та соціокультурних вимірах взаємозв'язку та залежності, таких як: соціокультурні чинники, наприклад, знання мешканцями Марокко французької мови та відносна культурна компетентність, яка полегшує функціонування у французькому суспільстві; структурні чинники, наприклад, наявність соціальних мереж марокканських мігрантів у Франції та численні франко-марокканські спільні підприємства, чи підприємства, які поєднують французькі інвестиції та управління із марокканськими трудовими ресурсами. Усі ці виміри сформувалися здебільшого у час колоніального правління Франції у Марокко⁷¹. Цю ж інтерпретацію можемо застосувати і стосовно міграції українців у євразійському чи західному напрямах.

У процесуальному вимірі важливим аспектом вивчення спільнот мігрантів є стадії міграційного процесу, у ході яких відбувається творення так званих міграційних мереж, вибудовується соціальна вкоріненість індивідів у мережі мігрантської спільноти (*англ.* social embeddedness). Серед запропонованих у науковій літературі релевантних теоретичних підходів заслуговує на увагу концепція трьох стадій міграційного процесу, представлена Л. Рибаківським.

70 Said E. *Imaginative Geography and Its Representations: Orientalizing the Oriental*. Orientalism. New York : Vintage, 1979. 186 p.

71 Haas De H. North. African Migration Systems: Evolution, Transformations and Development Linkages. *Migración y Desarrollo*. 2006 (2). P. 65—95.

У запропонованій концепції автор пропонує розглядати міграційні процеси так, як вони виглядають для самих учасників переміщення. Завершений міграційний процес, згідно з поглядами автора, складається з трьох пов'язаних між собою стадій: 1) вихідної (підготовчої) стадії, яка представляє собою процес формування міграційних настроїв, намірів і, врешті, реалізацію останніх⁷²; 2) основної стадії, тобто безпосереднього акту переселення; 3) заключної стадії, що передбачає адаптацію мігрантів до умов приймаючого суспільства⁷³. Відповідно до аналізованої вище концепції міграційний процес складається із трьох окремих стадій. Така концепція може знайти застосування для аналізу внутрішніх та зовнішніх міграцій.

Однак більш відповідним для аналізу у контексті цієї розвідки є використання чотирьохстадійної моделі міграції населення, опрацьованої британськими дослідниками С. Каслсом та М. Міллером⁷⁴. За твердженням авторів, характерною ознакою першої стадії є трудові міграції молодих працівників, які пересилають заробітки на Батьківщину та планують повернутися. Під час другої стадії збільшується тривалість перебування за кордоном. Підвалиною зросту тривалості перебування є спільне проживання, спорідненість або земляцтво мігрантів. На третій стадії відбувається об'єднання сімей мігрантів на території приймаючої держави, це тісно пов'язане із фактом збільшення тривалості перебування за кордоном та початком створення етнічних громад. Характерною ознакою останньої четвертої стадії є отримання мігрантами надійного правового статусу у приймаючій державі, а з часом, навіть, права і статус етнічних меншин.

⁷² У рамках розгляду першої із вищенаведених стадій міграційного процесу слід звернути увагу на розмежування двох понять — «потенційної міграції» та «міграційної рухливості». Т. Заславська та Л. Корель запропонували таку дефініцію потенційної міграції: це позитивне відношення до міграції у поєднанні із прийнятим, але ще не реалізованим рішенням про переміщення. Натомість міграційну рухливість можна визначити як здатність особи до міграції, що сформувалася завдяки нагромадженню нею міграційного досвіду. Ступінь її реалізації проявляється на другій зі стадій, представлених Л. Рибаківським, а саме на стадії безпосереднього акту переселення.

⁷³ Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. Москва : Наука, 1987. С. 26.

⁷⁴ Castles S., de Haas H., Miller M. J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. Fifth edition. New York : Guilford Press. 2011. P. 34.

Зрештою ці виміри (структурний, символічний, інституційно-організаційний, процесуальний) у своїй спільдії спричиняються до низки наслідків на індивідуальному, груповому та соцієтальному рівнях. В усіх випадках спільнота мігрантів «володіє» ресурсом, який на індивідуальному рівні може підвищувати життєві шанси членів спільноти, позитивно впливати на якість життя, доповнювати і збільшувати матеріальні ресурси окремих мігрантів. На груповому рівні ці характеристики є передумовою колективної дії, зокрема і в громадсько-політичній сфері.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Тенденції розвитку сучасного світу засвідчують зростаючу роль міграції в усіх сферах суспільного життя. Міграція в її сучасних масштабах і формах є, з одного боку, наслідком глобалізації, а з іншого боку, викликом на шляху глобалізаційних процесів, виступає одним із найпотужніших чинників політичних, демографічних, соціальних та економічних змін у світі. Зовнішня міграція в сучасному світі набула безпрецедентного поширення і нових форм. Зростаюча мобільність населення, транспортні та інфраструктурні можливості, лібералізація міграційних режимів і конституювання наддержавних регіональних утворень спричинилися до того, що сьогодні досвід виїзду за межі своїх країн упродовж життя отримує небачена раніше частка населення країн світу, інтенсифікуються економічні, культурні та соціальні обміни між громадянами різних країн.

Водночас перманентні політичні, міжнаціональні та міжконфесійні конфлікти з їхнім переростанням у глобальні ведуть до напруження політичних ситуацій у здавалось би стабільних та процвітаючих суспільствах Західної Європи. Глобальні загрози, серед яких і загроза міжнародного тероризму, і екологічні та епідеміологічні загрози вимагають вироблення нових підходів, серед них і до регулювання міжнародних міграційних процесів. Сотні тисяч мігрантів, прийняті розвиненими суспільствами Європи впродовж останніх кількох років, спонукають до створення нових безпекових стратегій.

Такий розвиток подій ускладнює і без того непросту ситуацію з українськими мігрантами в Європі.

Ускладнення міграційної ситуації вимагає перегляду існуючих пріоритетів реалізації державної та регіональної міграційної політики. По-новому варто підходити і до наукового осмислення таких процесів та пошуку розв'язання проблем, пов'язаних з міграційними процесами. За умов традиційної квалості державних та регіональних органів влади в Україні актуальною є проблема пошуку внутрішніх резервів у вирішенні наявних міграційних проблем. Одним із таких резервів є соціальний капітал спільнот мігрантів. Оптимальною теоретичною рамкою, яка дозволяє охопити усі названі вище поняття та концепти, є теорія соціального капіталу, дослідницький потенціал якої у контексті вивчення спільнот мігрантів детально розглянуто у наступному розділі.

Науковий дискурс, присвячений центральним «тематичним ядрам» цієї роботи, є досить поширеним — йдеться про праці, сконцентровані на проблематиці соціальних спільнот, спільнот мігрантів та, врешті, соціального капіталу мігрантів. Водночас для української соціології значна частина цього дискурсу є маловідомою. Між тим, соціальний капітал спільнот мігрантів актуалізується у низці вимірів. Аналітично препарувавши ці взаємопов'язані виміри, виділимо: структурний та соціокультурний виміри; інституційно-організаційний вимір; мікро-, мезо- та макрорівні розгортання цього явища. Ці виміри дають змогу окреслити предметне поле дослідження функціонування мігрантських спільнот українців за кордоном з перспективи теорії соціального капіталу.

Розглянуто науковий дискурс щодо поняття «спільнота» у контексті понять «спільнота мігрантів» та «соціальний капітал спільноти мігрантів». З'ясовано, що для згаданого дискурсу притаманний відхід від локаційної близькості і перехід до нетериторіальної концептуалізації, що наголошує на спільності життєвих ситуацій, потреб та соціальних зв'язках. Спільноти мігрантів є одночасно резидентними (територіальними), ідентифікаційними та об'єднаннями за потребами та інтересами. Ключовою ознакою для віднесення особи до складу спільноти у цьому випадку, по-перше, є ознака реалізованої міграції за кордон. По-друге, приналежність мігрантів до спільноти може бути і номінальною і реальною, а в останній модальності різнитися за інтенсивністю.

Найбільш релевантним, містким поняттям, що охоплює проблематику функціонування спільнот мігрантів, є «соціальний капітал». Положення теорії соціального капіталу дозволяють зосередитися на можливостях та обмеженнях, пов'язаних із членством у мережі соціальних зв'язків. Звернення до групових зв'язків та вкорінених у них ресурсах є частиною копінг-стратегій у вирішенні повсякденних питань життя мігрантів (пошуки житла, роботи, середовища спілкування, налагодження зв'язків із батьківщиною та ін.). Теорія соціального капіталу представлена кількома «авторськими» варіантами і має низку відмінностей в інтерпретаціях Дж. Ганіфан, П. Бурдье, Дж. Коулмана, М. Вулкока, Р. Патнама та інших. Водночас у цих теоретизувань є спільний «знаменник». Це аналіз особливого ресурсу соціальних спільнот, який визначається чинниками двох типів — структурним (соціальні мережі) та символічним (ціннісно-нормативний зміст функціонування спільнот, довіра як характеристика соціальних зв'язків у спільноті).

Із перспективи теорії соціального капіталу процес міграції можемо розглядати як такий, що вбудований як у структуру соціальних зв'язків, так і в ціннісно-нормативну систему функціонування спільнот. Структурною основою цього процесу є мігрантські мережі — набір міжособистісних зв'язків, які з'єднують теперішніх, колишніх та потенційних мігрантів. Міграційний рух, після того як із певних причин зароджується і спрямовує потік добровільних чи вимушених мігрантів у приймаючі країни, мультіпликується через соціальні мережі, якими поширюється інформація про переваги і труднощі міграції, логістику міграційного переміщення, особливості приймаючої країни та ін. Міграційні мережі стають макромоделлю суспільства походження мігранта на чужині, надають мігрантам ресурси емоційної підтримки, відчуття групової приналежності, інформацію про можливості працевлаштування та увесь спектр різнопланових ресурсів, необхідних для щоденного виживання в новому середовищі.

Розділ 2

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТ МІГРАНТІВ У ПРИЙМАЮЧИХ СУСПІЛЬСТВАХ

2.1. ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Для соціологічного дискурсу, присвяченого соціальному капіталу, притаманна широта теоретизацій та системність: дослідники прагнуть, ґрунтуючись на аналізоване поняття, розкрити «магію соціальних процесів», відчинити «чорну скриньку соціальних процесів», кажучи термінами системної теорії. Такі теоретичні побудови переслідують досить амбітні цілі, серед яких — пояснення соціокультурних чинників (не)успішності ринкових та політичних трансформацій у порівняльному контексті, розкриття особливостей колективної соціальної дії та інтеграції спільнот.

Аналіз функціонального призначення соціального капіталу в таких широких соціальних процесах передбачає встановлення причинно-наслідкового (каузального) зв'язку між елементами соціальної реальності. Загалом поняття каузальності є одним із ключових для загальнонаукової методології, а також для наукового світогляду як такого. Каузальність стосується взаємозв'язку між подією А («причиною») й подією Б («наслідком»), яка необхідно настає за першою чи витікає з неї. Як зазначають К. Віншіп та М. Собель, в ідеалі найкращим є експериментальний підхід до виявлення причинності, коли дослідник має можливість маніпулювати однією змінною, утримуючи все інше незмінним. У соціальних науках дослідники покладаються на неекспе-

риментальні дані. Провести експеримент зазвичай неможливо, тому в найкращому разі залишається покладатися на квазіекспериментальні методи (наприклад, порівняльний чи діахронний аналіз)⁷⁵.

Окрім того, в соціальних науках з часом у межах, наприклад конструктивізму, піддається сумніву традиційне бачення каузальних зв'язків між соціальними явищами. Наприклад, соціальні проблеми постають не як сукупність дисфункційних станів та процесів, щодо яких соціологія має визначити чинники формування та подолання, а як інтерпретація цих станів, запропонована медіа чи іншими соціальними агентами. Водночас пошук каузальних взаємозв'язків залишається характерним елементом мейнстрімових соціологічних пошуків. У цьому підрозділі розглянемо положення теорії соціального капіталу з огляду на те, які наслідки використання цього ресурсу передбачаються дослідниками, зокрема у тому, що стосується функціонування спільнот мігрантів.

Науковий дискурс щодо міжнародної міграції станом на сьогодні є дуже насиченим, зокрема і спробами побудови інтегративних пояснювальних моделей, які беруть до уваги широкий спектр чинників. До таких, наприклад, належить модель, запропонована Дж. Тейлором. На думку дослідника, пояснювати міграцію лише динамікою демографічних й економічних чинників було б явним спрощенням. Масштаби і напрями міграції визначаються взаємодією безлічі змінних, таких як місце розташування країни, її місце в системі світового господарства, розподіл доходів, безробіття, розвиток системи освіти, характер політичного режиму, рівень безпеки життя, екологічне (не) благополуччя, наявність історичних політичних і культурних зв'язків з іншими державами, міграційна політика та ін. Усі ці чинники формують схильність і можливості людей до міграції⁷⁶.

Як бачимо, навіть, коли йдеться про дуже інтегративні теорії міграції, все ж, поза увагою опиняються вкрай суттєві із соціологічного погляду аспекти. Насамперед із перспективи теорії соціального капіталу сам процес міграції можемо розглядати як такий, що вбудований у структуру соціальних зв'язків — він не лише руйнує чи

⁷⁵ Winship C., Sobel M. Causal Inference in Sociological Studies. Handbook of Data Analysis, edited by M. Hardy and A. Bryman, Sage. Publications. 2004. P. 451—480.

⁷⁶ Taylor J. E. The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process. *International Migration*. 1999. No. 37. P. 63—88.

послаблює соціальні зв'язки, а й посилює чи встановлює їх. Міграція із цієї перспективи сприймається як вкорінена в минулому (англ. path-dependent process), а міжособистісні зв'язки як структури, що сприяють міграції.

Автором відповідної теорії вважається Д. Мессі, який зазначав, що: «кожен акт міграції змінює соціальний контекст, в якому приймаються наступні рішення щодо міграції»⁷⁷. Центральною ідеєю, що лежить в основі багатьох досліджень Мессі та його колег, є потужна роль міграційних мереж, які зв'язують мігрантів у місцях призначення та потенційних мігрантів у країнах походження. Роль міграційних мереж у процесі міграції часто виявляється у формі наявності члена сім'ї чи близького знайомого, який є мігрантом. Ці мережі знижують міграційні витрати, надаючи мігрантам інформацію про потенційні країни та місця призначення, процес перетину кордону, правові аспекти перебування та працевлаштування і про наявність робочих місць та житло. Саме тому «за інших рівних умов, люди, які походять із спільнот, представники яких раніше мігрували, швидше мігрують, аніж люди, які походять з місць, міграція з яких була рідкісною»⁷⁸. Структурною основою процесу міграції, відтак, є мігрантські мережі — набір міжособистісних зв'язків, які з'єднують колишніх, теперішніх та потенційних мігрантів. Міграційні мережі знижують рівень різнопланових витрат та ризиків руху й збільшують очікуваний прибуток від міграції. Теорія міграційних мереж доповнена іншими пояснювальними моделями, в тому числі моделлю факторів притягування та відштовхування, теорією уявленої географії (англ. imagined geography) тощо оформилася у теорію кумулятивної каузальності.

Хрестоматійним кейсом, що ілюструє важливість соціальних мереж, є історія італійської міграції у США наприкінці XIX століття. Італійці зазвичай їхали з Італії у США через скрутні економічні умови і за кілька років поверталися додому багатіями за італійськими мірками. Така практика була настільки поширеною, що до цієї групи мігрантів пристало італійське слово *ritorni* (італ. — перелітні птахи,

⁷⁷ Massey D. S. Why Does Immigration Occur? Ed by C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind. The Handbook of International Migration: The American Experience. New York: Russell Sage Foundation. 1999. P. 34—52.

⁷⁸ Fussell E., Massey D. S. The Limits to Cumulative Causation: International Migration from Mexican Urban Areas. *Demography*. 2004. No 41. P. 152.

повертанці). Кажучи сучасними термінами, міграційний рух італійських заробітчан у США набув ознак циркулярності. Однак після прийняття у США закону про імміграцію (1924) міграційний потік був обмежений і все більше італійців ставали натуралізованими американцями, залишаючись у США назавжди. Загалом, починаючи з 1820 року, до США іммігрувало понад 5 мільйонів італійців і станом на сьогодні італоамериканці є четвертою за кількістю етнічною групою американського суспільства⁷⁹.

Отже, міграцію за кордон, як таку, можемо сприймати як один із ймовірних наслідків використання соціального капіталу. Цей приклад ілюструє широту спектра ймовірних наслідків, які дослідники пов'язують із соціальним капіталом у межах різних моделей каузального зв'язку. Різноманітність відповідних моделей помічає А. Коньков: «окремі компоненти соціального капіталу призводять до різних функціональних наслідків, які в більшій чи меншій мірі забезпечують реалізацію основної функції соціального капіталу, яка визначається як забезпечення доступу до благ, збільшення доступного індивідам і групам обсягу благ»⁸⁰.

Загалом теоретики соціального капіталу приділяють увагу наслідкам цього явища у таких сферах, як економічна, громадсько-політична, соціокультурна. Саме економісту Г. Лоурі належить інтерпретація соціального капіталу як нематеріальних ресурсів, які покращують можливості працевлаштування та життєвого успіху молоді. Дослідник концентрувався, зокрема, на проблемі расової нерівності у латентних формах, які відтворюються через різні опосередковані соціальні та культурні чинники, в тому числі і через конфігурацію та зміст соціальних мереж представників расових меншин⁸¹. Вплив соціального капіталу на економічну сферу полягає, зокрема, в тому, що створюється особливе середовище, сприятливе для економічних взаємодій. Це середовище не обтяжене бюрократичними обмеженнями,

⁷⁹ Pozzetta G. *Immigrants and Ethnicity: The State of Italian-American Historiography*. *Journal of American Ethnic History*, 1989. Vol. 9, No 1. P. 67—95.

⁸⁰ Коньков А. Т. Социальный капитал и его функция в экономическом взаимодействии. Электронный ресурс Сахалинского государственного университета. URL: <http://www.sakhgu.ru/journal/file17.doc> (дата звернення: 13.04.2019).

⁸¹ Loury G. A dynamic theory of racial income differences. Women, minorities, and employment discrimination. Edited by P. A. Wallace, A. M. La Mond. Lexington : Heath. 1977. P. 153—186.

приписами, а функціонує завдяки мережевим зв'язкам, зобов'язанням, рекомендаціям і репутації, якої необхідно дотримуватися. Обіг інформації завдяки соціальному капіталу сприяє тому, що вакансії на ринку праці заповнюються, позики повертають, а покупці знаходять продавців, і навпаки.

Економічне значення соціального капіталу пояснює також і вітчизняний автор А. Бова. Спираючись на ідеї Ф. Фукуями, він бачить економічну функцію соціального капіталу в зменшенні трансакційних витрат, пов'язаних із формальними механізмами координації соціальних взаємодій. Як зазначає дослідник: «соціальний капітал здатен відігравати для соціуму як позитивну, так і негативну роль. Члени корпоративних, закритих груп одержують певні переваги, однак активність таких об'єднань справляє вкрай руйнівну дію на суспільне життя в цілому. Прикладами негативної кооперації між людьми можна назвати злочинні угруповання, екстремістські та терористичні організації»⁸².

Неформалізовані господарсько-економічні практики є невід'ємною частиною сучасної економіки, зокрема й у функціонуванні складних систем, таких як, наприклад, фондова біржа — складних формалізованих системах, у роботі яких знаходиться місце і для неформальних потоків інформації і для обмежених кіл довіри і для інтегруючих культурних практик⁸³. Координація, заснована на неформальних нормах, залишається важливою складовою сучасних економік. Причиною надання переваги неформалізованим практикам (таким як пошук працевлаштування, житла, чи отримання кредиту) може бути бажання уникнути громіздких, дорогих, бюрократичних процедур. При цьому неформалізованість таких обмінів приносить певний рівень ризику щодо того, чи дотримуватимуться сторони взаємодії умов угоди і своїх зобов'язань. У цьому випадку інструментом нормативного контролю є інтегрованість сторін угоди в соціальну мережу, мережу взаємних зобов'язань та послуг, яка вкорінена в минулому і має проєкцію в майбутнє. У цьому випадку репу-

⁸² Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження. *Економічний часопис*. XXI. 2003, № 5. С. 47.

⁸³ Yenkey C. B. Fraud and Market Participation: Social Relations as a Moderator of Organizational Misconduct. *Administrative Science Quarterly*. 2018. Vol. 63. Issue 1. P. 43—84.

тація сторін угоди може постраждати у випадку недотримання умов. Коли йдеться про високоінтегровані спільноти з щільними зв'язками, репутаційні втрати є серйозною загрозою і чинником, який стимулює добросовісність⁸⁴.

Значення так званої вимушеної довіри (*англ.* enforceable trust) є суттєвим у механізмі каузальних взаємозв'язків соціального капіталу спільноти та його можливих наслідків, зокрема, в економічній сфері. Справа в тому, що ринкові суб'єкти ніколи і за жодних обставин не володіють усією повнотою інформації (поняття «ідеального ринку», власне, і підкреслює аналітичний характер такої конструкції) і діючи в умовах нестачі інформації надзвичайно цінним ресурсом стає передбачуваність поведінки партнерів. При цьому гарантії щодо дотримання певних зобов'язань не можуть надходити від самих учасників взаємодій. У таких умовах спільнота, до якої належить індивід та у якій відбуваються трансакції, може виступати таким гарантом дотримання взаємних зобов'язань. Класичним проявом вимушеної довіри є етнічне підприємництво, для якого притаманні неформальні кредити і послуги — частина складних обмінів, наприклад, у мережах спільнот мігрантів. Чим вищою є впевненість у тому, що усі кредити і зобов'язання будуть повернуті та у відповідь на надані послуги можна розраховувати на послугу у майбутньому — тим міцнішою є соціальна основа етнічного підприємництва.

Стосовно «ефектів» соціального капіталу в економічному вимірі функціонування спільнот мігрантів наявні значні напрацювання зарубіжних дослідників. У географічному сенсі першими почали подібні дослідження американські вчені, далі західноєвропейські, а впродовж останніх десятиліть подібні дослідження з'являються скрізь, також і в пострадянських країнах. Найбільше привертають увагу дослідників такі ймовірні наслідки використання соціального капіталу спільнот мігрантів в економічній сфері, які стосуються виникнення так званої дуальної економіки в приймаючих країнах. Йдеться про формування своерідної дилеми — інтеграція мігрантів у приймаюче суспільство з неминучими труднощами у процесі боротьби за отримання високостатусних, престижних та добреоплачуваних місць на ринку праці чи геттоїзація спільнот мігрантів, формування закритих «економік

⁸⁴ Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity by Francis Fukuyama. New York : Free Press, 1995. 480 p.

виживання» та структур етнічного підприємництва. У першому випадку «розмиваються» соціальні зв'язки у спільноті мігрантів, мігранти дедалі частіше стають частиною «зовнішнього світу», послаблюються структури соціальної нерівності та господарська спеціалізація мігрантів. У другому випадку паралельно функціонують дві економічні системи: з одного боку, високоспеціалізована та динамічна економіка приймаючого суспільства та, з іншого боку, «економіка виживання» геттоїзованої спільноти мігрантів. Для останньої характерні зазвичай низькокваліфіковані види діяльності, переважання родинних підприємств, загальна скерованість «на виживання, а не просування» (англ. *getting by/getting ahead*)⁸⁵.

Наслідки соціального капіталу у громадсько-політичній сфері суспільства достатньо досліджені у працях багатьох зарубіжних авторів, які фокусуються на взаємозв'язку категорії «соціальний капітал» із ключовим елементом політичного життя та громадянського суспільства — третім сектором. Більшість дослідників і практиків громадської сфери підтримують тезу про те, що третій сектор є головним елементом «соціального капіталу», а тому в такому дискурсі стає ключовою ланкою громадянського суспільства. Українська дослідниця А. Колодій проводить паралелі не тільки між соціальним капіталом і політичним життям суспільства, а й визначає роль останнього у становленні громадянського суспільства, яке представляє собою сукупність понять довіри, консолідації, толерантності. Дослідниця виділяє такі елементи соціального капіталу: горизонтальні зв'язки між рівними індивідами; норми довіри; колективна діяльність індивідів; почуття участі у житті суспільства і громади, почуття відповідальності один перед одним. Феномен «соціального капіталу» є якісним показником розвитку громадянського суспільства, що виявляється на усіх рівнях соціуму: індивідуальний соціальний капітал спричиняється до підвищення соціального самопочуття індивіда, його життєвих шансів; груповий соціальний капітал визначає якість життя спільноти, успішність реалізації колективної дії, дозволяє заощадити на формальних механізмах соціального контролю та ін. Загальносуспільний соціальний капітал є чинником інституційної ефективності, є основою гармонійної співпраці між політичними силами, справляє

⁸⁵ Muller A. Linking poverty and violence: The South African scenario. *African Journal on Conflict Resolution*. 2013. No. 13. P. 45—63.

вплив на демократичну масову політичну участь⁸⁶. Ми погоджуємося із думкою дослідників (О. Демків, В. Резнік) про те, що розглядати соціальний капітал та одне із його супутніх явищ — колективні практики — доцільно розглядати, фокусуючись не лише на членстві у громадських організаціях⁸⁷. Доцільно аналізувати ширший спектр структур, які стають основою колективних практик (зокрема і неформальних структур) адже частка населення, яка є учасниками громадських організацій, є сталою та незначною.

Що стосується соціокультурної сфери, то Ф. Фукуяма зазначає, що соціальний капітал має важливі напрями застосування у соціокультурному середовищі суспільства. Саме соціальний капітал (довіра та цінності) дозволяє групам, церквам, неурядовим організаціям поширювати позитивні наслідки своєї діяльності у суспільстві, надавати послуги — у галузі освіти, охорони здоров'я, та забезпечувати всі види соціального захисту для решти суспільства, без потреби звертатися безпосередньо до урядових структур, тобто велика кількість соціальних послуг надається безпосередньо іншими частинами громадянського суспільства. Значним є потенціал дії соціального капіталу в економічній сфері. На думку А. Портеса, основні функції соціального капіталу полягають в його здатності бути: джерелом соціального контролю; джерелом внутрішньогрупової (сімейної) підтримки; джерелом благ через мережі, які виходять за межі партикулярної групи⁸⁸. Окрім того, серед економічних функцій соціального капіталу дослідниками були виділені такі: збільшувати обсяг доступних індивідам благ або ресурсів; знижувати трансакційні витрати учасників економічного обміну, наприклад, через відмову від «громіздких» формальних правових угод та адміністративного контролю; усувати

⁸⁶ Колодій А. Соціальний і політичний капітал та їх вплив на довіру до публічної влади. Творення простору суспільної довіри в Україні XXI століття. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 17—19 лют. 2016 р. Київ : ДВНЗ «Університет банківської справи», 2017. С. 193—201.

⁸⁷ Див.: Демків О. Соціальний капітал та рентиорієнтовані соціальні мережі в умовах державного монополізму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*. 2013. Вип. 1. С. 28—34 ; Резнік О. С. Членство в громадських організаціях як кооперативна практика. *Український соціум*. 2009. 2 (29). С. 22—33.

⁸⁸ Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*. 1998. Vol. 24. P. 1—24.

невизначеність та встановлювати передбачуваність дій учасників економічних взаємодій.

Як зазначають В. Піддубний, Ю. Привалов та Г. Чепурко: «довірче середовище з характерними для нього увагою, толерантністю й повагою до всіх людей, залучених до нього, є сприятливим для появи інноваційних ідей і доведення їх до рівня практичного втілення. Наприклад, трудовий контракт робить найм і спільну роботу раніше незнайомих людей, що не мають основи для взаємної довіри, у цьому випадку, плідними. За наявності довіри їхня спільна робота стає значно більш плідною»⁸⁹.

Інтегративні інтерпретації наслідків використання соціального капіталу представлені зокрема у роботах Ф. Фукуями та А. Портеса. На думку Ф. Фукуями, здатність до співробітництва є одним із ресурсів, продуктивне значення якого сприяє економічному та політичному розвитку країн та може бути зафіксоване у крос-національному вимірі⁹⁰. Фукуяма розглядає поняття «соціальний капітал» як неформальні норми і цінності взаємного співробітництва. Соціальний капітал не просто якийсь формальне об'єднання людей в асоціації або організації, це мережа, система неформальних відносин, зрештою, громадський ресурс. Дослідник розмірковує про соціальний капітал як властивість (чи «власність») не окремої особистості, а спільнот об'єднань і, навіть, цілих суспільств. За умови «здорової соціальності» витворюється комплекс взаємопов'язаних інститутів, у якому політичні групи, громадські організації, медіа, профспілки та інші елементи «публічного простору», кажучи словами Ю. Габермаса, забезпечують ефективне функціонування урядових інституцій. Портес вважає, що соціальний капітал має важливе значення для добробуту суспільства. Оптимізм, задоволеність життям, політична активність — усе це можна вважати наслідком основних аспектів соціального капіталу. Соціальний капітал пов'язаний з цілою низкою потенційних функціональних проявів, в тому числі, зростання валового внутрішнього продукту (ВВП), сприяння більш ефективному функціонуван-

⁸⁹ Піддубний В. А., Привалов Ю. О., Чепурко Г. І. Цивілізаційний механізм функціонування соціального капіталу в підприємстві. *Мультиверсум. Філософський альманах* / Гол. ред. В. В. Лях. Вип. 6—7 (134—135). Київ, 2014. С. 192.

⁹⁰ Fukuyama F. Social Capital and Civil Society. *International Monetary Fund, Working Paper*, WP/00/74, 2000. P. 1—18.

ню ринків праці, зниженню рівня злочинності, а також підвищенню ефективності діяльності установ державного управління⁹¹.

Стосовно наслідків функціонування соціального капіталу мігрантських спільнот доцільно розглядати їхню варіативність, залежно від того, якими є структури, що генерують соціальний капітал. У цьому сенсі дуже відрізняються два ідеальні типи капіталогенеруючих структур: горизонтальні, добровільні та інклюзивні, з одного боку, та ієрархічні, партикулярні, створені із застосуванням адміністративного чи нормативного тиску. Функціонування спільнот мігрантів у вимірі соціального капіталу визначається як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Релевантними чинниками першого типу є сімейні та родинні структури, архаїчні формування на зразок кланів, описані у соціальній антропології, вкорінені моделі індивідуальної та колективної дії (поведінковий репертуар, кажучи терміном Ч. Тіллі), моделі шлюбної поведінки (прихильність до ендо- чи екзогамії) та ін. Зовнішні чинники стосуються приймаючого суспільства, інклюзивності чи ексклюзивності останнього, наявності упереджень та дискримінації в її різних (формалізованих та неформалізованих) проявах. У процесі функціонування спільнот мігрантів розгортається складна співдія названих чинників. Двома вимірами, у просторі яких розгортається життєдіяльність спільнот мігрантів, є автономність (що її Дж. Коулман розглядає як функцію щільності соціальних мереж та їхньої герметичності) та ефективність. Далі запропонуємо *авторську концептуалізацію характеристик соціального капіталу спільнот мігрантів* у названому двовимірному просторі (див. *рис. 2.1*). При цьому, розмежовуючи типи спільнот мігрантів за змістом соціального капіталу, ми інтегруємо у нашу типологію розмежування трьох типів неформальної економіки, здійснене українською дослідницею Н. Варгою на підставі аналізу релевантного наукового дискурсу: економіка виживання, залежної експлуатації і зростання⁹².

Низькоефективна високоавтономна спільнота мігрантів (НВС). Для такої спільноти характерний гомогенний у соціокультурному та

⁹¹ Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*. 1998. Vol. 24. P. 1—24.

⁹² Варга Н. І. Соціологічні основи дослідження неформальної економіки і зайнятості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Соціологія. 2016. № 3. С. 108—116.

статусному відношенні склад. Соціальні мережі щільні («усі знайомі зі всіма»). Спільнота є «герметичною»: зв'язки із приймаючим суспільством нечисленні. В силу наявних упереджень чи/та дискримінації спільнота високоінтегрована в нормативному та культурному сенсі. Важливими є релігійні та навколорелігійні практики коммеморації. Оскільки можливість повернутися в країну походження під питанням (наприклад, в силу загрози політичного переслідування чи в силу необхідних на це високих витрат), спільнота консервується в існуючому стані і складі. Важливість спільноти для окремих її представників вкрай висока. В спільноті діють правила взаємодопомоги, зобов'язання щодо малозабезпечених членів спільноти. Можливість самореалізації і досягнення соціальної успішності в приймаючому суспільстві дуже примарна (чи складнодосяжна). Ті мігранти, які досягають відносного успіху (освітнього чи кар'єрного), зазнають тиску спільноти і часто залишають її межі, намагаються позбутися структурних та соціокультурних зв'язків як із спільнотою мігрантів, так і з країною походження. Ті, хто стає об'єктом акультураційного впливу з боку приймаючого суспільства зазвичай зазнають дисонантної акультурації — поряд із засвоєнням цінностей та мови, притаманних приймаючому суспільству, відмовляються від цінностей та мови країни походження. Тип господарської діяльності головно інтенсивний, сфера зайнятості — малорентабельні заняття, які не потребують високої кваліфікації. Для спільнот мігрантів цього типу притаманні такі форми неформальної господарської діяльності як, наприклад, будівництво житла власними силами (*англ.* self-construction of shelter).

Високоєфективна та високоавтономна спільнота мігрантів (ВВС). У такій спільноті поряд із сильними зв'язками (за принципом «свій до свого по своє») присутні і слабкі зв'язки (користуючись термінами М. Грановеттера)⁹³. У складі спільноти перебувають мігранти із різним, в тому числі і з відносно високим, статусом. Це можуть бути зв'язки типу сполучаючого соціального капіталу (*англ.* linking social capital), які можуть мати характер структур патронажу, протекції взамін надання певних послуг. Відносини довіри та взаємні зобов'язання дуже важливі для функціонування такої спільноти. Довіра має мережевий, «вимушений» характер, адже невиправдання довіри та недо-

⁹³ Granovetter M. S. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. 1973. Vol. 78, No. 6. P. 1360—1380.

тримання зобов'язань загрожує санкціями спільноти, втратою репутації, остракізмом, що сприймається мігрантами як серйозна загроза. Функція неформального контролю реалізується ефективно.

Між спільнотою і приймаючим суспільством існують взаємозв'язки, необхідні для успішного функціонування структур етнічного підприємництва. Етнічне підприємництво виконує низку функцій, але має й дисфункції. Зокрема, для тих підлітків, які не мають освітніх успіхів і не стають професіоналами, успішним засобом протистояння зниженню соціального статусу стає етнічний бізнес. Це водночас відкриває для них певні можливості висхідної мобільності, але й знижує мотивацію до здобуття освіти та побудови кар'єри в приймаючому суспільстві⁹⁴. У межах такого типу спільнот поширеними будуть такий тип неформальної зайнятості, як пошиття одягу мігрантами і, зокрема, відносини між тіншовими мігрантами і субпідрядниками, більшість з яких погоджуються на випадкові, нерегулярні підробітки, без офіційного найму.

Високоєфективна низькоавтономна спільнота (ВНС). Спільнота такого типу поєднує певні базові родинні, квазіродинні, земляцькі, «сильні зв'язки» із «слабкими зв'язками», зокрема тими, які об'єднують спільноту з зовнішнім світом приймаючого суспільства. Для спільноти такого типу характерна культурна маргінальність — присутність у культурному житті спільноти як «власних», «привезених з Батьківщини» цінностей та норм, так і тих, що характерні для приймаючого суспільства. Відбувається селективна акультурація. Засвоєння мови і культури приймаючого суспільства супроводжується збереженням сильних зв'язків з етнічною спільнотою і збереженням ключових елементів батьківської культури. Спільнота не зазнає тиску дискримінації чи упереджень, численними є транснаціональні шлюби. До складу таких спільнот входить частка мігрантів, які перебувають у процесі висхідної акультурації, засвоюють необхідні мовні та культурні знання, розбудовують систему зв'язків, необхідну для досягнення успіху в приймаючому суспільстві. У вимірі колективної дії спільнота засвоює поведінковий репертуар приймаючої країни. Спільнота виступає своєрідним клубом, що поступово втрачає вузькоетнічний характер, посилює свою інклюзивну спрямованість

⁹⁴ Gans H. Second Generation Decline: Scenarios for the Economic and Ethnic Futures of the Post. *American Immigrants, Ethnic and Racial Studies*. 1992. Vol. 15 (2). P. 173—192.

через певний «тематичний фокус», релігійного, сусідського, громадсько-політичного характеру. Для цього типу спільнот мігрантів буде притаманна така форма неформальної зайнятості, як об'єднання неформальних мікровиробників—ремісників, які обслуговують ринок приймаючої країни.

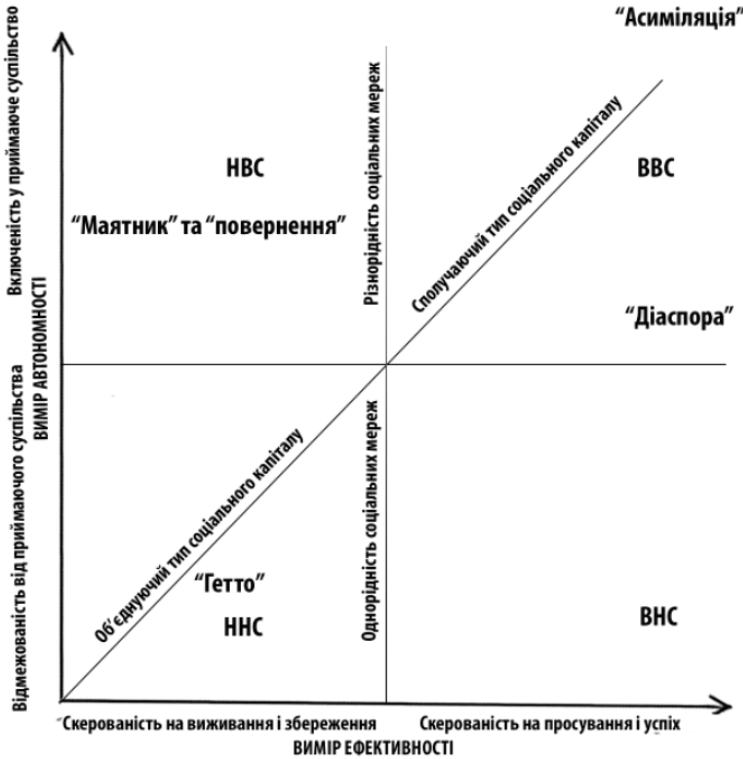

Рис. 2.1. Простір актуалізації якісних характеристик соціального капіталу спільнот мігрантів у приймаючих країнах [Джерело: авторське розроблення]⁹⁵.

Низькоефективна низькоавтономна спільнота (ННС). Унаслідок просторової розпорошеності мігрантів, нестачею часу, новими

⁹⁵ Низькоефективна високоавтономна спільнота (НВС), високоефективна високоавтономна спільнота (ВВС), високоефективна низькоавтономна спільнота (ВНС) та низькоефективна низькоавтономна спільнота (ННС).

життєвими можливостями, втратою спільної ідентичності функціонування спільнот такого типу підтримується вузьким колом активістів — тих, для кого пріоритетом практик та ідентичності залишається наявність спільної країни походження і спільність, що об'єднує мігрантів. Зазвичай такими активістами є ті, хто має добру репутацію, користується довірою та має певні успіхи в діяльності в приймаючому суспільстві. Практична відсутність зовнішніх дискримінаційних бар'єрів, можливість самореалізації в приймаючому суспільстві послаблюють спільноту мігрантів. Участь у її функціонуванні стає вибірковою і несистематичною. Мігранти, які (уже більше номінально, а не реально) належать до такого типу спільнот у своїй діяльності цілком інтегровані у приймаючий соціум і не витворюють окремого сектору неформальної економіки разом з іншими мігрантами. Важливим чинником такого послаблення є поширення циркулярного типу міграції, коли мігрант регулярно і часто переміщується між країною походження та приймаючою країною, набуває необхідної культурної компетентності і комунікативних навичок у новому середовищі, завдяки чому почувується в приймаючому суспільстві так само комфортно, як і у суспільстві походження.

Поняття циркулярної міграції і, тим більше, його застосування у дослідженні міграції з України є певною мірою інноваційним. Саме поняття «циркулярна міграція» сформувалося і поширилося відносно недавно і з часом стало позначати не лише тип, а й особливу якість міграційних переміщень. Далі розглянемо визначення цього поняття, представлені в науковому дискурсі. Уперше термін «циркуляції» стосовно міграційних переміщень вжив наприкінці 1950-х років К. Мітчелл стосовно мобільності населення центральної Африки. Найпростіша дефініція поняття вказує на те, що «циркулярна міграція є однією із форм тимчасової міграції, характерною рисою якої є повторюваність (передбачає більш ніж один виїзд у приймаючу країну і повернення на батьківщину)»⁹⁶. Більш складне визначення запропонував французький дослідник Ф. Фарг, визначивши критерії, що є невід'ємними від такого типу міграції: тимчасовість, повторюваність, відносно вільний перетин кордонів між батьківщиною та приймаючою

⁹⁶ Morawska K.A. Migracja cyrkulacyjna w unii europejskiej — założenia, realizacja, perspektywy. *Unia Europejska. Unia Europejska.pl*. Nr 3 (226). 2014. S. 30.

країною, легальність таких переміщень, а також легальність перебування і виконання оплачуваної роботи у приймаючій країні⁹⁷.

Прямим є взаємозв'язок соціального капіталу із відтворенням процесу міграції. Ключовою характеристикою соціального капіталу є можливість його конвертації. Усі форми (біофізичний, фінансовий, людський, політичний, адміністративний, культурний, символічний та ін.) капіталу можуть бути взаємно конвертовані. Наприклад, у випадку міграційної проблематики потенційні мігранти можуть отримати інформацію та рекомендації від членів своєї мережі щодо потенційних напрямів міграції, можливості працевлаштування, облаштування побуту, можливостей надсилання зароблених коштів додому, зрештою, про усю логістику поїздки, перебування та повернення. Інакше кажучи — монетизувати власні соціальні зв'язки. Наявність зв'язків, підкріплених взаємними зобов'язаннями та довірою, дає можливість набувати доступ до ширшого діапазону ресурсів, користуватися в певних соціальних колах позитивною репутацією. Перші мігранти, які приїжджають на нове місце призначення, не мають соціальних зв'язків — для них міграція є досить ризикованим процесом, пов'язаним із витратами, невпевністю і, навіть, небезпеками. Тим, хто вдається до уже проторованого шляху міграції, є значно простіше. З часом транскордонні міграційні мережі роблять міграцію привабливою стратегією, пов'язаною із надійним і безпечним джерелом доходу. На рівні спільнот у країнах походження і в приймаючих країнах міграція глибоко вкорінюється в поведінковий репертуар. Можемо припустити, що такий процес може настільки «поглинати» населення спільнот, що зовнішня міграція може вважатися своєрідною традицією, у буденному сприйнятті поєднуватися із уявленням про відповідальність та господарську активність членів спільноти. Відповідно відмова від участі в міграційному русі може в таких спільнотах зазнавати певної стигматизації — ті, хто відмовляються від цієї практики можуть сприйматися як такі, що не бажають брати на себе відповідальність. У приймаючих суспільствах з ростом числа мігрантів відбувається їхнє вбудовування в ринок праці, заповнення певних доступних позицій та сегментів економіки. Окремі професії та сфери діяльності можуть набувати культурного чи етнічного «маркування»

⁹⁷ Fargues P. Circular Migration: Is it relevant for the South and East of the Mediterranean? CARIM-AS 2008/40. P. 2.

як «робочі місця мігрантів», які неохоче займають резиденти приймаючих країн.

Один із провідних сучасних дослідників міграційних процесів, Д. Мессі, зазначив, що так звані повторювані міграції можуть бути зумовлені натуральним (природним) циклом виробництва певної продукції (наприклад, сільськогосподарської) чи регулярно повторюваними періодами працевлаштування та безробіття, коли мігранти повертаються до своїх домівок⁹⁸. На думку В. Голда і Р. Протеро, циркуляцією треба називати форму мобільності, характерною рисою (ознакою) якої є усвідомлене бажання повертатися у країну походження, підкріплене відповідними практиками, тобто суттєвою складовою циркулярного типу міграції вважають відсутність намірів стосовно постійної чи довготривалої зміни місця проживання⁹⁹. При цьому повернення не є механічним наслідком «виїзду», а усвідомленим і конструктивним вибором мігранта, частиною міграційної стратегії.

Така особливість пом'якшує проблему «відтоку мізків», адже у цьому випадку повернення не є механічним наслідком «виїзду», а усвідомленим і конструктивним вибором мігранта, частиною міграційної стратегії: здобувши, окрім економічної вигоди, певний професійний та особистий досвід, мігрант отримує реальну можливість працювати не лише для себе, а й для розвитку власної країни¹⁰⁰. Таким чином у межах цієї роботи ми розуміємо циркулярний тип міграції як такий, що має певні особливості: періодичні виїзди в інші країни; легальність і у тому, що стосується перетину кордону, і в перебуванні та можливому працевлаштуванні у приймаючій країні; періодичне добровільне і цілеспрямоване повернення мігранта в країну походження.

Один із авторитетних дослідників міграції Ф. Дюваль, аналізуючи науковий дискурс щодо міграцій, зазначає, що концепт «відтоку

⁹⁸ Massey D., Alarcon R., Gonzalez H., Durand J. Return to Aztlan: The Social Process of International Migration from Western Mexico, Berkeley/LA : Univ. of California Press. 1987. 348 p.

⁹⁹ Gould W. T. S., Prothero M. Space and time in African population mobility, w: Kosinski, L., Prothero, M. (red.), People on the move: Studies on internal migration. London : Methuen&Co Ltd. 1975. P. 39-49.

¹⁰⁰ Міністерство Закордонних справ України. Закордонні українці. Українська громада в країнах світу. URL: <https://www.mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5342> (дата звернення: 12.08.2019).

мізків» є застарілим і не враховує того, що сучасні міграційні процеси часто є сезонними, циркулярними, тимчасовими. Таким чином, дискурс щодо відтоку мізків має бути збагачений концептами «циркуляції мізків», а також увагою до тих переваг і здобутків, які отримують надсилаючі країни (brain gain)¹⁰¹.

2.2. ЕМПІРИЧНИЙ ДИСКУРС ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТ МІГРАНТІВ

Сучасний соціологічний дискурс містить значну кількість напрацювань із вивчення соціального капіталу мігрантів. Попередниками сучасних досліджень були уже згадані у першому розділі В. Томас, Ф. Знанецький, Дж. Ліндберг, Л. Адамік, В. Вайт та ін. Названі дослідники відзначилися методичними знахідками, зокрема у сенсі застосування методів спостереження, біографічного методу та аналізу документів.

Сучасні ж послідовники цієї традиції озброїлись теоретико-методологічними інструментами теорії міграції, теорії соціальних мереж та теорії соціального капіталу. Піонерами сучасних досліджень цієї проблематики вважають А. Портеса та Дж. Сенсенбренера, авторів розвідки «Вкоріненість та міграція: нотатки щодо соціальних чинників економічної дії» (1993 р.)¹⁰². У роботі центральне місце посідає поняття «соціальний капітал». Дослідники продовжують розгляд дилеми, описаної Р. Парком, та пропонують закон обмеженої солідарності: чим більше група мігрантів відмінна за фенотипом або культурними характеристиками від більшості населення приймаючого суспільства, тим більше упереджень та дискримінаційних бар'єрів різного роду відчувають члени цієї групи і тим сильніше почуття групової

¹⁰¹ Duvell F. *Illegal Immigration in Europe — Beyond Control. Crossing the fringes of Europe: Transit migration in the EU's neighbourhood. Working Paper. No. 33.* Oxford : Centre on Migration, Policy and Society. 2006. P. 1—33.

¹⁰² Portes A. *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. Annual Review of Sociology.* 1998. Vol. 24. P. 1—24.

солідарності та більший обсяг соціального капіталу, заснованого на цій солідарності. Однією з головних тез теорії асиміляції, розробленої А. Портесом, є зосередженість на впливі дискримінації на функціонування спільнот мігрантів та їхню індивідуальну поведінку. А. Портес виділяє три типи ресурсів, якими можуть користуватися мігрантські спільноти. Перший тип — це державні програми приймаючих країн (наприклад, програми об'єднання сімей, перекваліфікації, соціальної допомоги). Другий — це відносно позитивне ставлення приймаючого суспільства. Третім, найважливішим ресурсом, є згуртованість самої спільноти мігрантів, її соціальний капітал. Об'єм соціального капіталу прямопропорційний до сили зовнішньої дискримінації і оберненопропорційний до доступних економічних можливостей за межами спільноти мігрантів.

Формування міграційного потоку із перспективи теорії соціального капіталу відбувається завдяки міграційним мережам. Тут поєднуються дві важливі теоретичні традиції — теорія соціального капіталу та теорія міграційних мереж. Остання була сформульована Д. Мессі і полягає у тому, що міграційні мережі за своєю сутністю становлять комплекс міжособистісних зв'язків між «новими мігрантами», «старими мігрантами» (діаспорою) та резидентами приймаючих країн. Відбувається формування так званого «міграційного ланцюга»: мігранти виїжджають до когось, хто вже знаходиться в приймаючій країні, до особи, яка першою виїхала за кордон (це може бути хтось із знайомих або членів родини). У подальшому мігранти, які опинилися в новому для себе соціальному, культурному та інституційному оточенні, у різний спосіб облаштовують власне життя, коло спілкування, трудові, дозвілєво-культурні та інші практики. Існує ціла мережа зв'язків, за допомогою яких мігранти шукають роботу, отримують контакти та необхідну інформацію з питань легалізації, придбання чи пошуку житла тощо. Існування такої мережі може мати значний вплив на вибір країни міграції.

Ці процеси впливають на відтворення міграційного потоку: з кожним новим мігрантом розширюються мережеві зв'язки, які пов'язують потенційних мігрантів із попередніми мігрантами, і нагромаджується соціальний капітал мігрантів. Більше людей можуть використувати ці ресурси, що збільшує їхню ймовірність міграції. Йдеться про так звану кумулятивну причинність — складний взаємозв'язок

соціальних явищ, у ході якого відбувається відтворення системи за рахунок функцій, здійснюваних її складовими частинами. Теорія кумулятивної причинності полягає в тому, що кожен акт міграції змінює соціальний контекст, у межах якого наступні переміщення людей стають більш ймовірними¹⁰³.

Отже, у західній (насамперед американській) соціології сформована теоретико-методологічна позиція аналізу функціонування спільнот мігрантів із перспективи теорії соціального капіталу. Соціальний капітал виступає пояснювальною моделлю як у тому, що стосується формування та відтворення міграційних потоків, так і в тому, що стосується виникнення та функціонування спільнот мігрантів у приймаючих країнах. На жаль, як зазначає Б. Ленсі, дослідження, що порівнюють різні форми соціального капіталу мігрантів, залишаються рідкісними, особливо ті, що містять емпіричну складову¹⁰⁴.

У 2003 році була опублікована спільна робота Б. Велмана та Е. Оаки, присвячена порівнянню соціального капіталу п'яти груп мігрантів, що проживають у Торонто: англійців, німців, італійців, євреїв та українців¹⁰⁵. Пошук роботи є однією з практик, у яких яскраво проявляється те, як мігранти пристосовуються чи намагаються змінити існуючі у приймаючих суспільствах системи нерівності, зокрема, за допомогою соціальних контактів. Добре оплачувана робота, пов'язана із високим статусом збагачує можливості конвертації капіталу — людського у фінансовий та соціальний. Відповідно, відсутність доступу до належних соціальних мереж може створити основу для формування та відтворення структур нерівності. Різні соціальні зв'язки (у межах спільноти мігрантів та за її межами) надають різні структурні можливості. Одне з припущень, яке верифікували у дослідженні автори, полягає у тому, що представники груп мігрантів покладатимуться на зв'язки у межах спільноти навіть тоді, коли це не

¹⁰³ Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E. Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*. 1993. 19 (3). P. 431—466.

¹⁰⁴ Lancee B. Immigrant Performance in the Labour Market: Bonding and Bridging Social Capital. Series: IMISCOE Research. Amsterdam University Press, 2012. P. 156.

¹⁰⁵ Wellman B., Ooka E. Does Social Capital Pay Off More Within or Between Ethnic Groups? Analyzing Job Searches in Five Toronto Ethnic Groups. Ed. by E. Fong. 2003. Toronto: University of Toronto Press. P. 119—226.

вигідно. Інше, протилежне, припущення полягає в тому, що мігранти шукатимуть працевлаштування за межами «внутрішньоетнічної економіки», оскільки передбачається, що внутрішньоетнічні зв'язки можуть надати доступ лише до професій відносно статусу.

Отримані дослідниками дані свідчать про те, що члени етнічних груп із нижчим статусом зазвичай досягають більших успіхів у тому випадку, коли розбудовують та використовують соціальні зв'язки поза межами своєї спільноти мігрантів. І навпаки, члени груп із відносно високим статусом досягають менших успіхів у випадку розбудови та використання соціальних зв'язків у межах власної мігрантської групи. Було виявлено, що близько 40 % українських мігрантів у Торонто використовують зв'язки з-поза меж своєї спільноти (так звані слабкі зв'язки, кажучи термінами М. Грановеттера) для пошуків працевлаштування і ці зв'язки, здебільшого, призводять до отримання високооплачуваних робочих місць. Використання таких зв'язків пов'язане зі збільшенням доходів на 45 %.

Українські мігранти, які отримали інформацію про працевлаштування від представників етнічних груп з високим соціальним статусом, досягли середнього доходу в розмірі 17 786 канадських доларів, порівняно із середнім доходом у 10 500 канадських доларів для тих, хто отримував інформацію від представників етнічних груп із нижчим статусом.

Мережі соціальних зв'язків, які використовуються задля пошуків роботи, мають суттєве значення для розподілу робочих місць цих п'яти етнічних груп у Торонто. Більше членів кожної досліджуваної етнічної групи використовують особисті контакти при працевлаштуванні, ніж використовують інші методи, такі як пряме подання заявок, оголошення в газетах, використання послуг державної служби зайнятості Канади Manpower або рекомендацій профспілки. Фіксуються певні відмінності у відсотках членів етнічної групи, які використовують особисті контакти. Виявлені результати можуть свідчити про певні культурні, а також мережеві особливості названих спільнот (див. *табл. 2.1.*).

Викликає інтерес ступінь відтворення та зміни, стійкості та динамічності соціальний статус груп мігрантів, те, як представники груп мігрантів долають несприятливі структури нерівності чи діють відповідно до них.

**Методи отримання інформації щодо працевлаштування
серед п'яти етнічних груп мігрантів у Торонто (% , n = 1262)**

Етнічні групи мігрантів (за середнім рівнем соціального статусу)	Формальні методи¹⁰⁶	Пряме звернення до працедавця	Особисті зв'язки	Разом
Євреї	27 / 49	20 / 36	54 / 98	100 / 183
Англійці	33 / 94	23 / 65	44 / 123	100 / 282
Німці	33 / 84	23 / 58	45 / 115	100 / 257
Італійці	21 / 54	28 / 70	51 / 131	100 / 255
Українці	32 / 91	28 / 80	40 / 114	100 / 285
Разом	29,4 / 372	24,4 / 309	46,0 / 581	100 / 1262

[Джерело: Wellman B., Ooka E. Does Social Capital Pay Off More Within or Between Ethnic Groups? Analyzing Job Searches in Five Toronto Ethnic Groups. Ed. by E. Fong. 2003. Toronto: University of Toronto Press. P. 119—226.]

Як бачимо, спільноти мігрантів суттєво різняться. Зокрема, для спільнот із відносно високим рівнем соціального статусу характерна орієнтація на особисті зв'язки. Представники єврейської спільноти мігрантів звертаються до своїх особистих зв'язків у більш як половині випадків пошуку роботи. Натомість українці звертаються до особистих зв'язків у 40 % таких випадків. Ймовірно це може свідчити про те, що для членів спільнот із вищим соціальним статусом, доступний ширший діапазон соціальних зв'язків, їхні особистісні мережі є багатшими на цінні ресурси (зокрема і на ексклюзивну інформацію щодо можливостей працевлаштування). В такому випадку пошуки працевлаштування стають однією із практик, яка посилює мігрантські соціальні мережі через взаємні послуги і зобов'язання, рекомендації і протекції. Натомість, групи із нижчим рівнем соціального статусу не вирізняються широким діапазоном соціальних зв'язків і доступом до ексклюзивної інформації. Такі групи є більш однорідними і зв'язки у їхніх межах гарантують доступ до обмеженої кількості та діапазону соціальних статусів, професій, позицій. Тому цілком раціональним у такому випадку є концентрувати пошук місця працевлаштування за межами групи, якщо, звичайно ж, той хто шукає роботу, має намір просуватися у системі соціальних статусів. Така ситуація до певної міри руйнує мігрантські спільноти із низьким соціальним статусом

¹⁰⁶ Пошук роботи за оголошеннями, через рекрутингові агенції, біржу праці.

— пошук соціального успіху «веде» представників спільноти за її межі. Для спільнот мігрантів притаманний різний ступінь етнічної однорідності. При цьому вимір складу соціальних мереж мігрантів корелює із середнім показником статусу груп мігрантів. Це означає, що більш успішні середовища є більш етнічно різномірними. Такий висновок є очікуваним, адже йдеться саме про канадське суспільство, яке є досить строкатим в етнічному сенсі і, відповідно, етнічна різномірність особистісних мереж означатиме також і високий рівень інтеграції в суспільство, а не лише у свою етнічну групу. В такий спосіб формується своєрідне замкнуте коло, коли однорідність соціальних мереж не дає можливостей просування у системі статусів, а низькі соціальні статуси консервують замкнутість на невеликих і однорідних спільнотах. Відповідно формується своєрідна дилема — міцність спільнот мігрантів може поєднуватися із низьким соціальним статусом, однорідністю соціальних зв'язків та ресурсів, низькою інтеграцією в приймаюче суспільство. І навпаки — соціальний успіх прямо пов'язаний із різномірністю особистісних мереж, широким діапазоном доступних статусів і ресурсів і це, щонайменше, маргіналізує значення «етнічної близькості» як чинника структурування соціального світу особистості. З іншого боку, члени двох груп високого статусу, англо-канадці та канадці німецького походження, отримували більш високі доходи, використовуючи зв'язки в межах своєї етнічної групи.

Мережева нерівність і відмінності у розбудові індивідуального соціального капіталу мають поколіннєвий вимір. Очікувано одноріднішими виявляються соціальні мережі мігрантів першого покоління, а особистісні мережі дітей мігрантів — народжених у приймаючих країнах — є значно більш різномірними і більшою мірою слугують містком із «зовнішнім світом» за межами сім'ї та етнічної групи.

Із знахідками Б. Веллмана та Е. Оаки кореспондують і знахідки інших авторів. Зокрема, Дж. Дахінден виявила, що існують чинники, які визначають ступінь інтеграції новоприбулих до мігрантських спільнот. Це рівень освіти, релігійності, тип мобільності та рівень заробітків: високоосвічені мігранти були сильніше вбудовані в багатонаціональні мережі, але не дуже добре інтегровані в свої рідні етнічні спільноти¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Dalton J. H., Elias M. J., Wandersman A. Community Psychology: Linking Individuals and Communities. Washington : Wadsworth Thomson Learning, 2001. 488 p.

На шляху утворення спільнот мігрантів виникають бар'єри різноманітного характеру. В літературі знаходимо згадки про такі з них як дефіцит часу, вразливість та соціально-економічну незахищеність мігрантів, високий рівень патерналістських очікувань та громадсько-політичну пасивність. Надмірну зайнятість мігрантів і пов'язаний із нею дефіцит часу можна пояснити скрутним становищем родин мігрантів в Україні і прагненням їм допомогти, зважаючи на що мігранти часто працюють понаднормово або ж займаються додатковим підробітком. Труднощі може створювати також повне чи часткове невизнання приймаючою стороною українських освітніх ступенів, що спонукає мігрантів, окрім мовних, додатково відвідувати професійні курси чи здобувати освіту в приймаючій країні. Значну проблему для формування спільнот може становити надмірна зосередженість мігрантів на матеріальних чинниках і «зароблянні грошей».

Водночас доцільно говорити і про ті перешкоди у спільнототворенні мігрантів, які викликані чинниками соціально-культурного характеру, пов'язані із особливим соціальним капіталом мігрантів. Зокрема йдеться про явище, відоме під назвою низхідний зрівняльний тиск (*англ.* downward leveling pressure). Суть явища полягає в тому, що у високоінтегрованій спільноті, для якої норми взаємодопомоги та солідарності, а також практики непотизму, є важливими у поведінковому етосі, окремі члени спільноти, які намагаються «просунутися» у системі соціальної стратифікації (і особливо ті, кому це вдається) зазнають групового тиску та змушені «надто дорого платити» за своє перебування у спільноті. Це явище має місце тоді, коли спільнота мігрантів зосереджена на відносно низькому рівні у системі соціальної стратифікації. Таке становище може зумовлюватися різними чинниками, наприклад, наявністю формальної чи неформальної дискримінації щодо членів спільноти, непристосованістю членів спільноти до вимог ринку праці приймаючої країни та ін.¹⁰⁸. У такому випадку спільнота мігрантів набуває характеристики відносно замкнутої економіки виживання (*subsistence economy*) і ресурси, що коріняться у соціальних зв'язках, виступають компенсатором нестачі економічних ресурсів. Для таких мігрантських спільнот будуть характерні розширені багатопокілні сім'ї, локалізація у межах добровільно утворених гетто,

¹⁰⁸ Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American journal of sociology*. 1993. Vol. 98. P. 1320—1350.

наявність інституцій взаємодопомоги, родинних та етнічних підприємств і навіть міцні структури етнічної організованої злочинності. У такій спільноті мігранти будуть тяжіти до того, аби брати безвідсоткові кредити у межах «свого кола», обмінюватися послугами та нееконімічними ресурсами, утворювати моноетнічні шлюби.

Окремий представник цієї спільноти, спромігшись на просування у соціально-статусному, освітньому, матеріальному, професійно-кваліфікаційному вимірах перестає бути органічним елементом цієї системи економіки виживання. До такого представника спільноти спрямовані численні запити, прохання, які накладають неактуальні й обтяжливі зобов'язання надати позику, допомогти у працевлаштуванні родича чи «земляка», познайомити з «потрібними людьми» з-за меж спільноти мігрантів, поділитися новоздобутим матеріальним добробутом, статусом та ін. Відповідно спільнота здійснює низхідний зрівняльний тиск, вимагаючи від новозбагатілого члена спільноти розподілу ресурсів. Такий тиск викликає відхід із спільноти тих, хто спромігся на відносний життєвий успіх. Такі члени спільноти розривають наявні дружні та родинні зв'язки, чи зменшують інтенсивність контактів (і, відповідно, зобов'язань), переїжджають із гетто, намагаються вибудувати нові особистісні соціальні мережі, у яких не діятиме вимога перерозподілу ресурсів на користь «більш злидених»¹⁰⁹. У цьому випадку соціальний капітал не збільшує людський капітал, а навпаки, перешкоджає його зросту, групове членство стає бар'єром для соціальної мобільності. Сильний об'єднуючий соціальний капітал відносно депривованих, дискримінованих груп накладає обмеження на соціальний успіх членів цих групи.

Виникає проблема відповідності соціального капіталу спільнот мігрантів вимогам приймаючого суспільства, оскільки для успішного функціонування в приймаючому суспільстві мігранти повинні бути долучені до нових практик, традицій, навіть стереотипів. З цього погляду нагромадження соціального капіталу спільноти мігрантів ексклюзивного типу перешкоджає інтеграції в приймаюче суспільство. Постає питання про необхідність відмови від традиційних норм, принципів, які можуть суперечити успішній інтеграції в нове суспільство.

¹⁰⁹ Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American journal of sociology*. 1993. Vol. 98. P. 1344.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Соціологічні дослідження спільнот мігрантів мають насичену історію і представлені роботами різних періодів (від чиказької школи соціології у 1920-х роках до сучасності). Географічно такі дослідження початково виконувалися у США, а згодом в країнах Західної Європи. Дослідження релевантного соціологічного дискурсу свідчить про те, що навіть у випадку праць, в яких не вживається поняття «соціального капітал», увага дослідників все одно спрямована на соціальні зв'язки та соціальні мережі мігрантів, у характеристиках яких (конфігурації, щільності, однорідності та ін.) шукають пояснення процесів, що відбуваються насамперед після прибуття мігрантів у приймаючі суспільства (пошук роботи, проживання, отримання емоційної підтримки). Значна кількість праць присвячена темі інтеграції мігрантів, інклюзії та ексклюзії, соціального успіху, бідності та нерівності і ролі у формуванні та відтворенні цих явищ соціальних зв'язків та мереж мігрантів.

Зважаючи на те, що в українській науковій, і зокрема, соціологічній літературі недостатньо уваги приділяється такому аспекту явища міграції як формування та функціонування спільнот мігрантів, окреслюється актуальність дослідження. Перспектива соціального капіталу дає змогу зосередитися на можливостях, що їх надає спільнота в якості мережі зв'язків, відповідних ресурсів та обмежень, пов'язаних із членством у групі (зокрема у вимірі так званої «вимушеної довіри»), заснованим на спільності етнічного походження чи громадянства. Зв'язки всередині групи дають можливість вирішити питання працевлаштування, благоустрою через особисті знайомства, родинні та земляцькі зв'язки. На сьогодні примножено значний обсяг досліджень зовнішньої міграції історичного, економічного, статистично-демографічного та соціологічного характеру. Проте досі у цьому науковому дискурсі недостатньо висвітлена перспектива теорії соціального капіталу.

Теоретичні побудови, центральними для яких є поняття соціального капіталу, вибудовують певні каузальні взаємозв'язки поміж цим та іншими соціальними явищами. Із цієї перспективи каузальний взаємозв'язок виявляється насамперед у формуванні самого процесу міграції. Останній можемо розглядати як такий, що вбудований у структуру соціальних зв'язків. Міграція не лише руйнує чи послаблює соціальні зв'язки, а й посилює чи встановлює їх, та сприймається із цієї перспективи як вкорінена в минулому (path-dependent process) та соціальних зв'язках. Структурною основою цього процесу є мігрантські мережі — набір міжособистісних зв'язків, які з'єднують теперішніх, колишніх та потенційних мігрантів. Міграційні мережі знижують рівень різнопланових витрат та ризиків і збільшують очікуваний прибуток від міграції.

Теоретики соціального капіталу прихильні до моделей взаємозв'язку соціального капіталу та різноманітних (головно позитивних) соціальних наслідків у економічній, громадсько-політичній, соціокультурній сфері. В економічній сфері наслідками соціального капіталу виступають: зменшення трансакційних витрат, пов'язаних із формальними механізмами координації соціальних взаємодій; збільшення обсягу доступних індивідам благ або ресурсів; зниження трансакційних витрат учасників економічного обміну, наприклад, через відмову від «громіздких» формальних правових угод та адміністративного контролю; усунення невизначеності та встановлення передбачуваності дій учасників економічних взаємодій.

Стосовно наслідків функціонування соціального капіталу мігрантських спільнот доцільно розглядати варіативність таких наслідків, залежно від того, якими є структури, що генерують соціальний капітал. Характер мігрантських спільнот у цьому контексті визначається низкою ендо- та екзогенних чинників. До чинників першого типу належать особливості сімейних та квазісімейних структур; традиційний поведінковий репертуар, зокрема у тому, що стосується спільнототворення; особливості колективної дії, моделі шлюбної поведінки та ін. Важливим аспектом цього типу чинників є сталі моделі спільнототворення, самоорганізації для колективної дії. Екзогенні чинники стосуються ставлення представників приймаючого суспільства до новоприбулих, особливо у таких найбільш помітних формах як упередження та дискримінація в її різних (формалізованих та неформалізованих)

проявах. У процесі функціонування спільнот мігрантів розгортається складна співдія названих чинників. Двома вимірами, у просторі яких розгортається життєдіяльність спільнот мігрантів, є автономність (яку Дж. Коулман розглядає як функцію щільності соціальних мереж та їхньої герметичності) та ефективність. У цьому випадку також йдеться про аналіз внутрішнього та зовнішнього «вектору» функціонування спільноти мігрантів. Внутрішній вектор стосується ступеня інтеграції, однорідності, солідарності, зв'язків взаємодопомоги, відтворення спільної ідентичності, дотримання певного нормативного взірця та ін. Зовнішній вектор стосується взаємодій членів спільноти мігрантів із «зовнішнім світом», інтеграції у його структури, реалізації кар'єри, засвоєння норм, здобуття культурної компетентності та ін. Згідно з авторською концептуалізацією, у названому двовимірному просторі можемо виокремити низку ідеальних типів соціального капіталу спільнот мігрантів і відповідних наслідків його функціонування. Це низькоефективна високоавтономна спільнота, високоефективна високоавтономна спільнота мігрантів, високоефективна низькоавтономна спільнота та низькоефективна низькоавтономна спільнота.

Формування низькоефективних високоавтономних спільнот мігрантів зазвичай відбувається у приймаючих суспільствах, які встановлюють дискримінаційні бар'єри щодо мігрантів або ж у силу культурних чи мовних відмінностей. Відтак є складним контекстом для успішної та швидкої інтеграції мігрантів. Для таких спільнот характерний гомогенний у соціокультурному та статусному відношенні склад, щільні соціальні мережі, високий рівень нормативної та культурної інтеграції. Важливість спільноти для окремих її представників є вкрай високою, у ній діють правила взаємодопомоги та зобов'язання щодо малозабезпечених членів. Ті, хто стає об'єктом акультураційного впливу з боку приймаючого суспільства зазвичай зазнають дисонантної акультурації — засвоюють елементи культури приймаючого суспільства та відмовляються від елементів культури країни походження. У високоефективній високоавтономній спільноті мігрантів, поряд із сильними зв'язками, присутні і слабкі. У складі спільноти перебувають мігранти із різним, крім того, відносно високим, статусом. Між спільнотою і приймаючим суспільством існують взаємозв'язки, необхідні для успішного функціонування структур етнічного підприємництва. Для високоефективної низькоавтономної спільноти

притаманна культурна маргінальність — присутність у культурному житті спільноти як «власних», «привезених з Батьківщини», так характерних для приймаючого суспільства цінностей та норм. Відбувається селективна акультурація: засвоєння мови і культури приймаючого суспільства супроводжується збереженням сильних зв'язків з етнічною спільнотою і збереженням елементів «батьківської» культури. Врешті, функціонування низькоефективної низькоавтономної спільноти у зв'язку із просторовою розпорошеністю мігрантів, недостатністю часу, новими життєвими можливостями, втратою спільної ідентичності підтримується вузьким колом ентузіастів, активістів — тих, для кого пріоритетом практик та ідентичності залишається наявність спільної країни походження. Практична відсутність зовнішніх дискримінаційних бар'єрів, можливість самореалізації в приймаючому суспільстві послаблюють спільноту мігрантів. Мігранти, які належать до такого типу спільнот, цілком інтегровані у приймаючий соціум. Важливим чинником послаблення спільнот такого типу є поширення циркулярної міграції.

Авторська типологія змісту соціального капіталу спільнот мігрантів синтезована із типологією моделей інтеграції мігрантів у приймаючі суспільства. З'ясовано, що такі моделі соціокультурної інтеграції як «Маятник» та «Повернення» відповідають низькому ступеню сформованості соціального капіталу спільноти мігрантів, для якої притаманна нерегулярна, «випадкова» участь мігрантів у спільнототворенні. У випадку моделі «Діаспора» йдеться про сформовану спільноту мігрантів, яка має значну історію, сформовані інститути, є високоінтегрованою в приймаюче суспільство, наповнена проникаючими соціальними зв'язками та є ефективним ресурсом для новоприбулих мігрантів у досягненні успіху в приймаючому суспільстві. Протилежною за змістом є модель «Гетто», для якої характерна відмежованість (вимушена чи добровільна) від приймаючого суспільства та однорідні соціальні мережі з високою щільністю зв'язків. Такий тип соціального капіталу поєднується із явищем мережевої бідності, а також консервує вразливе становище спільноти мігрантів.

Центральна дилема формування і функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів є такою: висока інтегрованість цих спільнот та однорідність їхнього складу, щільність соціальних мереж не дає мігрантам можливостей просування у системі статусів приймаючого

суспільства. Мережева бідність конвертується в інші форми незабезпеченості та вразливості. Міцність спільнот мігрантів може поєднуватися із низьким соціальним статусом, однорідністю соціальних зв'язків та ресурсів, низькою інтеграцією в приймаюче суспільство. І навпаки — соціальний успіх прямо пов'язаний із різноманітністю особистісних мереж, широким діапазоном доступних статусів і ресурсів і це, щонайменше, маргіналізує значення «етнічної близькості» як чинника структурування соціального світу особистості.

Розділ 3

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СПІЛЬНОТ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ (НА ПРИКЛАДІ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ ДО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ)

3.1. КАПІТАЛОГЕНЕРУЮЧІ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Міграційний рух передбачає наявність постійних структурних трансформацій, у контексті яких формується соціальний капітал як ресурс індивіда, спільноти чи суспільства. Відповідно, урахування трансформаційного контексту є необхідним для різнобічного вивчення соціального капіталу спільнот мігрантів. Тож перш ніж перейти безпосередньо до виявлення особливостей структур, завдяки яким відбувається генерування соціального капіталу мігрантів, маємо докладно описати основні етапи таких трансформацій, зокрема, дати характеристику т. зв. хвиль міграцій з України. Актуальним з такої дослідницької перспективи є історико-соціологічний аналіз, який передбачає поєднання синхронного та діахронного підходів, відповідно до сучасних тенденцій міждисциплінарних взаємозбагачень як результату т. зв. історичного повороту в соціальних науках¹¹⁰. Такий підхід вважаємо актуальним також з огляду на те, що історична соціологія сьогодні є мало інституціоналізована в Україні, хоча у перспективі має ресурс розвитку — в контексті методологічних наста-

¹¹⁰ Tilly C. *As Sociology Meets History*. N.Y., Lnd., Sydney, San Francisco, 1981. P. 38.

нов Н. Еліаса щодо потреби в історичному обґрунтуванні соціальних явищ та його критики соціологів за «відступ у сучасне»¹¹¹.

Попередньо зазначимо: перші три хвилі міграцій відрізняються від сучасної міграції з України. Це обов'язково треба мати на увазі, з огляду на тематику монографії та предмет її вивчення. Йдеться про те, що лише четверта хвиля міграції є такою, в рамках якої маємо підстави комплексно аналізувати міграції українців до країн Європи, тоді як попередні хвилі (насамперед, перша) — є більшою мірою міграціями у країни «нового світу». Зосередимо увагу на цьому детальніше.

Перша хвиля української зовнішньої міграції датується 1870 — 1914 роками. Приймаючими країнами у цей час стали США, (міграція в цьому напрямі розпочалася в 1877 році), Бразилія (міграція розпочалась у 1880-ті роки), Канада (міграція розпочалась з 1891 року), а також Сибір (розпочалась після революції 1905 — 1907 років). Малозначимими напрямками першої хвилі зовнішньої міграції українців були Аргентина, Австралія та Нова Зеландія¹¹². Основними територіями походження українських мігрантів є Галичина, Буковина та Закарпаття — слаборозвинуті аграрні провінції Австро-Угорської імперії.

Найбільш популярною у сучасних дослідженнях зовнішньої міграції є аналітична модель, запропонована Д. Мейсі, — розмежування чинників виштовхування та протягування як таких, що визначають міграційні процеси. В літературі знаходимо згадку про два аспекти т. зв. виштовхуючих чинників (*англ.* push factors), які змушували українське населення до зовнішньої міграції на етапі першої хвилі. По-перше, це соціально-економічний чинник, насамперед малоземелля чи безземелля¹¹³. По-друге, чинник соціально-політичний,

¹¹¹ Arango J. Explaining migration: a critical view. *International Social Science Journal*. 2000. Vol. 52 (165). P. 283—296.

¹¹² Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 448 с.

¹¹³ В аграрному секторі економіки було зайнято в цей час близько 90 % населення. 80 % галицьких селян володіли земельними наділами до 5 га, що за того стану технологій та рентабельності вважалося дуже малим господарським ресурсом. В Буковині таких було 85 % і Закарпатті — 73 %. Більше 10 га в Східній Галичині мали 5 % селян, в Буковині — 5 % і Закарпатті — 10 %. 70 тис. селянських дворів не мали землі. Безземелля, малоземелля, злидні були характерними для тодішніх півдавстрійських земель України. Аграрне перенаселення становило 1,2 млн осіб [Качараба С., Рожик М. Українська міграція. Міграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. Львів. 1995. 121 с.].

а саме маргіналізація українців, наявність структур нерівності за етнічною ознакою та відсутність реальних можливостей статусної висхідної мобільності, елементи політичної дискримінації. Зокрема, західні українці у межах Австро-Угорської імперії мали обмежені можливості у виборах до Віденського й Будапештського парламентів, Галицького й Буковинського сеймів. На початку ХХ ст. в Східній Галичині у виборах брали участь лише близько 7 %, а на Буковині — 4,9 % населення. При цьому, якщо в Австрії один депутат у парламент (Рейхсрат) припадав на 40 тис. осіб, то в Буковині — на 65 тис., а в Східній Галичині — на 94 тис. Така ситуація зберігалася до 1907 року, коли було введено загальне голосування на виборах депутатів до парламенту і сейму за куріальною системою, яка все одно залишала нерівності етнічного та станового представництва¹¹⁴.

Отже, можемо стверджувати, що структура можливостей українського населення — легітимні і доступні для реалізації шляхи просування у статусно-професійному, матеріальному, кар'єрному вимірах, у тогочасному соціально-політичному контексті була вкрай обмеженою. Зовнішня міграція за таких умов залишалася чи не єдиним шляхом для підвищення рівня добробуту для тих, хто в іншому випадку був приречений на існування у секторі економіки виживання. Особливості спільнот притаманні українському суспільстві в умовах владарювання зовнішніх сил сприяли формуванню соціальних механізмів інтеграції за етнічною та конфесійною ознакою, посилювали внутрішню інтеграцію та сприяли розвитку різних форм «м'якого опору», структур взаємопідтримки. Найбільші спільноти українських мігрантів сформувалися в Канаді та США, до яких у 1891—1901 роках лише зі Східної Галичини мігрували близько 80 тисяч осіб. У 1901—1911 роках у названому напрямку виїхало 224 тисяч чоловік¹¹⁵.

Оскільки міграції в Канаду та США відбувалися із аграрних районів та стимулювалися саме можливістю вирішити «земельне

¹¹⁴ Чорновол І. Українська Фракція Галицького Крайового сейму. 1861—1901 (Нарис з історії українського парламентаризму). Львів : Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 288 с.

¹¹⁵ Білецький Л. Українські піонери в Канаді 1891—1951. Вінніпег : Комітет українців Канади, 1951. 128 с.

питання»¹¹⁶, то зрозуміло, що спільноти українських мігрантів у цих країнах здебільшого оселялися на малозаселених територіях та були залучені в аграрне господарство. Це не сприяло динамічній інтеграції українців у приймаючі суспільства та швидкому підвищенню їхнього соціального статусу. Саме зважаючи на вказані особливості для українських мігрантів першої хвилі була притаманна т. зв. добровільна геттоїзація — творення щільних, високоінтегрованих структур у межах самих спільнот, певне відмежування від приймаючих суспільств. Певною мірою на початкових етапах першої хвилі міграції геттоїзація українських мігрантів відбувалася і через зовнішні чинники. Наприклад, у канадському Монреалі на початку ХХ ст. українцям спершу дозволялося заселяти виключно Понт Сент Чарльз — частину міста, більшість населення якої «приїхали з сіл, були малоосвіченими і забезпечували некваліфіковану робочу силу, що задовольняло потреби місцевої промисловості»¹¹⁷.

Отже, спершу українські мігранти в Канаді поселялися дещо відособлено. Це відбувалося не лише тому, що вони не знали мови і прагнули побудувати своє життя так, щоб усе нагадувало Батьківщину. Ця особливість відображала їхню чітко визначену соціально-економічну позицію в канадському суспільстві — на низьких рівнях його соціальної ієрархії. Меншою мірою це стосувалося мігрантів наступних хвиль переселення: досить високий освітній рівень, певна професійна кваліфікація дозволяли їм легше інтегруватися в канадське суспільство та значно швидше просуватися на вищі щаблі соціальної ієрархії, зберігаючи при цьому елементи української самобутності.

Водночас більшість українських мігрантів мали на меті ведення аграрного господарства й оселялися у сільській місцевості. Це спричинялося до певної самоізоляції, адже міграція цілими багатопокіліньними родинами послаблювала необхідність розбудови соціальних

¹¹⁶ Канаді на українців чекали цілнинні землі у сформованих на кінець ХІХ століття нових провінціях (Манітоба, Саскачеван та Альберта), де земельний голод західноукраїнських селян мав бути втамований обіцяними канадським урядом наділами — 65 га землі на кожного повнолітнього мігранта [Гуцал П. З. Українська міграція Канади і США та національно-визвольний рух на західноукраїнських землях (1914—1923). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. Львів, 20 с.].

¹¹⁷ Latraverse L., Turgeon-Barry G. History of Pointe-Saint-Charles. URL: <https://www.shpsc.org/en/history> (дата звернення: 15.06.2020).

зв'язків із резидентами приймаючої країни. До цього спричинялися і низький рівень культурної компетентності в новому соціокультурному оточенні, передусім невисокий рівень освіти, кваліфікації та знання англійської мови, певна дистанційованість населення приймаючої країни, яке не поспішало інтегруватися з новоприбулими. Маємо свідчення, що якщо загалом серед мігрантів, які поселилися в США до 1914 р., відсоток тих, хто володів англійською мовою (тою чи іншою мірою), становив 40,8 %, то серед українців таких були одиниці, а рівень писемності був одним із найнижчих серед усіх етнічних груп Канади та США (дещо вищим, аніж у корінних американців та новоприбулих з Китаю). Саме в цей період відбулося конституювання українських діаспор у різних приймаючих країнах. Зазначимо, що ці спільноти поступово набули інституційної оформленості, розвинули свою фінансово-кредитну, культурну, навіть певною мірою громадсько-політичну інфраструктуру¹¹⁸.

З часом інклюзивний характер політичних систем приймаючих країн дозволив українцям успішно інтегруватися в нові суспільства. Заслуговує на увагу те, що уже перша хвиля міграції з України відзначається функціонуванням механізму міграційних мереж, якими ретранслявався особистий досвід поїздки за кордон та який стимулював відтворення міграційного потоку. Є свідчення про те, що початково масова мандрівка до Канади була спричинена саме чутками та приватним листуванням¹¹⁹. Навіть за відсутності таких потужних засобів репродукування міграційних дискурсів, як сучасні комунікаційні технології, масові уявлення про переваги та потенційні напрямки міграції поширювалися не лише завдяки діяльності рекрутерів (представників урядів та комерційних структур Канади та США), а й завдяки особистісним соціальним мережам і стимулювали міграційні процеси вже на етапі першої хвилі.

Друга та третя хвилі зовнішньої міграції українців припали на міжвоєнний та післявоєнний період та були зумовлені поєднанням

¹¹⁸ Грабович О. До питання акультуризації української міграції. Українська міграція. Історія і сучасність: Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю міграції українців до Канади. Львів : Каменяр, 1992. С. 207—215.

¹¹⁹ Ластовецький, С. Початковий період української міграції до канадської провінції Квебек (1891—1905 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2014. Вип. 25. С. 200—205.

соціально-економічних та політичних причин, але насамперед були значно більш вимушеними, а не добровільними, порівняно із першою хвилею. У цьому випадку можемо говорити однозначно про перевагу виштовхуючих чинників міграційної поведінки. Відмінності від першої хвилі, окрім різниці соціального портрету мігранта (адже тепер серед мігрантів було значно більше відносно освічених людей, інтелігенції, громадсько-політичних активістів), полягала і у тому, що мігранти тепер оселялися здебільшого в містах, не вибудовували власних закритих спільнот, власних гетто; певна частина мігрантів не належала до найбідніших верств населення, мала відносно високий рівень кваліфікації та професійних домагань. Цілком новим явищем був активізм серед мігрантів другої хвилі, який спричинив те, що в діаспорі було розбудовано досить насичену організаційну структуру з гуртками, кооперативами, українськими засобами інформації та ін.

У період третьої хвилі міграції з України тенденція зміни складу мігрантів, започаткована другою хвилею, була збережена. Цього разу серед мігрантів була велика кількість інтелігенції та науковців, громадських та політичних активістів, духовенства. Вони сприяли розвитку українського політичного, громадського, культурного та релігійного життя в діаспорі. Зауважимо, що для цих мігрантів ще більше, ніж для представників другої хвилі, був характерний високий рівень політизації та сегментизація (часом дуже гостра) за політичною ознакою, а це ускладнювало створення єдиної української спільноти в діаспорі¹²⁰.

Четверта хвиля зовнішньої міграції з України розпочалася із падінням «залізної завіси» і триває досі. Такою, принаймні, вона є визнана в науковому та науково-публіцистичному дискурсі періодизації. З середини 1990-х років у силу чинників політичного, інституційного та економічного характеру стрімко зростають показники міграції українців за кордон. Формується четверта хвиля міграції з України та набуває тих рис, які сьогодні вважаються найбільш визначними для

¹²⁰ Див.: Stebelsky I. Ukrainian population migration after World War II. The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II. W.W. Isajiw (ed.). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. P. 21—66; Subtelny O. Ukrainian political refugee: an historical overview. The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II. W.W. Isajiw (ed.). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. P. 3—20.

неї: виїзд осіб із здебільшого низьким рівнем кваліфікації; нелегальне працевлаштування у приймаючих країнах; матеріалістична мотивація мігрантів; розпад чи послаблення зв'язків мігрантів із своїми сім'ями в Україні; правова незахищеність мігрантів; поширеність проблеми торгівлі людьми та віктимізації українських зовнішніх мігрантів, зокрема, з боку працедавців. Поступово у такій цілісній картині четвертої хвили зовнішньої міграції з України з'являються інші тенденції. Якісні зміни міграційного потоку ми пов'язуємо як із внутрішньоукраїнськими чинниками (зокрема, із відносним економічним ростом, початок якого датований 2000 роком), так і з зовнішньополітичними чинниками, найбільш визначним з яких є укладення Угоди про асоціацію «Україна-ЄС».

Зокрема, розпочинаючи з 2014 року, євразійський напрям зовнішньої міграції українців міліє, а євроатлантичний посилюється. При цьому на першому місці за спрямованістю міграційного руху перебувають саме країни Євросоюзу. Згідно із результатами всеукраїнського опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у 2018 році, найбільш популярною країною серед охочих виїхати з України є Польща (36 %). Втретє менше респондентів обрали Чехію і Німеччину: 12 % і 11 % відповідно. Росію назвали лише 7 % опитаних, а США — 6 %. До Італії та Канади збираються виїхати з метою тривалого перебування 5 % і 3 % респондентів відповідно. Угорщину і Францію обрали по 2 %. Останньою країною, яка закриває десятку найпопулярніших, є Ізраїль (1 %). Інші країни вказували не більше 1 % респондентів. Не визначились із країною переїзду 16 % опитаних, а інші 6 % не змогли відповісти. Таким чином, для понад 60 % потенційних мігрантів з України бажаним напрямком міграції є країни ЄС¹²¹.

Що стосується якісних характеристик зовнішньої міграції з України сьогодні, то зазначимо, що вони суттєво відрізняються від характеристик зовнішньої міграції початку 1990-х років і за масштабом, і за чинниками зовнішньої міграції, і за її соціально-економічними наслідками зокрема. Виокремлюються декілька суттєвих для нашого дослідження характеристик четвертої хвили української міграції,

¹²¹ Прес-реліз «Міграційні настрої населення України у квітні 2018 року». URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&tid=765&page=1> (дата звернення: 15.10.2019).

в контексті викликів формування соціального капіталу. Йдеться про низку проблем, які трапляються на шляху українців за кордоном: 1) побутові проблеми (пошук роботи, житла, освоєння на новому місці, вартість життя, організація часу та дозвілля); 2) соціально-психологічні проблеми (сум за батьківщиною та близькими, прийняття самостійних рішень, пошук нових друзів та знайомств); 3) освітні проблеми (визнання освітніх ступенів, відмінності системи освіти); 4) проблеми культурно-комунікаційного характеру, пов'язані, зокрема, із незнанням або низьким рівнем володіння мовою приймаючої країни, культурні відмінності, особливості місцевого менталітету¹²². При цьому основним викликом, незважаючи на етнічну приналежність мігранта, залишається необхідність адаптації до соціально-трудової сфери приймаючого суспільства, яке може суттєво різнитися від суспільства походження мігранта у вимірі культури та ділової етики. Йдеться про труднощі, пов'язані із пошуком першого місця праці, а також складність у розумінні та вивченні мови країни перебування. Значним викликом є недостатні знання мігрантів із галузей права, які вони могли б використовувати для захисту своїх прав, їхня важка виснажлива праця, ізольованість та брак спілкування¹²³.

У межах сучасної міграції українських громадян за кордон треба відзначити зріст тривалості перебування українських громадян у приймаючих країнах, унаслідок чого посилюється творення нових соціальних зв'язків. Утворюються міграційні мережі, які за своєю сутністю становлять комплекс міжособистісних зв'язків між «новими мігрантами», «старими мігрантами» (діаспорою) та резидентами приймаючих країн, які не пов'язані з Україною етнокультурно. Це призводить до підвищення ймовірності здійснення міграційних переміщень у майбутньому, адже зменшуються потенційні міграційні ризики і втрати, чи, кажучи термінами неоінституціоналізму, трансакційні витрати у процесі міграції¹²⁴.

¹²² Гірник А. М., Гірник Г. А. Особливості адаптації українських освітніх мігрантів до умов життя за кордоном. Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 2014. Т. 162. С. 52.

¹²³ Риндзак О. Т. Чинники міграції та проблеми інтеграції українських Мігрантів за кордоном. *Scientific Journal «Science Rise»*. 2014. № 2. С. 140.

¹²⁴ Майданік І. П. Трудові міграції у період трансформації соціально-економічних відносин в Україні: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини». Харків, 2008. С. 6.

Загалом у наукових студіях із міграціології виокремлюють такі риси сучасної зовнішньої міграції з України як:

- її реверсивний характер (неподібно до попередніх хвиль міграції з України більшість мігрантів у період четвертої хвилі неодноразово повертається в Україну та знову залишає її межі, що пом'якшує проблему безповоротної втрати людського потенціалу);
- поширення явища транснаціональних та гостьових сімей;
- поширення телекомунікаційних технологій, які дають можливість зовнішнім мігрантам бути постійно «віртуально присутніми» поряд із своїми сім'ями в Україні;
- відносна гендерна збалансованість четвертої хвилі (чоловіки і надалі переважають у загальному потоці мігрантів з України, проте частка жінок у цьому потоці є великою як ніколи раніше);
- зсув від економічних (матеріалістичних) до інституційних та соціокультурних (змішаних матеріалістично-постматеріалістичних) чинників зовнішньої міграції¹²⁵.

Ще однією характерною рисою сучасної міграції українців у країни ЄС є функціонування так званих «міграційних ланцюгів», коли мігранти виїжджають у приймаючі країни до когось, хто уже знаходиться на місці, до особи що першою виїхала за кордон (це може бути хтось зі знайомих або членів родини). Існує ціла мережа зв'язків між українцями, за допомогою яких мігранти шукають роботу, отримують контакти та необхідну інформацію з питань легалізації, придбання чи пошуку житла тощо. Існування такої мережі загалом може мати значний вплив на вибір країни міграції. Як наслідок, сьогодні українські громади мають велику кількість різних громадських об'єднань різних рівнів (від міжнародних до локальних).

Авторитетною міжнародною українською організацією є Світовий Конгрес Українців (СКУ), який об'єднує громадські організації закордонних українців з понад 30 країн світу. Міжнародними об'єднаннями є також Європейський конгрес українців (представляє інтереси українських громад у 23 країнах, здебільшого у Центральній та

¹²⁵ Білан Ю. В., Білушак Г. І., Демків О. Б. Динаміка економічних, інституційних та соціокультурних чинників зовнішньої міграції населення України. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 10. С. 285—294.

Східній Європі), Світова федерація українських жіночих організацій, Світова федерація українських лемківських об'єднань, Український державницький фронт (Великобританія), Ліга українців і Ліга українок Канади, українсько-американська організація «Воля» та ін. Наявність таких численних та різноманітних структур зумовлює дослідницький інтерес до організованих колективних форм діяльності спільнот українських мігрантів, зокрема у громадсько-політичній площині.

Окремо зазначимо, що у період четвертої хвилі міграції, міграційні потоки з України мають яскраво виражений циркулярний характер. Зокрема, це підтверджується результатами дослідження, що було проведено у квітні—червні 2012 року Державним комітетом статистики й Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи Національної академії наук України, які були оприлюднені 28 травня 2013 року у Міністерстві соціальної політики України. За словами директора департаменту статистики праці Держстату І. В. Сенник, «зовнішні трудові міграції населення України, в основному, мають циклічний та сезонний характер. За два з половиною роки одним мігрантом здійснено у середньому три виїзди на заробітки за кордон». За результатами дослідження випливає, що загалом 85,9 % трудових мігрантів регулярно здійснюють циркулювання між Україною та країною працевлаштування¹²⁶. На жаль, маємо констатувати, що українське законодавство не тільки не регулює таку модель міграції — у ньому навіть немає жодної згадки про циркулярну міграцію. Розроблення проекту закону про зовнішню трудову міграцію проводилося у рамках парадигми довгострокового виїзду на роботу за кордон. Навіть питання повернення трудових мігрантів поки що лишається поза основним фокусом українського законодавця. Натомість, на рівні громадських структур, задіяних до надання реінтеграційної допомоги мігрантам при поверненні, спостерігається все більше усвідомлення необхідності створення легальних коридорів для реалізації циркулярної моделі міграції. Вони повинні передбачати не тільки можливості працевлаштування за кордоном, а й сприятливі умови повернення і перебування в Україні. Ці питання описані у звітах «Who and What Is Waiting For Migrants After Return To Ukraine?» за

¹²⁶ Українці залучені до громадської діяльності, але уникають активної участі. URL: <https://www.dif.org.ua/article/ukraintsi-zalucheni-do-gromadskoi-diyalnosti-ale-unikaют-aktivnoi-uchasti> (дата звернення: 22.09.2019).

результатами реінтеграційного проекту ERSO II (European Reintegration Support Organizations Network, Phase II) та «The Labor Window As An Innovative Services Model For The Ukrainian Migrants» у рамках проекту BrainNet-working¹²⁷. Зокрема, зазначено, що на цьому етапі важливим є запропонувати у рамках існуючого законодавства країн ЄС та України, легальні шляхи реалізації такої моделі міграції, яка матиме певні риси циркулярної міграції. Це зробити особливо важливо тому, що сьогодні значна кількість мігрантів використовують «сірі» шляхи для працевлаштування за кордоном. Наприклад, йдеться про мігрантів, які працюють у домашньому секторі (догляд за дітьми чи літніми людьми, прибирання помешкань). У подальшій перспективі мета полягає у тому, щоб виявити прогалини та колізії у законодавстві, які перешкоджають такій циркулярної моделі міграції та виробити відповідні пропозиції до її зміни. Вважаємо, що такі зміни повинні бути внесені синхронно як в Україні, так і в країні-реципієнтів українських трудових мігрантів. Цього можна досягати через механізм обговорення у міжпарламентських групах з долученням лобістських кампаній партнерських організацій по обидва боки кордону.

Окрім названих аспектів, що чітко відрізняють четверту хвилю зовнішньої міграції з України від попередніх хвиль, важливим є і те, що сьогочасний міграційний потік найменшою мірою спрямований на формування спільнот діаспори за кордоном. Це стосується не лише українських зовнішніх мігрантів і причини цього явища численні:

- зростаюча індивідуалізація культурного, соціального та економічного життя домогосподарств;
- відхід у минуле дискримінаційних бар'єрів, які змушували представників спільнот мігрантів створювати щільні мережі соціальної підтримки перед лицем ворожого і зверхнього середовища;
- зростаюча сегментація суспільства за ознаками стилю життя, спеціалізації, цінностей та інтересів, а не за ознаками, мови та етнічності.

В останні роки, особливо у світлі нещодавньої лібералізації міграційного режиму із країни Євросоюзу, усе частіше лунає аргументація про доцільність введення поняття «п'ята хвиля міграції України». Зокрема, Голова Європейського конгресу українців, депутат

¹²⁷ BrainNetworking. URL: <http://www.brain-networking.org/> (дата звернення: 15.05.2019).

парламенту Угорщини Я. Хортяні зазначає: «Раніше ми говорили про 4 хвили української міграції. Починаючи з 2013 року ми можемо говорити про 5-ту хвилю міграції, яка зараз, під час війни на Сході України, набирає обертів ...»¹²⁸. Втім, маємо бути свідомими того, що т. зв. п'ята хвиля міграції знаходиться в процесі творення і наразі говорити про повний спектр її характеристик передчасно. Також варто мати на увазі, що поширення пандемії вірусу COVID-19 та посилення обмежень міжнародної мобільності населення, які розпочалися у 2020 році, можуть стати початком якісного нового періоду в історії міжнародної міграції, що потребуватиме в перспективі цілеспрямованої соціологічної рефлексії.

Що стосується існуючих спільнот українців «старої міграції», то їх маємо підстави охарактеризувати як досить неоднорідні. До їхнього складу входить кілька поколінь, які відрізняються життєвим досвідом, системою цінностей, ментальністю, світоглядом. Водночас у межах спільнот українських мігрантів відбувається взаємодія як представників «старої міграції», так і тих, хто опинився за кордоном упродовж кількох останніх десятиліть. З цього погляду, визначаючи саме поняття «спільнота українських мігрантів», на нашу думку, доцільно говорити як про етнокультурну приналежність (коли йдеться про представників «старої міграції»), так і про наявність українського громадянства (коли йдеться про представників міграції на сучасному етапі). Саме такі спільноти є середовищем генерування міграційного капіталу.

Вторинний аналіз емпіричної бази низки проектів міграційної тематики, реалізованих у 2009 — 2013 рр. («Оцінка та визначення потреб та можливостей діяльності МБФ «Карітас України» в міграційній сфері»; «Brain-Net-working Project» (Aeneas Programme)¹²⁹; «Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції»¹³⁰; «Виклики та адаптаційні резерви полі-

¹²⁸ П'ята хвиля міграції з України набирає обертів. URL: <http://www.svitua.com.ua/news/201610/1141-pyata-hvylya-emigraciyi-ukrayiny-nabyraye-obertiv> (дата звернення: 11.05.2019).

¹²⁹ Brain-Net Circular Migration. Volume 1. Migrants Flows Feeding into Business Internationalization ; ed. by A. Montanari. Rome : Rubbettino, 2010. 356 p.

¹³⁰ Іванкова-Стецюк О. Спільнота як Дім. *Матеріали дослідницького проекту «Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції»*. Львів : Видавництво Тараса Сороки, 2010. 68 с.

локальних родин українських трудових мігрантів»¹³¹), а саме, близько 60-ти напівструктурованих індивідуальних та 5-ти фокус-групових інтерв'ю, проведених в середовищах українських трудових мігрантів в Україні та за кордоном), формує науково-емпіричне підґрунтя для виокремлення (як в міграційному, так і в рееміграційному контекстах) та типологізації тих актуальних практик українських мігрантів, які перебувають у країнах ЄС, котрі можна охарактеризувати як капіталогенеруючі. Назвемо ці практики.

1. *Конструювання мігрантами осередків українства за кордоном шляхом розбудови «українського» бізнесу* («українські» ресторани, кафе, магазини тощо). Зазвичай йдеться про тих мігрантів, для яких актуальним є прагнення стати повноправними членами «іншого» соціуму і водночас бажання зберегти власну соціокультурну ідентичність)¹³².

Типовий випадок:

Н. — молода жінка, родом із Західної України, має досвід трудової міграції до Чехії. На момент виїзду за кордон навчалась на передостанньому курсі технічного вищого навчального закладу на платному відділенні. Перспектива подальшого навчання була проблематична: родина мала фінансові борги. Відтак було прийнято рішення про виїзд за кордон на заробітки. Країною трудової міграції було обрано Чехію, де дівчина на момент інтерв'ю знаходилась уже понад вісім років. Спочатку Н. працювала посудомийницею в ресторані; з часом його власник запропонував дівчині освоювати професію кухаря. Через певний період часу Н. прийняла пропозицію вихідця з України відкрити власну справу. Бізнес виявився успішним, партнерам вдалося його розширити і стати співвласниками одного із ресторанів у Празі. Організація ресторанного бізнесу Н. та її партнера має специфіку: ресторан зорієнтовано на клієнтів-представників української діаспори у Празі. Це виявляється в таких моментах: домінування української кухні (хоча в ресторані готують і чеські та російські

¹³¹ Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Сусак В. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів. Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України ; Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2011. 130 с.

¹³² Іванкова-Стецюк О. Б. Аналітичний огляд соціологічних досліджень трудової міграції. *Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації* ; наук. ред. Садова У. Я. Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2011. С. 243.

страви); виконання рестораном не лише «основної» функції, але й функцій українського культурного центру: тут відбуваються українські вечори, відзначаються традиційні українські свята; особливості підбору персоналу: перевага надається вихідцям з України. Саме у формуванні ресторану як українського осередку бачить Н. розвиток свого бізнесу, а зокрема, у формуванні постійної клієнттури з числа вихідців з України з перспективою утворення українського товариства; у широкому рекламуванні ресторану як українського осередку у Празі; наданні ресторану додаткової функції «української читальні» (розповсюдження українських видань). У такий спосіб дівчина планує згуртувати своїх земляків за кордоном. Підтримку українських національних традицій Н. вбачає одним із основних чинників гармонізації свого життя¹³³.

2. *Об'єднання стартових капіталів колишніх мігрантів для організації власного бізнесу в Україні.* Позаяк українські трудові мігранти зазвичай працюють на малокваліфікованих, т. зв. «мігрантських» роботах¹³⁴, бачиться цілком закономірним, що їм важко узгодити свою соціально-економічну поведінку з «настановами» Євросоюзу на інтернаціоналізацію економіки і впровадженням таких моделей міграційної політики, які заохочують тимчасові міграції кваліфікованих працівників для набуття останніми європейського досвіду та впровадження його після повернення на батьківщину. Відтак, малопоширеними є самоорганізаційні економічні практики «повертанців», які передбачають створення власного бізнесу з використанням знань, умінь та навичок, отриманих за кодоном. Натомість більш актуальними є практики, які передбачають співпрацю колишніх мігрантів, зорієнтованих на самозайнятість.

Типовий випадок:

Б. — чоловік, вихідець із села, має довід трудової міграції в Італію. Закінчив школу, потім — технікум; працював на будові, в облвиконкомі, в магазині. Одружений, виховує доньку. Свого часу позичив гроші

¹³³ Іванкова-Стецюк О. Українська трудова міграція в якісному вимірі: за матеріалами глибинних інтерв'ю та фокус-груп // І. Марков, ерм. Ю. Бойко, О. Іванкова-Стецюк, Г. Селешук та ін. *На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження*; за ред. І. Маркова. Львів: Папуга, 2009. С. 165—166.

¹³⁴ Ivankova-Stetsyuk O. Community as Home. Resume of the research project «Church Community as an active form of organization of the life of Ukrainian labour Migrants». Lviv, 2010. P. 40—51.

на будівництво хати. Зароблених у магазині грошей не вистачало на повернення боргу. У віці 37 років був змушений на два з половиною роки виїхати в Італію на заробітки. Працював на іподромі неподалік від Риму механізатором; вивчив мову. В період перебування на заробітках Б. був основним годувальником сім'ї; крім того, частина грошей йшла спочатку на погашення боргу, потім — на накопичувальний рахунок (для відкриття власної справи в Україні). Робочий день Б. тривав з сьомої ранку до дванадцятої, далі — до четвертої — перерва, і знову робота до сьомої вечора. Вихідних не мав, лише в неділю після обіду раз на два тижні. З сім'єю підтримував зв'язок телефоном. З українськими заробітчанами спілкувався мало. Коли Б. повернув позичені гроші і заробив необхідну для відкриття власної справи суму, одразу вирішив повертатися, тому що «не міг більше жити без сім'ї». Після повернення додому зрозумів, що дітей у жодному разі не можна залишати без батьків. Б. зустріли друзі, які на нього чекали, щоб організувати спільний автосервіс. Тепер Б. є його співвласником. Задоволений, що працює на себе, а не на «чужого» італійця. До Італії їхати не планує, хіба що в разі крайньої потреби. Впевнений у тому, що якщо людина може дати собі раду в Україні, то їй нема чого працювати на когось.

3. *Самостійні пошуки роботи як самоорганізаційна соціально-економічна практика.* Повернувшись в Україну, ремігранту не доводиться розраховувати на особливу допомогу центрів зайнятості та інших соціальних служб у працевлаштуванні. Тож він змушений вдаватися до тих практик, які передбачають самостійний, і навіть хаотичний, пошук будь-якої роботи, без урахування базової освіти, досвіду діяльності, рівня кваліфікації тощо.

Типовий випадок:

Л. — жінка, має досвід трудової міграції до Італії. Л. народилася в сім'ї робітників. Має вищу педагогічну освіту, працювала вихователем 20 років. Є чоловік, двоє дорослих дітей. Один ще навчається, другий закінчив технікум, обоє не працюють, бо не можуть знайти роботи. Коли Л. приймала рішення про виїзд за кордон, матеріальне становище сім'ї було незадовільним. Л. отримувала низьку зарплату, а чоловікові, який працював на автобусному заводі, два роки не виплачували заробітної плати. Л. поїхала в Італію до сестри, яка вже перебувала там на заробітках два роки, хоча чоловік не підтримував її рішення. Роботу в сім'ї за допомогою сестри знайшла одразу і пропрацювала

там весь час, що була за кордоном. Було важко, але іншої роботи Л. не шукала, бо від інших заробітчан чула, що зазвичай буває ще важче, тому трималася одного місця. Отримувала 500 євро на місяць. Перші півроку майже все висилала додому — віддати борги, бо на дорогу гроші позичала. З часом оформила документи на легальне перебування. Зарплату підняли до 650 євро. Через півтора року повернулася додому, а ще через півроку поїхала на заробітки знову, пробула менше року, і повернулася уже остаточно. З пошуками роботи спочатку не складалося: Л. стикнулася з тим, що в 40 років жінці знайти гарну роботу дуже важко. Зрештою знайшла роботу по догляду за старою жінкою після інсульту, а з часом влаштувалася гувернанткою. Їхати за кордон Л. вже не збирається. Втім, не забороняє цього робити старшому синуві, який має такі плани. Л. вважає, що той має відчути, що гроші легко не заробляють¹³⁵.

Як бачимо із аналізу кейсів, остання з описаних вище практик, є швидше вимушеною, ніж свідомою, зумовленою зневірою в державних інституціях. Тенденція до поширення таких — позаінституційних практик у середовищах українських мігрантів в ЄС, зумовлює пошук ефективних механізмів використання міграційного капіталу спільнот мігрантів у країнах ЄС та ремігрантів, після повернення в Україну, зокрема, перспектив участі у цьому владних структур у регіональному розрізі. На це було зорієнтовано наш авторський дослідницький проект «Використання міграційного капіталу мігрантів з ЄС» (2013—2014 рр.), в рамках якого здійснювався контент-аналіз¹³⁶ (див. *додаток В*) та проводилися експертні інтерв'ю¹³⁷ (див. *додаток Г*).

¹³⁵ Іванкова-Стецюк О., Селешук Г. Соціально-економічні практики українських трудових мігрантів у вимірах соціокультурних орієнтацій: самоорганізація vs патерналізм. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечнікова. Соціологія і політичні науки*. 2013. Т. 18. Вип. 2 (18), ч. 1. С. 87.

¹³⁶ Основним завданням нашого дослідження було виявлення кількісних та якісних характеристик публікацій у ЗМІ України з проблем внутрішньої та зовнішньої міграції у період з 1 січня 2008 по 30 червня 2014 року. Для цього дослідження був використаний метод контент-аналізу публікацій, пошук яких здійснювався в Інтернеті відповідно до наступного набору ключових слів: біженець; заробітчанин/заробітчанство; мігрант/міграційний/міграція; нелегал; торгівля людьми. Допускалось, що однієї статті могло стосуватись кілька ключових слів. Ці слова у статтях, загальна кількість яких налічує 1193, згадувались 1357 разів.

¹³⁷ У рамках дослідження експертами виступали особи, які мають тривалий досвід не лише у роботі з (ре)мігрантами, але 15 осіб, серед яких державні службовці (6),

Таблиця 3.1

Суб'єкти міграційної політики (фрагмент)

№	Суб'єкт міграційної політики	Частота	%
1.	Центральні органи виконавчої влади	333	35,6
2.	Органи місцевого самоврядування/Державні адміністрації	138	14,8
3.	Засоби масової інформації	133	14,2
4.	Міжнародні організації	92	9,8
5.	Громадські організації/Аналітичні центри	68	7,3
6.	Інші суб'єкти міграційної політики	38	4,1
7.	Академічні установи	37	4,0
8.	Релігійні організації	24	2,6
9.	Верховна Рада України	20	2,1
10.	Президент України	16	1,7
11.	Мігрантські організації/Діаспора	12	1,3

[Джерело: дані авторського дослідження].

Дослідження серед іншого показало, що серед суб'єктів міграційної політики перше місце посідають «центральні органи виконавчої влади» — 35,6 %, друге «органи місцевого самоврядування/державні адміністрації» — 14,8 %, третє «засоби масової інформації» — 14,2 %.

Таблиця 3.2

Економічні аспекти міграції

№	Економічний аспект міграції	Частота	%
1.	Торгівля людьми як нелегальна економічна практика	126	16,4
2.	Демографічні наслідки міграції	108	14,0
3.	Територіальні міграційні системи, економічні зони (регіони)	103	13,4
4.	Трудові практики мігрантів	82	10,7
5.	Фінансові потоки за участі мігрантів	74	9,6
6.	Економічні причини/мотиви виїзду/неповернення мігрантів	67	8,7
7.	Інші економічні аспекти міграцій	64	8,3
8.	Економічна криза і міграції	42	5,5
9.	Кваліфікований потенціал мігрантів, попит на їх працю	29	3,8
10.	Бізнес-ініціативи із залучення міграційного капіталу	23	3,0
11.	Кадровий дефіцит, «відтік мізків», зумовлений міграцією	18	2,3

працівники науки та освіти (2) та громадських організацій (7), які дотичні до прийняття рішень щодо відстоювання інтересів мігрантів і їхніх сімей та участі в їхньому житті.

Закінчення таблиці 3.2

№	Економічний аспект міграції	Частота	%
12.	Нелегальна праця в Україні	17	2,2
13.	Економічні аспекти повернення в Україну трудових мігрантів	12	1,6
14.	Інтернаціоналізація економіки внаслідок міграцій	4	0,5
Загалом		769	100

[Джерело: дані авторського дослідження].

При цьому, в структурі оцінювання економічних аспектів міграції, актуальними сумарно є ті аспекти міграції («Кваліфікований потенціал мігрантів, попит на їх працю», «Бізнес-ініціативи із залучення міграційного капіталу», «Кадровий дефіцит, «відтік мізків», зумовлений міграцією»), які прямо або опосередковано стосуються процесів генерування соціального капіталу мігрантів (табл. 3.2).

Що стосується експертів дослідження, то вони виокремили як актуальну проблему мігрантів щодо забезпечення ефективного використання міграційного капіталу. Тут експерти виділяють два типи потреб — по-перше, це потреба у безпечному і вигідному пересиланні зароблених коштів на батьківщину, та, по-друге, потреба у створенні умов для використання їх міграційного капіталу. Водночас, як зазначають експерти, потрібно працювати над тим, щоб міграційний капітал працював на благо України. А для цього треба шукати механізми формалізації переказів трудових мігрантів в Україну та їх подальшого ефективного капіталовкладення: «Ну, знову ж таки, формалізація чи інституалізація отих переказів трудових мігрантів сюди, в Україну. Це засіб, який буде сприяти тому, щоби мігрантський капітал виходив з тіні і появлявся наяву [...]. Це буде сприяти тому, що мігрантський капітал, грошовий, власне, фінансовий капітал, буде, буде накопичуватися не в банках, десь за кордоном, а буде накопичуватися тут, в Україні. І це знову ж таки фактор, який буде сприяти і розвитку української економіки, бо це буде додатковий приплив капіталу, який виявляється в офіційній фінансовій системі» (експерт, представник громадської організації).

Що стосується коштів, зароблених українськими мігрантами за кордоном, то експерти оцінюють їх як досить значні: «Багато наших людей працює за кордоном. Заробляють гроші. Значну частину з них

пересилають потім на батьківщину. За даними Національного банку України — це близько шести мільярдів доларів. Це досить багато, понад чотири відсотки від загального обсягу вітчизняного валового продукту» (експерт, науковий працівник). Відтак, вони мають достатньо високий інвестиційний потенціал, тож використовувати їх лише для споживчих потреб населення є вкрай нераціональним: «Дуже незначна частина коштів мігрантів насправді спрямовується в бізнес. Тим не менше його присутність в українській економіці, в українській бізнес-сфері є досить значною. Тому однозначно, що ці кошти, а) потрібні для української економіки; б) вони будуть приносити дуже велику користь тут, в українській економіці [...]. Звичайно, що таке використання тих коштів значно ефективніше для розбудови української економіки, ніж просто їх споживання» (експерт, представник громадської організації). Відповідно їх (кошти) треба розглядати також з погляду їх інвестиційної складової, тобто з погляду можливості забезпечити стабільність в Україні. Відтак актуальним для експертів є пошук механізмів залучення в український економічний простір зароблених за кордоном коштів, наприклад, через «міграційні облігації» — як спеціальні державні облігації, які уряд країни розміщує серед своїх мігрантів та діаспори: «Це не є щось нове, міграційні облігації у світі на сьогодні мають досить давню історію. Деякі країни таким механізмом вже користувались. І їм вдалось досить швидко залучити додаткові кошти на бюджетні потреби. Найкраще це вдалось зробити Ізраїлю, Індії. Ну, але загалом такий досвід має більше країн, щось близько двадцяти. Частіше це робиться один раз. Ну, наприклад, коли настають важкі часи, а потрібно якось врегулювати платіжний баланс. Чи фінансувати державний борг. Також для реалізації національних програм будівництва соціальної інфраструктури. Наприклад, тоді, коли вона руйнувалась через природні катаклізми. Чи військові конфлікти» (експерт, науковий працівник).

Втім, можливі й інші шляхи залучення капіталу мігрантів в економіку України, скажімо, через впровадження вигідних для мігрантів депозитних програм, за допомогою яких українська держава може ініціювати повернення своїх громадян в Україну: «Це буде засіб, який буде тісніше «прив'язувати» мігрантів до України, до їхньої рідної землі і через те, скажімо, це буде спрощувати їм, знову ж таки в майбутньому процес повернення» (експерт, представник громадської організації).

Необхідність забезпечення інтересів та потреб мігрантів в ЄС та ремігрантів шляхом генерування соціального капіталу актуалізує інституційний аналіз у виявленні та аналізі особливостей функціонування певних структур — відносно інституціоналізованих сталих зв'язків, практик, інститутів, які забезпечують взаємозв'язок поміж мікро-, мезо- та макрорівнем соціального капіталу через структурне та соціокультурне відтворення патернів (шаблонів) творення особистісних соціальних мереж (*англ.* networking)¹³⁸. Під інституційним аналізом у нашому випадку розуміємо аналіз проектної діяльності, з акцентом на виявлення якісних характеристик впливу на той чи інший проект його зовнішнього середовища, а також аналіз можливостей успішної реалізації проекту в заданих умовах. З такої перспективи т. зв. капіталогенеруючі структури постають як інституціоналізовані vs неформальні утворення, у яких витворюється особливий соціальний ресурс. Такими структурами можуть виступати сім'ї, родинні та/або квазіродинні утворення, локальні об'єднання чи об'єднання за інтересами, релігійні та навколорелігійні організації, врешті громадські організації та політичні партії тощо, тобто існує цілий спектр капіталогенеруючих структур. Аналіз соціального капіталу спільнот мігрантів в такому вимірі передбачає поглиблену увагу до розгляду капіталогенеруючих структур як частини соціального механізму, який має численні функції та виміри і може актуалізуватися в повсякденному житті мігрантів, зокрема, допомагати їм відповідати на щоденні виклики у здобутті матеріальних, символічних, емоційних ресурсів та у взаємодіях із приймаючим суспільством.

Зокрема, у праці «Гра у кеглі наодинці: занепад соціального капіталу в Америці» Патнам ставить у пряму залежність рівень соціального капіталу та масштаби діяльності громадських організацій. Р. Патнам робить важливе розмежування між об'єднаннями, які він називає «вторинними» та «третинними». Різниця між ними полягає у якості соціальних зв'язків між членами цих об'єднань. У вторинних об'єднаннях основними є горизонтальні безпосередні зв'язки. Саме такі зв'язки формують соціальний капітал. Чим «горизонтальніші» зв'язки в структурі, тим вищий рівень соціальної взаємодії та довіри. Натомість третинні організації не є добрим фундаментом

¹³⁸ Демків О. Соціальний капітал: теоретичні основи дослідження та операціональні параметри. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 99—111.

для розбудови соціального капіталу, оскільки вони не горизонтальні, а ієрархічні. Прикладами «третинних» організацій є, зокрема, католицька церква¹³⁹. З урахуванням сказаного, саме її вважаємо необхідним розглянути (в контексті завдань цього розділу) як капіталогенеруючу структуру соціального капіталу українських мігрантів, зокрема, зацентрувавши увагу на важливості діяльності УГКЦ у визначеному контексті. На користь такого вибору наведемо певні аргументи.

Насамперед, звернемо увагу, що понад 50 років недавньої історії УГКЦ пройшли у вимушеній (е)міграції. І в цей час УГКЦ діяла у середовищі мігрантів, змушена була інтегруватися у приймаючі суспільства і давати вірним відповіді на актуальні питання мігрантського життя. Саме тому метафора «церква мігрантів» є цілком адекватною для опису функціонування УГКЦ в ХХ столітті. Також маємо пам'ятати, що УГКЦ була першою, а на початкових етапах виїзду наших громадян у країни ЄС на початку 1990-х рр. — чи не єдиною інституцією, яка опікувалась українськими мігрантами, значну частку яких становили вихідці із західних «непромислових» областей, де традиційно фіксується висока релігійність та довіра до церкви¹⁴⁰. Нарешті, вважаємо потрібним акцентувати на тому, що міграційні постави сучасних українців греко-католиків, подібно як і позиція їхньої церкви, є найбільш зорієнтованою на зовнішню міграцію як на життєвий проект. Серед причин, що можуть спонукати виїхати за кордон українці греко-католики називають соціально-економічні причини, але й політичні переслідування (останнє є нетиповим для представників інших українських конфесій).

Греко-католицький конфесійний дискурс, у порівнянні із відповідним дискурсом інших традиційних конфесій українського суспільства, є міграційно зорієнтований на сучасному етапі. На структурно-організаційному рівні свідченнями такої позиції цієї конфесії виражаються у такому:

¹³⁹ Putnam R. D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. 1995. January. P. 65—78.

¹⁴⁰ Годованська О. Культурна складова національної ідентичності українських трудових мігрантів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: *Культурологія*. 2011. Вип. 7. С. 380—388.

- 1) Робота різних структур, таких як Пасторально-міграційний відділ УГКЦ, Комісія УГКЦ у справах мігрантів, «Соціальний центр підтримки мігрантів та їхніх родин «Єднання» тощо.
- 2) Додатковим чинником, що зумовлює таку поставу греко-католицької церкви є те, що 17 із 29 єпархій та екзархатів УГКЦ знаходяться за межами України). За даними УГКЦ, нині за межами України перебуває близько чверті її вірних (1,5 тис. парафій), а відтак, ієрархи часто називають УГКЦ церквою мігрантів. Щороку в УГКЦ відзначається День мігранта (остання неділя перед Різдрвом)¹⁴¹.
- 3) Увага УГКЦ до мігрантів виявляється як у висловах очільників церкви, так і в діяльності церковних та «при церковних» структур, а за змістом може бути названа правоконсервативною та проєвропейською. Поясненням такого стану справ, на нашу думку, є історичний досвід діяльності УГКЦ у підпіллі та загалом у час радянської окупації Західної України. З 1939 по 1989 роки УГКЦ вела дуже обмежену підпільну діяльність в Україні, а повноцінно існувала як публічна легальна інституція лише у країнах Європи, США, Канаді та Австралії. Значна частина кліру УГКЦ опинилася у становищі мігрантів, на власному досвіді переживаючи усі труднощі адаптації до умов приймаючих країн. Поряд із цим вірянами, що утворили парафії УГКЦ за кордоном, так само були мігранти з України¹⁴².

Втім, існує й інший погляд щодо церкви як капіталогенеруючої структури. Класик теорії соціального капіталу Дж. Коулман звертає увагу на потенціал неформального соціального контролю та підтримки, що виявляється у процесі соціалізації підлітків у сприятливому оточенні щільних батьківських та навколо релігійних соціальних мереж¹⁴³. Відповідно до положень концепції соціального капіталу, на організаційному рівні участь у соціальних мережах і мережах підтрим-

¹⁴¹ Офіційний сайт УГКЦ: <http://ugcc.ua/>

¹⁴² Іванкова-Стецюк О., Селешук Г. Соціально-економічні практики українських трудових мігрантів у вимірах соціокультурних орієнтацій: самоорганізація vs патерналізм. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечнікова. Соціологія і політичні науки*. 2013. Т. 18. Вип. 2 (18), ч. 1. С. 274—281.

¹⁴³ Coleman J. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA : Harvard Univ. Press. 1990. 993 p.

ки, що є похідними від членства в релігійних організаціях, відіграють важливу роль у розширенні зазначених організацій і в активізації громадської участі. Зокрема, аналіз емпіричних даних, здійснений Д. Мироновичем та С. Сальніковою, підтверджує, що релігійна участь (яка визначається частотою відвідин релігійних служб) позитивно корелює з членством у релігійних організаціях та рівнем релігійної залученості¹⁴⁴. Це опосередковано вказує на необхідність розширення аналітичного контексту розгляду церкви як капіталогенеруючої структури соціального капіталу спільнот, через виокремлення (за О. Іванковою-Стецюк) трьох типів капіталогенеруючих структур, а саме: релігійні об'єднання (соціальні форми організації релігії), про-релігійні об'єднання (створюються при церквах для згуртування зусиль у розв'язанні актуальних проблем мирян) та суспільно-релігійні об'єднання, орієнтовані на підтримку руху до екуменізму та розвиток традицій добротності¹⁴⁵.

З урахуванням цієї типологізації, яка належно враховує контекст трансформацій міграційного руху та пов'язані із цим зміни в структурно-організаційних формах релігійного життя українців в Україні і світі, далі зосередимося на виявленні особливості формування та функціонування соціального капіталу українських мігрантів на етапі різних хвиль міграції з України насамперед з метою виявлення варіативності досліджуваного явища.

Зазначимо, що концептуальна реконструкція процесу формування структур соціального капіталу спільнот мігрантів з України в контексті трансформацій міграційного руху попередньо ми здійснювали в рамках дослідницького проекту «Виклики та здобутки УГКЦ в міграції»¹⁴⁶, реалізованого у 2010 р. під керівництвом автора. Аналіз здійснювався на основі, по-перше, аналізу документальних свідчень та наукової історіографії та, по-друге, документів, створених на замовлення дослідників, а саме, структурованої, згідно зі складеним

¹⁴⁴ Миронович Д., Сальнікова С., Решетняк Е. Религиозный капитал и религиозное участие в странах новой восточной Европы. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологія*. 2013. № 1 (4). С. 16—27.

¹⁴⁵ Іванкова-Стецюк О. Концептуалізація змін організаційних форм релігійного життя: український контекст. Автореф. дис. ... д-ра соціол. наук. Київ, 2015. 33 с.

¹⁴⁶ Іванкова-Стецюк О., Васьків Л., Васьків А., Селещук Г. Виклики та здобутки Української Греко-Католицької Церкви в міграції. Львів : Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2010. 96 с.

питальником [див. додаток Д] інформації, яка репрезентує найголовніші проблемні аспекти функціонування Української греко-католицької церкви за кордоном (інформація розглядається як доповнююча, позаяк у нашому розпорядженні були матеріали лише з 5 країн, а саме, США, Великобританії, Франції, Італії та Іспанії. Ця інформація була доповнена на пізніших етапах дослідження, через аналіз актуальних статистичних документів та джерел, у контексті досліджуваної тематики, завдяки почерговому розгляду хвиль зовнішньої міграції з особливою увагою до основних рис спільнототворення та соціального капіталу українських мігрантів на кожному з історичних етапів зовнішньої міграції. Результати такого аналізу засвідчують таке.

Структурною передумовою здійснення мобілізації адаптивних резервів спільнот мігрантів — як капіталогенеруючих структур, є наявність у країнах ЄС низки відповідних інституцій УГКЦ, які здійснюють свою діяльність на трьох взаємопов'язаних рівнях:

- 1) безпосередня робота із українськими мігрантами та повертаннями, їхніми рідні та дітьми, біженцями та іноземними мігрантами в Україні, а також моряками, які прибувають до портів Австралії, Великобританії, Канади, США та України;
- 2) підготовка душпастирів та координація душпастирської опіки мігрантів;
- 3) підготовка та представлення позиції УГКЦ щодо феномену міграції та викликів, які її супроводжують на національному та міжнародному рівнях.

При цьому виокремлюється такі *цільові групи осіб, яких УГКЦ залучає до процесів спільнототворення:*

1) *Українські трудові мігранти*, які працюють за кордоном. За даними експертів зараз налічується 4,5 млн мігрантів за кордоном, близько 2 млн з яких працюють у ЄС. Церковні громади за кордоном виконують функції не лише духовного, але також культурного та соціального центру¹⁴⁷. Саме здійснюючи колективні релігійні практики, українці за кордоном мають можливість комунікувати, обмінюватися важливою інформацією, самоорганізуватися для колективної дії. Фактично церковні громади послужили зародками значної частини

¹⁴⁷ Гідність без кордонів: виклики міграції (Матеріали круглих столів, вибрані церковні та міжнародні документи, а також аналітичні матеріали щодо міграції). Упоряд. Селещук Г., Окіс А. Львів : «Справедливість і мир» УГКЦ, 2007. С. 45.

громадських організацій українців, реалізації спільних ініціатив, створення недільних та суботніх шкіл тощо.

2) *Члени родин мігрантів, які залишилися в Україні.* Крім служіння за кордоном, новітня українська трудова міграція ставить перед церквою виклики і в Україні. Вони стосуються збереження цілості сімей. Уперше в історії України люди їдуть на роботу, залишаючи родини вдома. У цьому є три найбільші небезпеки: перетворення мігранта на засіб отримання грошей; послаблення емоційно-психологічних зв'язків та взаєморозуміння між подругами; виховання дітей без прикладу батька, матері або й обох батьків. У результаті різко підвищується кількість розлучень в Україні та спостерігається девіантна поведінка у дітей мігрантів. Попри те, що люди виїжджають за кордон заради сім'ї, саме вона стає чи не першою жертвою.

3) *Повертаниці.* Як зазначає Е. Лібанова, понад 60 % українських трудових мігрантів декларує бажання повернутися до України навіть за наявності за кордоном постійної роботи¹⁴⁸. Українські трудові мігранти підтримують тісний зв'язок із Україною загалом (особливо цікавляться її політичним життям), та колом рідних і друзів зокрема. Ілюстрації цього — активність українських мігрантів у країнах ЄС під час президентських та парламентських виборів (про це свідчать дані з ЦВК по закордонному окрузі), чи регулярні поїздки до України в часі рідвяних та великодніх свят. Це пояснюється спрямованістю на повернення додому. Близько чверті мігрантів повертаються після 2—4 років праці за кордоном. При цьому вони стикаються із проблемою реінтеграції в українське суспільство, яке за ці роки змінилося, а більшість соціальних зв'язків в Україні втрачена. Якщо мігранту не вдається подолати ці труднощі, він знову їде шукати роботу за кордоном. Найчастіше це відбувається після 3—4 місяців перебування вдома.

4) *Жертви торгівлі людьми.* Поширення нелегальної міграції сприяє виникненню організованих злочинних угруповань, які активно долучаються до торгівлі людьми. З метою налагодження міжнародної співпраці та обміну інформацією між християнськими організаціями, які займаються протидією торгівлі людьми в 2001 році створено «Coatnet» — міжнародну програму «Мережа християнських організацій проти торгівлі жінками» (за участю Німеччини, Чехії,

¹⁴⁸ Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2018, № 2 (33). С. 10—26.

Швейцарії, України та Литви). В рамках програми розпочали роботу притулки для жінок — жертв торгівлі, які повернулись в Україну. При сприятливій і фінансовій допомозі міжнародних партнерів Карітас України забезпечує конфіденційне і безпечне перебування жінок у притулку протягом 3 місяців. За цей час вони проходять медичну і психологічну реабілітацію, мають можливість скористатись юридичними консультаціями, тренінгами для працевлаштування. Впродовж останніх років спостерігається певне зменшення завантаженості таких притулків, один із яких навіть довелося закрити. Водночас офіційні дані щодо динаміки явища торгівлі людьми не свідчать про зниження масштабів цього явища.

5) *Мігранти та біженці в Україні*. У названій сфері УГКЦ бачить завданнями своєї діяльності таке: розвиток толерантного ставлення до іноземців в Україні на засадах гостинності та соціальна допомога біженцям (над якою працює мережа Карітасу, зокрема Карітас Мукачєва, де розташовано один із найбільших центрів тимчасового тримання біженців).

Кожна із означених груп має свої особливості й потреби. Також зрозумілим є відмінності у генеруванні соціального капіталу в контексті викликів і потреб виділених груп. Високий потенціал в означеному контексті мають дві групи мігрантів: українські мігранти за кордоном та ремігранти. Виконання «додаткових» соціальних функцій не є чимось новим для УГКЦ, яка від початків української міграції брала на себе функції виразника національної традиції, стимулу не «загубитись» у чужому світі.

Як було зазначено вище, церква впродовж тривалих історичних періодів, зокрема в умовах несприятливих для національної незалежності та самобутності була структурою, що зберігала національну автентичність, коли складні соціально-економічні умови, стан бездержавності, постійні загрози національній ідентичності штовхали тисячі українців шукати кращої долі за межами батьківщини. Тому очевидно і зрозумілою є традиція активної участі УГКЦ у становленні та розбудові діаспорних осередків¹⁴⁹. Її (традиції) розвиток зумовлено намаганням церкви підтримувати своїх вірних у їх повсякденні за

¹⁴⁹ Виклики та здобутки Української Греко-Католицької церкви в міграції: історико-соціологічний нарис. [О. Іванкова-Стецюк, Л. Васьків, А. Васьків, Г. Селещук]. Львів : Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2010. 96 с.

кордоном, в умовах «четвертої» хвилі української міграції, яка (на відміну від попередніх) є менше зорієнтованою на формування стабільних осередків діаспори. На це опосередковано вказують і результати Європейського соціального дослідження за 2012 рік, які дають можливість проаналізувати, вірні якої із українських конфесій мають найбільший міграційний досвід. Відповідаючи на питання «За останні 10 років чи мали Ви яку-небудь оплачувану роботу в іншій країні упродовж не менше ніж 6 місяців?» ствердні відповіді дали 8 % вірних УПЦ МП, 9 % вірних УПЦ КП, 12,9 % вірних УГКЦ¹⁵⁰.

Четверта хвиля міграції поставила перед церквою нові виклики, які пов'язані з інтенсифікацією соціальної мобільності, акцентуації феномену «кордону» як ключового чинника легалізації міграційних процесів, безініціативності української зовнішньої політики щодо пошуку відповідей на виклики міграції в цілому та ригідності українського міграційного законодавства¹⁵¹. Означені особливості контексту формування соціального капіталу мігрантів актуалізують потребу в пошуку якісно нових підходів підтримки мігрантів з ЄС з боку різних інституцій, в т. ч. церкви. На жаль, доводиться констатувати, що на сьогодні все ще існує нерозуміння тих процесів та явищ, що відбуваються в сучасному світі у міграційній сфері, зокрема, практично повним елімінуванням проблематики особистості, її духовності та моралі з міграційного дискурсу, в рамках якого особа мігранта постає лише як економічний ресурс, в результаті чого на другий план відходять права людини (право недоторканості, недискримінації, уникнення експлуатації, участі у політичному житті суспільства проживання, спільного життя з членами сім'ї тощо).

Для цього у церкви є достатні інституційні можливості: починаючи з середини 90-х років, УГКЦ постає як інституція з розгалуженою мережею структур, практична діяльність якої у сфері міграції провадиться багатьма різними церковними структурами: Апостольські візитатури в Італії, Іспанії, Великобританії та Ірландії (структура церков і парафій, яка залучає до релігійних практик усіх вірних

¹⁵⁰ ESS Round 6: European Social Survey (2018): ESS-6 2012 Documentation Report. Edition 2.4. Bergen, European Social Survey Data Archive, NSD — Norwegian Centre for Research Data for ESS ERIC. doi:10.21338/NSD-ESS6—2012.

¹⁵¹ Доповідь Голови Комісії УГКЦ у справах мігрантів на Синоді єпископів УГКЦ, Григорій Селещук. Львів, 2010 (з архівів Г. Селещука).

цієї конфесії, які проживають у названих країнах), Комісія УГКЦ у справах мігрантів (у 2013 році включена до складу Пасторально-міграційного відділу), Пасторально-місійний відділ (реорганізований з Пасторально-міграційного відділу у 2013 році), Карітас України, Патріарша катехитична комісія, Єзуїтська служба біженцям, Морський апостолят та ін.

Міграція не є проблемою самою у собі. Однак ставить чіткі вимоги і завдання. Душпастирі мусять бути разом із своїми людьми, незважаючи на політичні віяння у сфері міграції. Значна кількість українських церковних громад в Італії, Іспанії, Португалії є не тільки духовними, а також культурними та соціальними центрами солідарності та взаємодопомоги. Там, де держава не може виконувати своїх обов'язків перед власними громадянами, турботу про людей часто бере на себе церква. Особливо це стосується тих, хто змушений працювати без належних документів на перебування чи працевлаштування.

«Церква не може мовчати» зазначено у Резолюції Світового конгресу «Пастирські відповіді на феномен міграції у епоху глобалізації», організованого Папською радою у справах душпастирства мігранта та неосілих (Рим, 8—12 листопада 2009). Діалог із державними інституціями можливий виключно у площині захисту людських прав та збереження національної та релігійної ідентичності. Церква мусить піднімати свій голос за найбільш упосліджених мігрантів.

Наприклад, у квітні 2009 р. була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України № 236, що допускала можливість подвійного оподаткування українських трудових мігрантів. Комісія УГКЦ у справах мігрантів провела юридичний аналіз Постанови та разом з Християнським товариством українців Італії, Українською всесвітньою координаційною радою, громадськими організаціями українців за кордоном виступила з протестом проти прийнятого Кабінетом Міністрів України рішення. Було організовано прес-конференцію, на якій представлено тисячі підписів мігрантів проти постанови та спільне звернення десятків організацій українців за кордоном. Як наслідок постанова була змінена і права мігрантів захищено.

У липні 2009 р. було оприлюднене Звернення Синоду єпископів УГКЦ щодо українських трудових мігрантів до державних органів України, в якому містився заклик можновладців до активності у спра-

ві українських мігрантів, зокрема, виробити чітку міграційну політику України та визнати на законодавчому рівні існування трудових мігрантів і закріпити їхній правовий статус. Цей заклик став наслідком численних звернень мігрантів до церкви. Де-юре, для нашої держави такої категорії осіб взагалі не існує. Зовнішня політика України працює ще за радянськими принципами і захист прав власних громадян за кордоном не є її пріоритетом.

У руслі реалізації цього звернення при Комісії УГКЦ у справах мігрантів робочої групи, котра збрала пропозиції від громадських організацій українців за кордоном про основні проблеми мігрантів та уклала законопроект «Про правовий статус українських трудових мігрантів», який закріплює на законодавчому рівні визначення українських трудових мігрантів та встановлює мінімальний обсяг прав мігрантів. На підтримку законопроекту виступило 28 українських громадських організацій за кордоном та 51 НУО в Україні. Крім того, оприлюднене спільне звернення Народи християнських церков на підтримку законопроекту (спільне звернення прийняте за сприяння Бюро УГКЦ по зв'язках із державними органами). Законопроект був представлений на парламентських слуханнях з питань міграції у стінах Верховної Ради України у жовтні 2010 року.

Така активізація мігрантів спричинила створення у 2011—2012 рр. Ради з питань трудової міграції громадян України при Кабінеті міністрів України. На разі це єдиний державний орган, покликаний скоординувати діяльність різних міністерств та державних служб, компетенція яких стосується ситуації мігрантів. Фактично безпрецедентним є включення до складу цього органу представників мігрантських середовищ, у тому числі і представника УГКЦ як заступника голови Ради.

Найчастіше осередком об'єднання мігрантів стають храми УГКЦ. Йдеться передусім про такі країни, в яких відсутня українська діаспора, що сформувалася на основі попередніх хвиль міграції, як Італія, Іспанія, Греція, Португалія. Першою і чи не єдиною інституцією, що здійснювала опіку над українськими заробітчанами на початкових етапах виїзду до країн ЄС, була саме Греко-католицька церква. Експертне опитування вітчизняних мігрантів, які мали тривалий досвід роботи за кордоном, проведене влітку 2013 року, виявило, що найчастішим місцем зустрічі українців є церковні громади, зібрання

після богослужінь, магазини із звичними для українців товарами, а також парки та сквери¹⁵². Високий рівень довіри до церкви як соціального інституту можна пояснити тим, що серед мігрантів переважають вихідці із західних областей, які вирізняються високим рівнем релігійної свідомості та практик.

Церква стає для українських мігрантів не лише місцем реалізації духовних потреб та здійснення релігійних практик, а також є місцем формування соціального капіталу через зустрічі зі співвітчизниками та обмін інформацією. Дані дослідження, проведеного Інститутом Громадських Справ (Варшава) та Інститутом Європейської Політики (Берлін), представленого у публікації Громадська активність українці в Польщі та Німеччині також вказують на значну роль УГКЦ в підтримці громадської активності українців. Парафії досить часто слугували місцем проведення різних заходів, водночас створюючи платформу для активного обміну інформацією між зацікавленими сторонами церква також була місцем, у якому українці могли значно розширити мережу власних контактів. Будучи місцем зустрічі для українських мігрантів, парафія також підтримувала їхню діяльність, надаючи приміщення для зустрічей і таким чином долучалася до сприяння інтеграції українців¹⁵³. Автори опрацювання К. Бьоттгер та А. Лада зазначають, що у випадку українців у Польщі, Греко-католицька церква надалі залишається важливою інституцією, що сприяє збереженню ідентичності українців. На дещо іншу ситуацію результати вказують у випадку Німеччини, де роль церкви не є такою помітною як у Польщі. Представники української громади, що брали участь у дослідженні, пояснювали цей факт відносною організаційною слабкістю церковних структур у середині країни¹⁵⁴.

Діяльність церковних спільнот також виявляється у проведенні після богослужінь різноманітних духовно-мистецьких заходів, наприклад, святкування ювілейних дат української державності, громадських та культурних діячів, творчі вечори тощо. Саме практика проведення культурного дозвілля допомагає згуртованості і єдності

¹⁵² Риндзак О. Т. Чинники міграції та проблеми інтеграції українських мігрантів за кордоном. *Scientific Journal «Science Rise»*. 2014. № 2. С. 140.

¹⁵³ Бьоттгер К., Лада А. Громадська активність українці в Польщі та Німеччині. Warszawa : Fundacja Instytut Spraw Publicznych, 2016. С. 8.

¹⁵⁴ Там само. С. 9.

мігрантів у країнах їхнього перебування, а також підкреслює особливу ознаку національної ідентичності мігрантів.

Окремим типом капіталогенеруючих структур, пов'язаних із релігійною організацією, є ті з них, що зорієнтовані на вироблення механізмів превенції соціально складних ситуацій, пов'язаних з міграцією, організацію соціального супроводу мігрантів, лобювання інтересів мігрантів, а також здійснення соціальної діагностики їх актуальних потреб і проблем. Зокрема, у межах діяльності благодійної організації Карітас розвинутим є напрям реінтеграційної допомоги, в рамках якого було реалізовано два тривалі реінтеграційні проекти — ERSO та STARV з метою підтримки процесу повернення українських мігрантів з-за кордону та створення умов для реалізації їхніх бізнес-ініціатив. Повернення в обох випадках передбачалось суто добровільне.

Говорять експерти: *«Організація-партнер [...] приймає людину абсолютно добровільно на інтерв'ю, на співбесіду. У разі, якщо така людина вже застановилася, що вона би хотіла виїхати, чи то з власного бажання, чи то вимушено, в зв'язку з обставинами в її житті, які вимагають, власне, повернутися на Україну, така людина за власним бажанням приходять в їхній офіс, заявляє про таке бажання. Вони обговорюють питання основних потреб цієї людини [...]. В Україні є мережа партнерів. Звичайно, вони не охоплюють всіх міст, але основні обласні центри захоплені»* (представник громадської організації).

При цьому була передбачена різного роду організаційна та фінансова допомога. Говорять експерти: *«Можливість отримати безкоштовно квитки додому, вона дає можливість отримати допомогу при перевезенні багажу. Окрім цього даються кошти у разі проблем зі здоров'ям. На лікування, на реабілітацію, на якісь поточні витрати, пов'язані з покращенням здоров'я»* (представник громадської організації).

Яскравою особливістю проектів ERSO та STARV є підтримка бізнес-ініціатив українських мігрантів. Говорять експерти: *«Було відкрито додаткову лінію допомоги тим, хто намагається створити приватне підприємство або зайнятися бізнесом на території України. Виділяється сума для започаткування такого бізнесу, придбання обладнання і впровадження діяльності в межах даного напрямку, щоби якісніше інтегруватися в суспільство в Україні»* (представник громадської організації).

Суттєву допомогу сім'ям мігрантів надають освітні навчальні заклади та громадські організації, які реалізують культурно-освітні та рекреаційні програми підтримки дітей, які потребують особливої уваги і до яких належать діти трудових мігрантів. Говорять експерти: *«Якщо йдеться про конкретні заходи, то, наприклад, [...] проводили, втілювали грант Президента України для обдарованої молоді, так він називається, який був спрямований на відпочинок дітей пільгових категорій, в тому числі мігрантів, засобами активного туризму. Тобто вони 5 днів здійснювали мандрівку на катамаранах, це була річка Дністер, тут недалеко, все безпечно. Тобто, на свіжому повітрі 5-денний мандрівний табір. В рамках цього проекту учасниками табору були в тому числі Карітас Броди, по-моєму, так, Броди і... чи Соснівка, чи Сокаль. Соснівка, по-моєму. От. То вони, як раз, до нас направляли діток, які переважно трудові мігранти їхні батьки. Ну, а інші були учасники, це багатодітні, малозабезпечені, напівсироти. Навіть з Київської області там двоє дітей, брат з сестрою приїжджали»* (представник громадської організації).

Пріоритетним напрямом діяльності громадських організацій є проведення спільних з партнерами по «третьому сектору» та іншими зацікавленими структурами акцій, скерованих на активне змістовне дозвілля дітей та молоді, подання спільних проектів, націлених на забезпечення повноцінного активного відпочинку дітей пільгових категорій, формування постійно діючих тренінгово-консультативних центрів для обміну досвідом між організаціями, що надають рекреаційні послуги. *«Втілюємо проекти, які фінансуються не державою, а за кошти різних грантів. Ну, хоча цей президентський, це був державний бюджет, от, але, ну, є крім того європейські, є, як я вже зазначала, фізичні особи. Ну, просто люди, які дають гроші. Тобто, за їхні кошти ми робимо табори, які безкоштовними для цих учасників, проводимо фестиваль активного туризму»* (представник громадської організації).

Проекти громадських організацій, націлені на надання рекреаційних послуг і, водночас, на формування нових форм взаємодії між елементами соціальної організації, мають досить високий інтегративний потенціал, який не використовується належно — і через неувагу держави до таких організацій, з одного боку, та їх недовірою, небажанням іти на контакт — з іншого. Говорять експерти: *«Ми не шукаємо*

державного фінансування, а, ну тому що насправді дуже тяжко. Якщо, наприклад, в школах, або в позашкільних закладах освіти міський бюджет, чи обласний бюджет фінансує виключно нагальні питання, тобто нема опалення там, провалився дах, треба відремонтувати, на таке ледве знаходять фінансування. А на те, щоби займатися питаннями адаптації дітей трудових мігрантів, то, ну, чекати фінансування від державних структур, державного бюджету дуже важко. І фактично я вважаю, що безнадійно. Тим більше, зважаючи на те, що зараз в Україні відбувається» (представник громадської організації).

Уваги заслуговують і спільноти взаємопідтримки трудових мігрантів Україні. В цьому випадку повертанці, намагаючись знайти вихід із складних ситуацій індивідуально або малими групами, шукають солідарності і знаходять її в рамках об'єднань, сформованих з осіб, що мають досвід трудової міграції. Такі спільноти мають значний креативний потенціал у відповідях на виклики реміграції, позаяк є «відкритими» та «доступними» для їх потенційних учасників, яким добре зрозумілі проблеми один одного. Говорять експерти: «Людина повертається... Цвинтар емоцій. Однозначно. І перед ким вона відкривається? Перед такими, як вона сама» (представник громадської організації). Їх досвід є важливим і потребує популяризації. Таким чином, державні інституції та громадські організації, зокрема пов'язані із навколо церковними капіталогенеруючими структурами, взаємоповнюють одні одних в питаннях забезпечення інтересів мігрантів» (представник громадської організації).

Пошук відповідей на ці та інші виклики є актуальним не лише для церкви, але й для українського суспільства загалом, яке відчуває гостру потребу у соціальних інститутах, діяльність яких була би скерована на пошук та реалізацію дієвих засобів, форм та методів цілеспрямованого впливу на соціальні відносини, структури і процеси, зумовлені явищем міграції, з метою зниження її (міграції) ризиків, в першу чергу, тих, які пов'язані з труднощами інтеграції мігранта в нове суспільство та проблемами збереження його соціокультурної ідентичності. Сказане є особливо актуальним з огляду на те, що допомога, яку надає наша держава тим своїм громадянам, які з різних причин змушені жити та працювати за кордоном, поки що не відповідає їх нагальним потребам. Відтак, функцію підтримки трудових мігрантів змушені брати на себе недержавні інститути та організації, зокрема,

церква та громадські організації (спілки, асоціації, об'єднання товариства тощо) та служби (Карітас тощо), які діють під її егідою та/або «виростають» з релігійних громад, з ініціативи їхніх активістів¹⁵⁵.

Враховуючи, що міграція сповнена серйозних викликів, пов'язаних із глибокими індивідуальними стражданнями, а інколи навіть і людськими трагедіями, для священиків з України служіння мігрантам — це новий вид соціального служіння, який потребує додаткової ґрунтовної психологічної та, навіть, правової підготовки. Відповідно, УГКЦ як організація цілеспрямовано впродовж низки років працює над формування у служителів церкви необхідних навичок для роботи з мігрантами. Йдеться про проведення вишколів, підготовку та поширення навчально-методичних матеріалів щодо психологічного стану мігранта/жертви торгівлі людьми, ознайомлення служителів церкви із інформацією щодо правового та соціального захисту мігрантів у країнах Євросоюзу.

Там, де держава не може виконувати свої обов'язки перед власними громадянами, турботу про людей часто бере на себе церква. Особливо це стосується тих, хто змушений працювати без належних документів на перебування чи працевлаштування.

Отже, якщо УГКЦ другої половини ХХ століття справедливо називали церквою мігрантів, то УГКЦ на сучасному етапі можемо назвати «церквою потенційних мігрантів». Глобалізаційні процеси значно змінили умови міграції. Спільноти мігрантів — це вже не відірвані від материка острівці, а півострови, що підтримують тісний зв'язок із Батьківщиною та між собою. Сучасні мігранти дуже мобільні. Вони часто переїжджають із регіону в регіон, та з країни в країну. А держави перебування намагаються активно регулювати міграційні процеси. Все це разом спричинює додаткові особливості у служінні.

Відповідно, діяльність УГКЦ в означеному напрямі має дві складові. *Перша складова діяльності УГКЦ як капіталогенеруючої структури спільнот мігрантів* передбачає розроблення та формулювання позиції церкви щодо розуміння міграційних процесів та відповіді на їхні виклики. Друга складова стосується *відносин УГКЦ із державними інституціями та структурами громадянського суспільства*

¹⁵⁵ Годованська О. Культурна складова національної ідентичності українських трудових мігрантів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Культурологія. 2011. Вип. 7. С. 380—388.

в Україні та за кордоном, а також із суспільствами перебування українських мігрантів.

3.2. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СПІЛЬНОТ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ У ПРИЙМАЮЧИХ СУСПІЛЬСТВАХ: ЕНДО- ТА ЕКЗОГЕННІ ЧИННИКИ

Розширення можливостей мобільності та комунікації в сучасному світі трансформують міграцію у глобальний феномен, що формує як суспільства походження мігрантів, так і приймаючі суспільства. Висока інтенсивність та масовість явища транскордонної мобільності змушують переглянути наукові підходи до аналізованого явища, яке постає уже не у своєму вузькому значенні як окремих, тимчасовий різновид індивідуальної чи групової поведінки, а невід'ємною рисою сучасної високомобільної людини, одним із вимірів її свободи та самореалізації, але, поряд із цим, несе з собою численні виклики та загрози. Можливість користуватися перевагами мобільності, в тому числі можливість виїзду за кордон своєї країни, в сучасному світі поступово стає одним із елементів комплексу уявлень про універсальні права людини. Такі трансформації сприяють численним змінам в економічній, соціальній і культурній сферах.

Екзогенний вимір формування та функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів включає як вплив з боку інституційних та соціокультурних структур приймаючого суспільства, так і вплив, що чинять мігранти та їхні спільноти на приймаючі суспільства. Зрештою ці два аспекти переплітаються у складній взаємодії мігрантів та приймаючих суспільств. Загалом ця проблематика стосується різних питань: інституційна регуляція перебування мігрантів у приймаючих суспільствах, їхньої трудової діяльності, інтеграційна політика приймаючих суспільств, зміни, що їх зазнають мігранти у різних вимірах (і у вимірі ідентичності, і у вимірі соціальних зв'язків, і у вимірі становища в системі стратифікації приймаючого суспільства). Саме у цій «системі координат» формуються і функціонують спільноти

мігрантів та їхній соціальний капітал. Останній набуває властивостей, які формуються під дією викликів, що з ними стикаються окремі мігранти та спільнота мігрантів загалом.

Екзогенний вимір формування та функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів вивчається з огляду на «реакції» приймаючих суспільств на такий свій новий (часом короткотерміновий, а часом відносно сталий) елемент як спільноти мігрантів. Відповідні реакції мають різний ступінь формалізації та надходять від різних суб'єктів — населення, медіа, політичних сил, профспілок, релігійних організацій, влади приймаючих суспільств та ін. Зауважимо, що, на жаль, політика інтеграції мігрантів, яку проводять приймаючі суспільства, часто провадиться без усвідомлення того, що національні суспільства змінилися під впливом міграції. Коли в деяких регіонах ЄС кількість осіб іноземного походження може сягати 10 % (а подекуди до 20—25 %), місцеві жителі змушені адаптуватися до цих змін. Наприклад, надмірний наголос на прикордонний контроль, що спрямований на створення своєрідного «фільтру», який не випускатиме нелегальний потік мігрантів, може вести до формування нової «залізної завіси» та виникнення доволі замкнутого суспільного утворення. Здебільшого такий «фільтр» спрацьовує у зворотному напрямі і не випускає мігрантів. Адже кожен, хто нелегальними шляхами зміг потрапити на роботу за кордоном, намагається якомога довше там бути та легалізуватися. «Тінізація» праці мігрантів створює численні соціальні проблеми.

Доказом неефективності міграційної політики у країнах ЄС, які є країнами призначення найбільшої частки українських мігрантів, може слугувати зростання суспільної напруги на ґрунті міграції, численні порушення фундаментальних прав людини, зростання кількості мігрантів з нерегульованим статусом, поширення торгівлі людьми з метою сексуальної та трудової експлуатації, існування розгалуженої мережі організованої злочинності у сфері міграції, поширення нелегального перетину кордонів, радикалізація та поширення екстремізму серед окремих груп мігрантів у країнах ЄС.

Потужні екзогенні впливи на формування та функціонування спільнот мігрантів можуть чинити і суспільства походження, зокрема, інститут держави, визначаючи характер міграційного режиму із країнами-сусідами, створюючи сприятливі умови на ринку праці і у

національній економіці, або ж, навпаки, спричиняючись до кризових явищ, що чинять відштовхуючий вплив та стимулюють міграційний потік (*англ.* push factor). Водночас можемо спостерігати і протилежну тенденцію, коли під впливом (чи тиском) суспільства та/або мас-медіа політики різних країн можуть обіцяти нездійсненні речі: «очистити» свої країни від небажаних мігрантів, зупинити нелегальну міграцію чи повернути всіх мігрантів додому (остання обіцянка стосується й окремих українських політиків) тощо. Натомість, навіть прагматичні економічні міркування повинні підштовхувати Україну до активнішої позиції щодо забезпечення інтересів українських трудових мігрантів. Адже за деякими оцінками фахівців НБУ та МОМ кілька років тому розмір грошових переказів в Україну порівнювався із 10 % ВВП країни і становив 10—12 млрд євро¹⁵⁶.

Обов'язок держави ставати на захист своїх громадян, їхніх прав і законних інтересів залишився поза полем зору. Наприклад, з наближенням чергових виборів актуальнішими стають питання реалізації виборчого права мігрантів. За оцінками фахівців, на роботу за кордон виїхало 4,5—7 млн українців, що становить 12—19 % усіх виборців. Реально проголосувати з них зможе не більше кількох відсотків.

Перед спільнотами українців за кордоном стоять виклики, зумовлені самою природою сучасної хвилі міграції з України. Зауважимо, що ці спільноти залишаються сам на сам із такими викликами за умови відсутності системної політики української держави із їхньої підтримки. Хоча наше дослідження мало розвідувальний характер, воно дало можливість нам виявити особливості соціального капіталу спільнот мігрантів та розробити систему емпіричних показників цього явища.

Зокрема, в умовах «беззубості» української політики щодо захисту українських мігрантів за кордоном, у документах ЄС все більше простежується намагання звести мігрантів виключно до економічних ресурсів і зосередити увагу України на протидії нелегальній міграції, питаннях реадмісії та боротьбі з торгівлею людьми.

Виміри функціонування соціального капіталу українських мігрантських спільнот є асиметричними. Їхнє життя характеризується відносно потужним внутрішнім вектором та майже повною

¹⁵⁶ Розмір грошових переказів в Україну. URL: <https://epravda.com.ua/news/2019/02/7/645072/> (дата звернення: 7.02.2019).

відсутністю проєкцій назовні — у приймаюче суспільство. Спільноти українських мігрантів усе ще залишаються відособленими від громадсько-політичного життя в країнах перебування, хоча впродовж останніх років посилюється їхня інтеграція до соціально-політичних процесів. Одним із найбільш дієвих механізмів такої інтеграції стали волонтерська благодійна діяльність, скерована на проблеми допомоги постраждалим від конфлікту на сході України та відповідні інформаційні кампанії, які суттєво активізувалися у період 2014—2017 років та поступово втрачають інтенсивність та охоплення членів українських мігрантських спільнот у наступні роки. Типологізація та аналіз соціально-економічних, соціокультурних та громадсько-політичних практик у середовищах українських мігрантів створює підґрунтя для переорієнтування міграційних досліджень на вивчення особливостей функціонування соціальних мереж трудових мігрантів.

Зазначимо тут, що українські соціологи мають певний, поки незначний, досвід подібних емпіричних досліджень. Такі дослідження мають головно описовий характер і не вирізняються глибиною теоретизацій та аналізу, хоч і створюють певну емпіричну базу. У роботі Г. Лещук «Соціокультурна та громадська діяльність українських мігрантських об'єднань у Франції» запропоновано типологію мігрантських об'єднань українців (просвітницькі, освітні, історичні, правозахисні, культурні та мистецькі, дозвілєві, релігійні, спрямовані на підтримку різних соціальних груп)¹⁵⁷. О. Галайчук у дослідженні «FB-спільноти як одна із сучасних форм громадського активізму українських трудових мігрантів в Італії»¹⁵⁸ розкриває вплив сучасних телекомунікаційних технологій на функціонування спільнот українських мігрантів. Автор зазначає, що станом на 2018 рік українські мігранти в Італії інтенсивно комунікують у мережі Інтернет, зокрема використовують соціальні мережі, такі як Facebook. Численні спільноти відкри-

¹⁵⁷ Лещук Г. Соціокультурна та громадська діяльність українських мігрантських об'єднань у Франції. *Громадський активізм українських мігрантів Європи: згуртовані новими викликами*: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 24 жовтня 2019 р. Львів : Видавництво «Апріорі», 2019. С.166.

¹⁵⁸ Галайчук О. FB-спільноти як одна із сучасних форм громадського активізму українських трудових мігрантів в Італії. *Громадський активізм українських мігрантів Європи: згуртовані новими викликами*: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 24 жовтня 2019 р. Львів : Видавництво «Апріорі», 2019. С.140—141.

того і закритого типу об'єднують десятки тисяч українських мігрантів в Італії та слугують майданчиком для комунікації на різноманітні теми, серед яких значне місце займають теми пошуку і надання роботи, пошуку й оренди житла, продажу речей та надання послуг. Можемо припустити, що віртуалізація комунікації та поширення важливої для мігрантів інформації у соціальних мережах є одним із чинників послаблення процесів спільнототворення в реальному світі. Інакше кажучи, спільноти віртуалізуються, стають динамічними та множинними. А активізм часто обмежується віртуальним активізмом¹⁵⁹. Крім того, автор зазначає, що існують спільноти українських мігрантів, пов'язані із конкретними локаціями — місцем проживання в Італії чи місцем проживання в Україні. Такі спільноти у соціальних мережах, ймовірно, можуть мати більше проєкцій в об'єктивну реальність і є спільнотами, так би мовити, гібридного типу.

Судин Д. у роботі «Роль громадської активності мігрантів у підтриманні їхньої національної ідентичності» описує результати дослідницького проекту «Виклики сучасної міграції: українська спільнота в Парижі». Етап збору анкет тривав із 16 січня до 4 лютого 2018 р., усього було опитано 634 особи, старших за 16 років». Дослідник обґрунтовує висновок про те, що наявність повсякденних соціальних взаємодій та відносин з членами своєї національної групи посилює інтегрованість мігрантів до національної громади та участі в її житті¹⁶⁰.

Перш ніж перейти до викладу результатів нашого емпіричного дослідження зробимо низку методичних застережень. Емпіричне дослідження соціального капіталу спільнот українських мігрантів напевно чи може бути репрезентативним та охопити більшість існуючих сьогодні спільнот. Значна частка спільнот станом на сьогодні є до певної міри деінституціоналізованими. Ми вважаємо, що емпіричне дослідження з обраною нами проблематики може бути порівняльним, у межах якого досвід окремих спільнот розглянуто з погляду функ-

¹⁵⁹ Поняття «віртуальний активізм» уводить в обіг М. Гладвел, аналізуючи протестну мобілізацію засобами соціальних медіа [Gladwell M. Small Change. Why the revolution will not be tweeted. URL: <http://newyorker.com/magazine/2010/10/04/small-change-malcolm-gladwell> (дата звернення: 28.10.2019)].

¹⁶⁰ Судин Д. Роль громадської активності мігрантів у підтриманні їхньої національної ідентичності. *Громадський активізм українських мігрантів Європи: згуртовані новими викликами*: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 24 жовтня 2019 р. Львів : Видавництво «Апріорі», 2019. С. 189.

ціонування та трансформації соціального капіталу у двовимірному просторі екзо- та ендогенних чинників і особливостей формування і функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів. Іншими термінами, що вживаються у науковому дискурсі для опису згаданих вимірів, є терміни «автономність» (у внутрішньому та зовнішньому векторі — як щільність та герметичність) та «ефективність» (у тому, що стосується додання різних аспектів соціальної дезорганізації в самому середовищі мігрантів та успішного пристосування до умов приймаючого суспільства).

Звернувшись до проблематики соціального капіталу спільнот українських мігрантів, протягом 2018—2019 рр. ми провели емпіричне дослідження, в межах якого було здійснено збір емпіричної інформації. Було зібрано такі емпіричні дані: 1) експертне опитування 71 активного представника українських мігрантських спільнот у таких країнах Євросоюзу, як Польща, Італія, Португалія та Чехія, а також осіб із досвідом налагодження співпраці мігрантів із органами державної влади та громадянського суспільства, яке тривало восени 2018 року; 2) опитування українських громадян, які мають досвід виїзду в країни ЄС, починаючи з 2017 року (весна—літо 2019, N = 284), яке тривало з 22 травня до 26 серпня 2019 року та проводилося за авторським інструментарієм. Дані були зібрані шляхом онлайн опитування. У відборі респондентів використане поєднання методу цілеспрямованої вибірки та методу снігової кулі. Метод снігової кулі є особливо корисним у випадку дослідження міграційних мереж. Першим, хто вводить дослідника у певну спільноту, є зазвичай представники громадських, часом міжнародних, організацій, що підтримують мігрантів, представники місцевої громадськості, органів самоврядування та ін. Вони полегшують контакт дослідника із ключовими постатями, експертами, засновниками місцевої спільноти мігрантів.

Критерієм відбору респондентів для опитування слугувала наявність досвіду виїзду в країни ЄС упродовж двох останніх років. Проаналізовані у дослідженні емпіричні дані опрацьовувалися у програмі Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) version 22. Характеристики вибіркової сукупності є наступними. За статтю серед респондентів переважають жінки (n = 166, 58,3 %). Чоловіки становлять лише 41,7 % (n = 118). За віком найбільшою групою респондентів є особи віком до 35 років (n = 132; 46,6 %). Другу за чисельністю вікові

групу становлять особи віком від 35 до 55 років (n = 96, 33,8 %). Найменшу чисельно групу становлять особи віком понад 55 років (n = 56, 19,6 %). Понад 66 % опитаних впродовж минулих двох років виїжджали за кордон України тричі і більше разів (!). Отже, спираючись на частоту таких поїздок, можемо говорити про ознаки циркулярності у явищі міграції українців у країни ЄС.

Таблиця 3.3

**Розподіл відповідей на питання
«Скільки разів, починаючи з 2017 року, ви виїжджали за межі України?»**

Кількість виїздів за кордон	%	n
Більше десяти разів	7,3	21
Тричі і більше	66,2	188
Двічі	15,4	44
Один раз	11,1	31

[Джерело: дані авторського дослідження].

Щодо напрямів зовнішньої міграції, то з великою перевагою перше місце посідає Польща (75,0 %).

Таблиця 3.4

**Розподіл респондентів авторського дослідження
за напрямами зовнішньої міграції**

Країна	% ¹⁶¹	n
Польща	75,0	63
Німеччина	23,8	20
Словаччина	16,7	14
Італія	16,7	14
Чехія	15,5	13
Країни Балтії	14,2	12
Країни Скандинавії	9,52	8
Угорщина	8,3	7

[Джерело: дані авторського дослідження].

На питання про те, чи попередні візити в країни ЄС були пов'язані із виконанням оплачуваної роботи 54,8 % опитаних відповіли ствердно. Відповідаючи на питання про інші види діяльності під час перебування за кордоном, 34,2 % назвали туристичну мету, понад 10 % — освітню, та ще понад 10 % — професійну.

¹⁶¹ Сума перевищує 100 %, оскільки питання множинного вибору.

**Розподіл відповідей на питання
«Якою ще діяльністю ви займалися під час перебування в країнах ЄС?»**

Якою ще діяльністю ви займалися під час перебування в країнах ЄС? (можна обрати кілька відповідей)	(%)	n
Зустрічі з друзями та родичами	34,62	98
Туристичні поїздки	29,62	84
Відвідування релігійних заходів (служб, прощ, відвідання храму поза службою)	23,60	67
Відвідування мовних курсів	14,70	42
Навчання в закладах освіти	11,54	33
Голосування на українських виборах під час перебування за кордоном	8,20	23
Здобуття нового для себе фаху	7,69	22
Волонтерська діяльність	6,40	18
Участь у діяльності громадських організацій	4,60	13
Разом	100	284

[Джерело: дані авторського дослідження].

Такі дані говорять про відносну диференціацію цілей поїздок українців у країни ЄС і, відповідно, різноплановість явища їхньої мобільності. Якщо сприймати наведений розподіл як «дзеркало» практик українських мігрантів і, відповідно, свідчення вагомості тих чи інших капіталогенеруючих структур, то можемо зробити висновок про суттєвий капіталогенеруючий вплив особистісних неформальних мереж родинного, квазіродинного характеру — так званих гомофілічних мереж (емоційно забарвлених, щільних мереж родичів чи друзів)¹⁶². Наступною за охопленням капіталогенеруючою структурою виступають релігійні організації, адже до релігійних практик залучені понад 20% українців за кордоном. Натомість громадянські практики і формальні громадські організації привертають значно меншу частку українських мігрантів. Участь українців за кордоном у діяльності громадських організацій є досить низькою (4,6 %) і помітно поступається громадській активності в Україні. Згідно з опитуванням Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, понад 16 % українців

¹⁶² Arango J. Explaining migration: a critical view. *International Social Science Journal*. 2000. Vol. 52 (165). P. 283—296.

бере участь у діяльності громадських організацій¹⁶³. Ймовірними поясненнями, які надалі були верифіковані у межах експертного опитування, є недостатньо часу, а також інформації щодо громадських організацій, відсутність зацікавленості у їхній діяльності.

Важливою знахідкою дослідження є легальний характер перебування та працевлаштування українських мігрантів у приймаючих країнах. За допомогою питання про характер виконуваної роботи за цією ознакою отримали такі відповіді. Опитані, які мають досвід виконання оплачуваної роботи в країнах ЄС, розділилися щодо цього питання: 51,1 % з них відповіли, що були працевлаштованими офіційно. Натомість 48,9 % відповіли, що перебували в приймаючій країні легально, але працювали неофіційно.

Понад 60 % опитаних повідомили про те, що виконують оплачувану роботу у приймаючій країні (n = 172). Пошук працевлаштування є одним із індикаторів вагомості тих чи інших капіталогенеруючих структур. По-перше, з'ясування пріоритетних джерел інформації свідчить про включеність індивіда у ті чи інші соціальні кола. Структура можливостей мігрантів різниться (від повної геттоїзації до безбар'єрної інтеграції у приймаюче суспільство) і ті, хто є ізольованими, покладаються у пошуках роботи лише на тісні гомофілічні соціальні мережі. Зазвичай діапазон доступних професій і статусів, знайдених через такі зв'язки, є досить обмеженим, концентрується у сфері етнічного підприємництва чи малорозвинутого сектору дуальної економіки. У нашому дослідженні з'ясувалося, що найбільш популярним джерелом інформації про працевлаштування є інші українці, які працюють у приймаючих країнах (33,75 %). Можемо інтерпретувати такий результат як свідчення вагомості міграційних мереж (і як структури, що формує міграційний потік і як структури, що надалі забезпечує інтеграцію мігрантів у приймаюче суспільство). Другим за популярністю джерелом інформації про працевлаштування є родичі та друзі в приймаючій країні (21,3 %), що свідчить про суттєве значення гомофілічних мереж як капіталогенеруючої структури. Формальні джерела інформації про працевлаштування (посередники, рекрутери, медіа) поступаються мережевим джерелам. Найменш

¹⁶³ Українці залучені до громадської діяльності, але уникають активної участі. URL: <https://www.dif.org.ua/article/ukraintsi-zalucheni-do-gromadskoi-diyalnosti-ale-unikayut-aktivnoi-uchasti> (дата звернення: 22.09.2019).

популярним є таке джерело інформації про працевлаштування як громадяни приймаючих країн, що, ймовірно, свідчить про переважання у структурі зв'язків українських мігрантів соціального капіталу ексклюзивного типу.

Таблиця 3.6

**Розподіл відповідей на питання
«В який спосіб ви знайшли роботу в країні перебування?»**

В який спосіб ви знайшли роботу в країні перебування?»	(%)	n
Завдяки інформації від інших українців, які працюють у приймаючій країні	33,75	58
Завдяки інформації від родичів, друзів у приймаючій країні	21,30	37
Через організацію із працевлаштування (посередників, рекрутерів)	18,75	32
За оголошенням у медіа	12,50	22
Завдяки інформації від знайомих громадян приймаючих країн	4,30	7
Інше	9,40	16
Разом	100	172

[Джерело: дані авторського дослідження].

Ще одним аспектом релевантним до соціального капіталу українських мігрантів за кордоном є нерозривність соціальних зв'язків між мігрантами та їхніми сім'ями на батьківщині. Ми виявили, що в групі опитаних, які виконують за кордоном оплачувану роботу, щоденно спілкуються з рідними в Україні (використовуючи засоби інтернету та телефон) 36,8 %; кілька разів на тиждень — 63,2 %.

Щодо участі опитаних у різних формах спільнотворення була отримана наступна інформація: понад 70% опитаних повідомили, що під час перебування за кордоном підтримують відносини із іншими співвітчизниками, які перебувають у тій самій країні (76,0 %; n = 216). Істотно більше половини опитаних повідомили про те, що у колі їхнього спілкування в приймаючій країні переважають громадяни України (64,2 %; n = 182). 23,8 % опитаних повідомили про те, що більшість осіб із їхнього кола спілкування в приймаючій країні це мігранти з різних країн, а 12 % опитаних повідомили, що більшість із їхнього кола спілкування за кордоном становлять громадяни приймаючих країн.

Отримані дані кореспондують із даними інших дослідників. Як з'ясувала А. Рішко-Порческу, найчастіше українські мігранти надають

перевагу проживанню з людьми своєї національності. Часто мігранти зазначають, що близькі зв'язки у них лише із українцями, натомість з поляками — ділові відносини. Винятки становлять українські мігранти, пов'язані із поляками родинними та сімейними зв'язками¹⁶⁴.

Водночас диференціація соціальних досвідів українських мігрантів щодо дискримінації у приймаючому суспільстві здійснюється і за іншими критеріями. Приміром, свідчення розділилися на дві частини, ймовірно, відповідно до ступеня успішності українських мігрантів у польському суспільстві. Більш успішні та більш інтегровані наголошували на відсутності будь-якого дискримінаційного ставлення з боку поляків. Загалом про наявність досвіду дискримінації повідомило 43 % опитаних (n = 122). Відкрите запитання щодо прикладів дискримінаційного ставлення у приймаючих суспільствах містило численні вислови на зразок: «За весь час проживання тут ніколи не зустрічав дискримінації щодо мене». Відповіді на вказане питання надали 47 % опитаних (n = 134). З них більше половини повідомили про відсутність дискримінації, а 59 (44 %) осіб повідомили про наявність досвіду дискримінаційного ставлення. При цьому конкретні приклади дискримінаційного ставлення навело 28 осіб. Найчастіше згадувані приклади дискримінації стосувалися сфери трудових відносин, оплати праці (порівняно із резидентами приймаючих країн), ставлення працівників прикордонних служб під час перетину кордону. Згадки про негативне ставлення до українців з боку населення приймаючих країн траплялися у 12 відповідях. Двовимірний аналіз показує, що українські мігранти із відносно нижчим рівнем прибутків більше схильні говорити про дискримінацію у приймаючих суспільствах. Зокрема, у групі респондентів із місячними прибутками до 5 тисяч гривень повідомили про досвід дискримінації 30,9 % опитаних, а у групі із прибутками понад 20 тисяч гривень на місяць про такий досвід повідомило лише 11,7 % опитаних. Припускаємо, що пояснення такого розподілу відповідей є комплексним: з одного боку, економічна бідність проектується в інші сфери життя людини, зокрема й у сферу правової захищеності (можливості захисту прав таких осіб

¹⁶⁴ Рішко-Порческу А. Трансформація соціального простору великого міста у часовому та соціальному вимірах. Дис. наук. ступеня канд. соціол. наук 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології. Інститут соціології НАН України. Київ, 2015. С. 153.

є відносно нижчими, аніж у осіб із вищим матеріальним становищем, такі особи частіше стають жертвою зловживань з боку працедавців та порушенням прав з боку державних органів). Водночас, як відомо з релевантного наукового дискурсу, прекарізація в економічній сфері спричиняється до формування відчуття відносної депривації¹⁶⁵.

Таблиця 3.7

Кростабуляція відповідей на питання щодо середньомісячного прибутку та досвіду дискримінаційного ставлення під час перебування за кордоном

			Яким у середньому є Ваш прибуток у місяць упродовж минулого року (UAH)?					Разом
			≤5 тисяч	Від 5 до 10 тисяч	Від 10 до 15 тисяч	Від 15 до 20 тисяч	≥20 тисяч	
Чи зазнавали Ви дискримінації під час перебування за кордоном?	Так	п	13	26	21	10	4	122
		%	30,9 %	36,6 %	23,5%	20,8 %	11,7 %	43 %
	Ні	п	29	45	68	38	30	162
		%	69,0 %	63,3 %	76,4 %	79,1 %	88,2 %	57,0 %
Разом	п		42	71	89	48	34	284
	%		14,85 %	25,00 %	31,33 %	16,80 %	11,97 %	100,0 %

[Джерело: дані авторського дослідження].

У цьому випадку вживалися, наприклад, такі вислови: «Прямах сварок чи конфліктів не було, але я завжди знаю, що ставлення до мене є іншим, я завжди чужий для них»; «На кордоні, в магазині, в місцевому уряді всі дуже ввічливі, але коли дізнаються, що ти з України, то відразу з'являється пересторога. Не обов'язково це веде до якихось проблем, але уже люди очікують якогось негативу від тебе». «Ми чужі тут. Люди тебе не розуміють. Це не те, що дискримінація, це тиск оточення, яке змушує тебе змінюватися чи вдавати, що змінюєшся».

Близько п'ятої частини опитаних відвідують зібрання українських мігрантів за кордоном (зазвичай це церковні богослужіння — 18,4%; n = 52). Серед названої групи мігрантів найбільш типовою частотою відвідувань церковних заходів є «раз у місяць чи рідше» (8,2 %; n = 23). Близько половини опитаних повідомили, що знають про місця зібрань українських мігрантів у країні їхнього перебування та зна-

¹⁶⁵ Див.: Гришнова Е. А., Бринцева Е. Г. Прекарізація как проявление кризисных явлений в социально-трудовой сфере Украины. Москва : Изд. дом НИУ ВШЭ, 2014.

ють про діяльність організацій, що об'єднують українських мігрантів (48,3 % та 42,4 % відповідно). Цікавим є те, що відчуження та недовіра, а навіть формування негативного (авто)стереотипу, формується і в самих українських мігрантів стосовно інших українців у подібній життєвій ситуації. Подібні приклади в інтерв'ю із мігрантами зафіксувала А. Рішко-Порческу: «Недавно я сиділа на зупинці, і дві українки сиділи і розмовляли про те, як вони ходять десь там на роботу, як включити змиварку, як там ще щось. То що я мала б знайомитися з ними, та нас тут — як мурашок. Я познайомлюсь, а потім вони захочуть забрати мою роботу, то нащо воно мені. Це така самооборона» (жінка, 48 років, 4 роки постійного перебування в Польщі)¹⁶⁶. «У мене української компанії немає взагалі, може не було таких можливостей знайти знайомих, а може я не хотіла, з ними якось тяжко завжди, щось від тебе хочуть постійно...» (жінка, 35 років, 15 років постійного перебування в Польщі, швея)¹⁶⁷.

Ймовірно йдеться про явище, яке в неоінституціональній теорії має назву низхідний зрівняльний тиск (*англ.* downward leveling pressure). Як з цього приводу зазначають А. Портес та Дж. Сенсенбреннер: «Успішних [мігрантів] осаджують члени групи співгромадян, які покладаються на силу колективних норм, а спільноти із високим рівнем солідарності істотно обмежують простір індивідуальної дії взамін на привілейований доступ до економічних ресурсів [мігрантської спільноти]... ці спільноти змовляються проти спроб індивідуальної висхідної мобільності окремих членів, застосовуючи низхідний зрівняльний тиск, аби втримати членів упосліджених груп у тій самій ситуації, що й інші члени групи (*англ.* their peers). Дія цього механізму викликана побоюванням, що солідарність, породжена спільними труднощами буде поставлена під сумнів відходом зі спільноти найбільш успішних її членів»¹⁶⁸. Наскільки нам відомо, дія згаданого механізму в українських спільнотах мігрантів жодного разу не опинялася в полі уваги науковців.

¹⁶⁶ Рішко-Порческу А. Трансформація соціального простору великого міста у часовому та соціальному вимірах. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології. Інститут соціології НАН України. Київ, 2015. С. 145.

¹⁶⁷ Там само. С. 136.

¹⁶⁸ Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American journal of sociology*. 1993. Vol. 98. P. 1342.

Між тим, знаходимо докази актуальності цього явища для української мігрантської спільноти. Українські мігранти, які виконують висококваліфіковану та високооплачувану роботу та мають легальний статус неохоче підтримують відносини з українськими мігрантами у менш сприятливих обставинах і неохоче виявляють власну національну приналежність за випадкових контактів із незнайомими українськими мігрантами. Це кореспондує із тезою Дж. Портеса та Дж. Сенсенбренера про те, що: «найбільш руйнівним наслідком цього негативного прояву соціального капіталу є відособлення поміж успішними членами мігрантської спільноти та тими, хто залишився позаду»¹⁶⁹.

З іншого боку, ті українські мігранти, які виконують низькокваліфіковану роботу не відчувають небезпеки і дискомфорту від підтримки зв'язків із іншими українськими мігрантами, оскільки від такого спілкування отримують, а не втрачають певні ресурси (йдеться про емоційну, психологічну підтримку, виконання кур'єрських функцій, обмін інформацією щодо місця працевлаштування і рекомендацій роботодавцям та ін.). «Жінки, що прибирають, стараються бути разом, ми теж група. Це правда. То тільки тому, що ми потребуємо підтримки і обміну інформацією. Коли я вертаюся в Україну, моя сусідка з села приїжджає на моє місце. І так постійно, ми стараємося не втрачати працевлаштування»¹⁷⁰.

Отже, поряд із тенденцією до формування мігрантських спільнот і соціальних мереж є й інша тенденція — до ізоляції від інших українських мігрантів. Згадана перспектива, наскільки нам відомо, досі не використовувалася у дослідженнях мігрантських спільнот українців. Окремого дослідження потребує виявлення соціально-економічних та соціально-культурних чинників останнього явища.

Майже кожен четвертий український мігрант має досвід звернення до об'єднань українців за кордоном (22,2 %; n = 63). Зазвичай такі звернення стосувалися таких питань: пошук спілкування із співвітчизниками (15,6 %; n = 44); пошук інформації правового характеру

¹⁶⁹ Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American journal of sociology*. 1993. Vol. 98. P. 1343.

¹⁷⁰ Рішко-Порческу А. Трансформація соціального простору великого міста у часовому та соціальному вимірах. Дис. ... канд. соціол. наук 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології. Інститут соціології НАН України. Київ, 2015. С. 139.

(12,3 %; n = 35); пошук житла (7,1 %; n = 20); пошук працевлаштування (5,3 %; n = 15). Звернення до мігрантських організацій у випадку пошуку інформації та допомоги правового характеру стосувалися таких питань як труднощі чи конфлікти із працедавцями; потреба у правовій допомозі в питаннях статусу перебування в приймаючій країні; проблеми із виплатою страховки у випадку втрати працездатності та ін.

Найчастіше мігранти звертаються за інформацією щодо проживання, працевлаштування, за юридичною допомогою; також часто їм потрібні послуги психолога. Громадські організації зорієнтовані на вироблення механізмів превенції соціально складних ситуацій, пов'язаних з міграцією, та організації соціального супроводу мігрантів, лобювання інтересів мігрантів, а також здійснення соціальної діагностики їх актуальних потреб і проблем. Зокрема, варто відзначити роботу Міжнародного благодійного фонду «Карітас України». Такого роду звернення є закономірними особливо на етапі потрапляння мігранта у приймаюче суспільство. Цей первинний етап зазвичай проходить далеко не безболісно: жоден із них не застрахований від таких частих «супутників» процесу адаптації у приймаючому суспільстві, як самотність, брак упевненості у собі, дратівливість, тяжкі переживання, безпорадність. Такі стани є результатом т. зв. зворотного культурного шоку — особливого типу культурного переходу.

Тривале перебування за кордоном а також низка проблем, які трапляються на шляху мігрантів, є рушійною силою формування громад. Творення громад мігрантів відбувається за певним зразком. Досить поширеним патерном їхнього творення є виникнення спільноти навколо організаційного ядра і за підтримки церкви. Аналіз соціально-економічних практик сучасних українських трудових мігрантів доречно здійснювати в контексті оцінювання соціокультурних настанов українського трудового мігранта, виявляючи основні типи соціокультурних орієнтацій у вимірах локусу контролю (настанови на самоорганізацію на противагу патерналізму). Їхнє урахування доцільне при формуванні пакету необхідних рекомендацій для діяльності організацій громадського сектору, органів місцевого самоврядування та державного управління у сфері міграції.

Розвиток соціальних процесів у сучасній Україні на сьогодні визначається, серед іншого, соціокультурними орієнтаціями наших

співгромадян, зокрема, під впливом їх настанов на патерналізм чи самоорганізацію, та, як наслідок, особливостями формування відповідних типів соціальних мереж, де відбувається накопичення соціального капіталу та здійснюється пошук дієвих моделей розвитку сучасного українства. Це зумовлює потребу у комплексних дослідженнях проявів патерналізму vs самоорганізації в сучасних мисленнєво-діяльнісних актах представників різних суспільних когорт, зокрема, українських трудових мігрантів.

Одним із чинників, який активно впливає на суперечливий характер міграційних процесів у сучасній Україні, є орієнтація її громадян на те, що держава має здійснювати активну опіку над їхнім добробутом, тобто реалізувати політику патерналізму. В цьому випадку мігрант може прагнути «вмонтуватися» у вертикальні (ієрархічні) соціальні мережі, які, хоча і обмежують розвиток креативного потенціалу особистості, але водночас дають людині відчуття стабільності, надійності, спокою. Водночас мігрант може мати настанову на самоорганізацію, яка, серед іншого, передбачає активний пошук нових життєвих перспектив, можливість саморозвитку за рахунок творення нових горизонтальних соціальних мереж та набуття комунітарного капіталу.

У зібраній емпіричній базі наявні свідчення, які вказують як на присутність патерналістських настанов у свідомості українських трудових мігрантів, так і на їхні самоорганізаційні орієнтації. Це дає підстави до висунення гіпотези про амбівалентність соціокультурних настанов мігрантів у вимірі локусу контролю. Понад те, що трудова міграція є специфічною формою економічної самоорганізації, такою її вважати беззастережно не дозволяють поширені в мігрантському середовищі форми соціально-економічної поведінки, що передбачають низький рівень самоорганізації, підпорядкований логіці подвійного структурування¹⁷¹. Йдеться про орієнтацію на пошук нових можливостей, з одного боку, та дотримання «узвичаєних» схем сприйняття соціального світу, з іншого. Відтак отримуємо підстави для актуалізації напрацювань тих дослідників, які наголошують на суперечностях, сегментації та ідейних різноманіттях стану масової свідомості

¹⁷¹ Куценко О. Становлення соціальних класів як вияв самоорганізаційних процесів в суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 4. С. 122—133.

українського суспільства, яка виявляється одночасним проявом двох тенденцій — демократичної й авторитарної¹⁷².

Наступним етапом процесу об'єднання мігрантів є створення громадських організацій і товариств, що головно утворюються на основі релігійних громад, з ініціативи їх активних членів. Зазвичай на початку їх створення їм не вистачає досвіду з питань стратегій проведення громадської роботи, налагодженню контактів із місцевою владою та самоврядуванням. Згодом такі громадські організації і товариства ведуть успішну діяльність, що проявляється у проведенні різноманітних культурно — мистецьких заходів, створенні веб—сторінок. У 2003 році в Португалії на добровільних засадах засновано неприбуткову асоціацію українських мігрантів — «Спілку українців Португалії». У статуті організації прописано мету, завдання організації та основні заходи для їх реалізації. Окрім «Спілки українців», у Португалії також працюють і Асоціація українців в Португалії «Собор», заснована у 2003 році, головною метою діяльності якої є: підтримка та розвиток української культури в рамках світового та європейського суспільства; захист прав та інтересів українських мігрантів та їх нащадків, а також інтеграція в європейське суспільство; розробка і здійснення проєктів благодійної допомоги українським мігрантам в Португалії; сприяння і підтримка процесу возз'єднання сімей. Заснована у 2005 році спілка українців «Алгарве», що позиціонує себе як громадське національно-культурне об'єднання громадян України, а також громадян інших держав у Португалії, які сповідують українську національну ідею відродження, збереження та розвитку української ідентичності за кордоном, аж до створення національно-культурної меншини.

Діяльність громадських організацій знаходить прояв не лише у формах правової та економічної підтримки та захисту трудових мігрантів, а також основний вектор їхньої діяльності становить закладання підвалин та побудова міцної спільноти українців, в межах якої відбувається збереження відтворення та реалізація національної ідентичності. Спільноти сприяють самоорганізації українських трудових мігрантів і допомагають їм у налагодженні зв'язків та пошуку діалогу з представниками попередньої діаспори, а також із представниками місцевих та державних структур.

¹⁷² Warren R. L. *The Community in America*. Chicago, 1978. 262 p.

Зазначимо і те, що сучасні українські мігранти відрізняються від своїх попередників із першої—третьої хвилі міграції тим, що в їхньому арсеналі знаходиться значно більша кількість комунікативних можливостей, враховуючи такі сучасні технології як Інтернет, соціальні мережі та мобільний зв'язок. Стрімкий розвиток технологій дозволяє на безперешкодну комунікацію як з родиною, так із своїми співвітчизниками, які знаходяться у тій самій країні, що й мігранти, і на батьківщині.

Головні чинники, що сприяють збереженню національної ідентичності українських мігрантів, які перебувають за межами власної держави — це родина, церква, громадські організації та країна проживання. Створення мігрантами громадських організацій становить один із провідних способів створення українських спільнот, що уможливають реалізацію національної ідентичності українців.

Другою, більше орієнтованою на використанням якісних методів збору інформації, частиною авторського емпіричного дослідження стала серія експертних інтерв'ю, яке охопило представників українських мігрантських спільнот у таких країнах Євросоюзу, як Польща, Італія, Португалія та Чехія, а також осіб із досвідом налагодження співпраці між державними органами і громадськими організаціями щодо вирішення проблем трудових мігрантів. Експерти в силу своєї діяльності поінформовані про особливості спільнототворення українців за кордоном, мають тривалий досвід участі у діях із створення та функціонування мігрантських спільнот, а також досвід у налагодженні співпраці між державними органами і громадськими організаціями приймаючих суспільств та спільнотами українських мігрантів щодо вирішення проблем трудових мігрантів, захисту їхніх прав та залучення до громадської активності. Отже, у центрі дослідження опиняються й ендо- і екзогенний вимір соціального капіталу спільнот українських мігрантів. До експертної групи увійшли особи, серед яких державні службовці, працівники науки та освіти й громадських організацій, які дотичні до прийняття рішень щодо відстоювання інтересів мігрантів та їх сімей і участі в їхньому житті.

Було виявлено, що рушієм спільнототворення є проблеми та труднощі, що постають перед українськими мігрантами. Основні проблеми зовнішніх трудових мігрантів, а саме, погані житлові умови; труднощі у пошуку роботи; відсутність соціального захисту та медич-

ного обслуговування; незнання своїх прав тощо — є зазвичай наслідком невирішеності питань, пов'язаних із можливостями натуралізації й отримання офіційного статусу зовнішнього мігранта за кордоном.

Базовою потребою зовнішніх мігрантів є необхідність у збереженні контактів з родиною, зокрема, дітьми. Ця проблема безпосередньо пов'язана з попередньою, адже нелегальність статусу батьків практично унеможливорює контакти з їхніми дітьми, зводячи їх до мінімуму, а зрештою, до єдиної можливої в цьому разі «форми» — забезпечення матеріальних потреб дітей. Як зазначають Н. Варга та В. Рюль, описуючи численні проблеми, із якими стикаються сім'ї мігрантів: «У психологічному плані негативний вплив головним чином пов'язаний з турботою про батьків, тривогою та стресом, оскільки переважна більшість дітей батьків-мігрантів розуміють суть проблем, з якими стикаються батьки за кордоном. Важка фізична робота та несприятливі умови часто призводять до травм та втрати продуктивності батьків. У разі серйозних психічних проблем, депортації та навіть смерті економічних мігрантів, їх сім'ї, крім психологічної травми, стикаються з ризиком неповернення боргів, оскільки більшість оплачуваних працівників позичають певну суму грошей для виїзду за кордон. У деяких батьків, яких обдурили при виплаті заробітку, після повернення додому з'являються симптоми посттравматичного стресового розладу, що в свою чергу також впливає на соціалізацію їхніх дітей»¹⁷³.

Упродовж останніх років гострота цієї проблеми послабилася. Основними чинниками такого послаблення стали два аспекти: лібералізація міграційних режимів країн ЄС, що створило передумови переходу значної частини мігрантів до міграційного руху циркулярного типу; поширення сучасних комунікаційних технологій, які уможливають значно більш інтенсивне спілкування мігрантів із родичами в Україні хоча б з посередництвом технічних засобів.

Проблема правового регулювання статусу мігрантів, будучи завжди актуальною, особливо гостро звучить в останні роки у зв'язку з економічною та політичною кризою, яка охопила низку західних держав, які вже довгий час є державами-реципієнтами потоку

¹⁷³ Varga N., Ruehl V. Wpływ transgranicznej migracji zarobkowej rodziców na socjalizację dzieci. Problemy i zagrożenia współczesnej rodziny teoria i badania; red. nauk. Beata Szluz. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017. S. 46-47.

українських мігрантів. Труднощі у вирішенні цих проблем провокують інші проблеми, пов'язані з буттям у нелегальному статусі, та, відповідно, ризиками криміналізації.

Як зазначають експерти, «в кризових умовах наявна динаміка до погіршення ситуації, зокрема, в тому, що люди, які вже легалізувалися на території держав Євросоюзу, отримали можливість проживати постійно в зв'язку з тим, що мали дозвіл на працевлаштування, тепер, в зв'язку з тим, що стали безробітними втрачають місце проживання і легальний статус. Це негативно впливає на них самих, на їхній спосіб життя, на їхній психологічний стан. Часто такі зміни і виклики є чинником негативних змін у житті мігрантів, зокрема, переходу на нелегальний статус, що у свою чергу створює загрозу криміналізації» (представник громадської організації). «Статус батьків є «підвішений». Вони виїжджали легально, через те, що закінчилась віза, здебільшого туристична, опинилися в нелегальності. Не можуть повернутись. До нашого консульату можуть звернутись, там відразу треба ставати на облік, тобто тут ми говоримо про правове поле» (представник громадської організації).

У 2004 році оформлюються риси нового міграційного режиму між Україною та ЄС — у цьому році на Україну поширюється політика сусідства (*англ.* neighbourhood policy), яка має на меті створення «кола друзів» на кордонах Євросоюзу. У 2008 році було укладено Угоду між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб. Угода стосувалася як громадян України, яких депортують з країн ЄС, так і громадян третіх країн, які потрапили на територію ЄС через територію України. Отже, в період з кінця 1990-х років аж до 2014 року (коли було укладено угоду про Асоціацію України з Євросоюзом) у міграційному режимі Україна-ЄС основним лейтмотивом було убезпечення Європейського союзу від небезпеки неконтрольованої міграції зі сходу через територію України.

Упродовж аналізованого періоду європейський вектор зовнішньої міграції з України визначався і двосторонніми угодами між Україною та країнами призначення. Приміром, у 1993—1996 роках було підписано угоди про працевлаштування з Польщею (у 2005 році до неї додано протокол щодо сезонного працевлаштування), Чеською республікою, Словаччиною, Литвою, Латвією. За змістом ці угоди фактично ідентичні і мають загалом рамковий характер.

Зміст угод про працевлаштування з Португалією та Лівією, підписаних у 2003 р., відзначається більшою конкретністю. Вони передбачили механізми працевлаштування, підбір кандидатів та основні вимоги до них, умови трудових контрактів тощо. Угода з Іспанією, укладена 2009 року, поширюється одразу на 3 категорії працівників: постійних, сезонних та стажистів. Подібно, відповідно до угоди з Чеською республікою, первинна квота працевлаштування українців, що становила 25 000 осіб, згодом вона була збільшена до 60 000, проте насправді в цю країну було працевлаштовано лише 16 000 осіб. Вони є радше декларацією намірів партнерів щодо розвитку співпраці у сфері працевлаштування.

На думку українських експертів, ці угоди не змогли виконати роль регуляторів трудової міграції та гарантій прав мігрантів. Основний їхній недолік — складність практичного застосування. Водночас рівень соціального захисту українських мігрантів поки що є незадовільним. Серйозна проблема наявна у сфері соціального забезпечення працівників-мігрантів, які працюють без належних трудових контрактів або є сезонними працівниками, яких не охоплено системою соціального страхування. Внутрішньоукраїнською проблемою імплементації угод є вади адміністративних механізмів та дефіцит кадрів і фінансових ресурсів.

На сьогодні за межами України функціонують різного роду структури — як державні, так і громадські, що займаються вирішенням проблем, пов'язаних з трудовою міграцією. Ці структури виконують функцію організації надання соціальної допомоги мігрантам. Механізм надання соціальних послуг передбачає комплексну допомогу мігранту з боку працівників держслужб за різними напрямками, залежно від того, з чим звертається мігрант до працівника державної служби, якої допомоги він потребує найперше — психологічної, медичної, юридичної, соціального супроводу тощо.

Що стосується питань правового характеру, які є актуальними для сучасних українських мігрантів, то йдеться про ті із них, які пов'язані з перспективами стабілізації їх життя, наприклад питання, пов'язані з можливостями мати пенсійне забезпечення. На сьогодні процедура нарахування пенсії відбувається за звичною схемою, однакової як для тих наших співвітчизників, однак, інтереси мігрантів намагаються враховувати. Зокрема, згідно з низкою міжурядових

угод пенсію за період, який людина відпрацювала в Україні, виплачує українська сторона, а за стаж, набутий за кордоном, виплачує держава працевлаштування. Також пенсія призначається відповідно до законодавства Сторони, на території якої ця особа проживає і звернулася за призначенням пенсії, при цьому стаж роботи, набутий на території іншої Договірної Сторони, зараховується до трудового стажу. «Україною укладено 13 міжнародних угод з врахуванням яких трудовим мігрантам надаються послуги, в тому числі і пенсійне забезпечення. Зокрема підписано Європейську конвенцію про правовий статус трудових мігрантів, Угоду про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудових мігрантів, Конвенцію про правовий статус трудових мігрантів і членів їхніх сімей держав — учасниць Співдружності Незалежних Держав, Угоду про гарантії прав громадян держав — учасниць Співдружності Незалежних Держав у галузі пенсійного забезпечення» (державний службовець).

Зауважимо, що більшість спроб регулювання міграційних процесів спрямовані на реалізацію взаємосуперечливих завдань. Наприклад, у країнах ЄС необхідно, з одного боку, задовольнити зростаючий попит на робочу силу за допомогою трудових мігрантів, а з іншого, — приспати суспільну занепокоєність щодо «навали» іноземців і трансформацію гомогенних суспільств у полікультурні. При цьому правові механізми не виходять за межі парадигми «pull and push» факторів. Міждержавний кордон сприймається як основний інструмент контролю за міграційними потоками, навколо якого формуються усі інші правові інститути: віза, квотування трудової міграції, реадмісія, депортація тощо. Міграційні процеси в Україні вийшли на рівень формування міграційних систем з багатьма країнами. Серед них відзначимо Польщу, Чехію, Італію, Іспанію та Португалію. Український мігрант часто включений у кілька міграційних систем одночасно і легко міняє країну перебування залежно від суб'єктивних та об'єктивних причин. Така полі-орієнтація веде до постійного розширення варіантів вибору та сприяє формуванню міграційних систем з іншими країнами, серед яких можемо називати Ірландію, Німеччину, Францію та Велику Британію. Експансивний характер міграційних процесів в Україні дозволяє із впевненістю говорити про їхнє подальше наростання. У цьому відношенні актуальність вивчення міграційних процесів та формування адекватних моделей також зростатиме.

Поширення транснаціональних сімей сприяло трансформації чи, навіть, певному пом'якшенню проблеми соціального сирітства¹⁷⁴. Багато з тих людей, які працюють за кордоном, намагаються забрати своїх дітей до себе на час перебування на заробітках¹⁷⁵. Актуальною стає потреба в отриманні шкільної освіти дітьми мігрантів для її можливого продовження у закордонних вишах та/або вишах України, а також проблеми виховання дітей в іншокультурному середовищі. Спільноти мігрантів стають однією зі структур, що спричиняються до вирішення названої проблеми: «Існують суботні або недільні школи, де діти навчаються за кордоном, але вони теоретично планують повернутися. Буває, що вони планують навчатися протягом року, в кінці року приїжджають, і заявляють про намір отримати атестат про середню освіту» (працівник освіти). Такі школи реєструються як громадські організації, позаяк не мають відповідних ліцензій і не мають можливості пройти акредитації, а оплата здійснюється у формі благодійних внесків.

Говорять експерти: *«Звичайно, [zareєстровані у формі] громадської організації. Звичайно, ми не можемо юридично працевлаштувати, але все ж таки (...) не потрібно, тому ми офіційно працюємо, тобто деякі вчителі мають підприємницьку діяльність, яка звучить позашкільна діяльність. Ми офіційно громадська організація, тому вони можуть використовувати оту позашкільну діяльність»* (представник громадської організації).

Новим стимулом для поширення українського шкільництва стало заснування у 2008 році Української Міжнародної школи при Міністерстві освіти, науки, молоді та спорту України. Новий проект набув популярності серед українських мігрантів, позаяк надав можливість отримання атестату про середню освіту, а отже, і право на продовження освіти у ВНЗ України та за кордоном. *«Ми працюємо по договору з Міжнародною українською школою. Комісія атестує дітей за перший семестр і за річне оцінювання і таким чином вони отримали*

¹⁷⁴ Пачковський Ю. Діти українських трудових мігрантів як проблема сучасної девіантології. *Pedagogika prewencji: dzieci, mlodziez, rodzina* / Red. J. Zimny. Stalowa Wola : KUL, 2013. S. 339.

¹⁷⁵ Віанелло А. Ф. Транснаціональні сім'ї між Україною та Італією. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової міграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 22 березня 2012 р. Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 107—116.

і таблиці, і атестати. Хто на що претендував» (представник громадської організації). *«Документ дає насправді досить багато. Скажімо так, що отримавши високий середній бал в атестаті, випускник через Угоду про визнання дипломів і атестатів про освіту між Україною і Португалією має можливість брати участь у конкурсах вступу до престижних ВУЗів Португалії. Навіть більше того, він може претендувати на державну стипендію»* (представник громадської організації). Незапланованим, латентним, але позитивним є вплив українського шкільництва за кордоном на спільнототворення мігрантів.

Така ситуація стала причиною впровадження санкцій до українських суботніх шкіл під егідою Міжнародної української школи, як це сталося у 2011 році, коли їхнім випускникам відмовили у прийомі документів до ВНЗ Португалії, і лише втручання адвокатів та Посольства України дозволило вирішити проблему. Втручання українських мігрантських організацій, їхня юридична та медіа підтримка дозволили вирішити цю проблему. Сьогодні учні Міжнародної української школи, що живуть і навчаються у Португалії, отримують документи про здобуття загальної середньої освіти¹⁷⁶.

Ще однією актуальною проблемою мігрантів є забезпечення ефективного використання міграційного капіталу. Тут експерти виділяють два типи потреб — по-перше, це потреба у безпечному і вигідному пересиланні зароблених коштів на батьківщину, та, по-друге, потреба у створенні умов для використання їх міграційного капіталу. В обох випадках значною є роль міграційних мереж, за допомогою яких, зокрема, мігранти передають своїм сім'ям зароблені за кордоном кошти. Водночас, як зазначають експерти, потрібно працювати над тим, щоб міграційний капітал працював на благо України. А для цього слід шукати механізми формалізації переказів трудових мігрантів в Україну та їх подальшого ефективного капіталовкладення.

Говорять експерти: *«Ну, знову ж таки, формалізація чи інституалізація отих переказів трудових мігрантів сюди, в Україну. Це засіб, який буде сприяти тому, щоби мігрантський капітал виходив з тіні і появлявся наяву [...]. Це буде сприяти тому, що мігрантський капітал, грошовий, власне, фінансовий капітал, буде, буде накопичу-*

¹⁷⁶ Українські школи у Португалії підбили підсумки навчального року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2722110-ukrainski-skoli-u-portugalii-pidbili-pidsumki-navcalnogo-roku.html> (дата звернення: 12.07.2019).

ватися не в банках, десь за кордоном, а буде накопичуватися тут, в Україні. І це знову ж таки фактор, який буде сприяти і розвитку української економіки, бо це буде додатковий приплив капіталу, який виявляється в офіційній фінансовій системі» (представник громадської організації).

Кошти, зароблені українськими мігрантами за кордоном, є досить значними. Говорять експерти: «Багато наших людей працює за кордоном. Заробляють гроші. Значну частину з них пересилають потім на батьківщину. За даними Національного банку України — це близько шести мільярдів доларів. Це досить багато, понад чотири відсотки від загального обсягу вітчизняного валового продукту» (науковий працівник).

Соціальний капітал організаційно оформлених мігрантських спільнот українців є «культурно об'єднуючим» (від *англ.* bonding social capital), тобто спрямованим на збереження спільної культурної ідентичності українців за кордоном в умовах іншокультурного середовища. Мігрантські спільноти українців значною мірою залишаються відносно гомогенними у вимірі культури, ідентичності та практик. Важливим є соціокультурний аспект формування та функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів, адже мігранти у цьому вимірі потрапляють в особливу життєву ситуацію. Підвищена мобільність населення може сильно позначатися на формуванні ідентичності.

У розмовах із українцями за кордоном можна часто почути, що вони відчують себе між «тут» і «там». Мігранти вже є «чужинцями» на своїй Батьківщині, тому що змінилися самі, як змінилася і Україна за роки їхнього перебування за її межами. Вони вже освоїлися у країнах перебування. Однак ніколи не стануть там «своїми». Формується нова суспільна група «громадян глобального світу» із фрагментарною ідентичністю. У кращому випадку особа є і українцем, і португальцем, і європейцем одночасно. У гіршому, сьогодні вона португалець, а завтра — іспанець, післязавтра — ірландець, залежно від того, де перебуває у конкретному відрізку свого життя.

Для спільнот українських мігрантів характерна наявність двох суперечливих тенденцій. З одного боку, для них характерний статусно сполучаючий соціальний капітал (*англ.* status-bridging social capital). Йдеться про те, що в межах цих спільнот взаємодіють «власники» різних «об'ємів» влади, престижу, капіталів у різній формі. Завдяки

включеності у високоінтегровану мережу різні форми ресурсів стають доступними усім членам спільноти, в тому числі і представникам вразливих соціальних груп. У такий спосіб долається мережева бідність і покращуються життєві шанси соціально незахищених членів мігрантських спільнот.

Для українських мігрантів, які прибули в приймаючі країни на етапі четвертої та попередніх хвиль, характерним є те, що склад особистісної соціальної мережі, коло спілкування, їхній мікросоціум значною мірою перетинається із спільнотою мігрантів. Натомість, для мігрантів, які належать до сучасної, п'ятої, хвилі коло мігрантських спільнот є лише частиною їхніх слабких зв'язків, а в межах особистісних мереж переважають резиденти приймаючих країн. Характерна для п'ятої хвилі міграції з України циркулярність призводить до того, що її представники не втрачають соціальних зв'язків із батьківщиною, і, відповідно, їхня інтегрованість до мігрантських спільнот у приймаючих країнах є слабкою, взаємодії із спільнотою нерегулярними. Тут також виявляється явище уникнення надмірної інтегрованості, а також явище, яке А. Портес та Дж. Сенсенбреннер називають низхідним зрівняльним тиском (*англ.* downward leveling pressure)¹⁷⁷. Суть явища полягає в тому, що у високоінтегрованій спільноті, для якої норми взаємодопомоги та солідарності, а також практики неоптизму, є важливими в поведінковому етосі, окремі члени спільноти, які намагаються «просунутися» у системі соціальної стратифікації (і особливо ті, кому це вдається), зазнають групового тиску та змушені «надто дорого платити» за своє перебування у спільноті. Це явище має місце тоді, коли значна частина спільноти мігрантів належить до відносно низького рівня в системі соціальної стратифікації.

Серед спектра виявлених моделей інтеграції в суспільства країн ЄС («Гетто», «Транзит», «Повернення», «Маятник», «Асиміляція», «Діаспора») існують передумови для домінування серед українців моделей «Повернення» та «Маятник», що пояснюється поширенням циркулярного типу міграції. Перешкодами поширення серед українців моделей «негативного» краю спектра («Гетто» та «Транзит») є культурна та ментальна близькість, а також значний відсоток високоосвічених осіб, що полегшує інтеграційні процеси.

¹⁷⁷ Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American journal of sociology*. 1993. Vol. 98.

Можемо відзначити кореляцію між зміною міграційного законодавства та схильністю до тієї чи іншої моделі інтеграції. Проведення жорсткої міграційної політики підштовхуватиме мігранта, не зорієнтованого на повернення додому, шукати «свою» країну, «пересуваючись» в Європейському просторі доти, допоки не віднайде прийнятний спосіб завершення цього процесу шляхом легалізації свого перебування в певній країні (модель «Транзит»). Обмеження прав і можливостей мігрантів, зокрема щодо можливостей легалізації перебування, створюють передумови для вибору моделі «Гетто». Перебуваючи в нелегальному статусі, мігрант, фактично, втрачає можливість повернутися на батьківщину, адже для нього це справді означає депортацію та перетворення на «персону нон грата» в країні перебування. Безвихідь, в якій опиняється за таких умов мігрант, становить загрозу не лише для нього, але й для суспільства-реципієнта — в цьому випадку зростають різного роду соціальні ризики, включаючи криміналізацію суспільства. Натомість лібералізація міграційної політики дає змогу трудовому мігранту ефективно «балансувати» між країною перебування та батьківщиною (модель «Маятник»), а також без остраху очікувати завершення офіційного терміну свого перебування за кордоном («Повернення»). В обох випадках повернення на батьківщину (як на короткий, так і на тривалий термін) не матиме для мігранта «фатального» характеру, адже він залишає за собою можливість (і право) на повторну трудову міграцію (навіть у випадку, якщо мігрант цим правом наразі не бажає користуватися). Лібералізація надалі міграційної політики сприяє поширенню моделей «Асиміляція» та «Діаспора»¹⁷⁸.

З історико-соціологічної перспективи ймовірні такі *вектори розвитку соціального капіталу спільнот мігрантів*:

1) поступовий рух від моделі «Гетто» до моделі «Діаспора», збагачення складу соціальних мереж, їхнє урізноманітнення, послаблення так званих «етнічних лінз» та ендегенного принципу спільнототворення, перетворення соціального капіталу спільноти мігрантів у елемент загальносуспільного соціального капіталу приймаючого суспільства;

2) вектор від відносної геттоїзації до моделей «Маятника» та «Повернення».

¹⁷⁸ Іванкова-Стецюк О. Українська трудова міграція в якісному вимірі: за матеріалами глибинних інтерв'ю та фокус-груп // І. Марков, ерм. Ю. Бойко, О. Іванкова-Стецюк, Г. Селещук та ін. *На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження*; за ред. І. Маркова. Львів : Папуга, 2009.

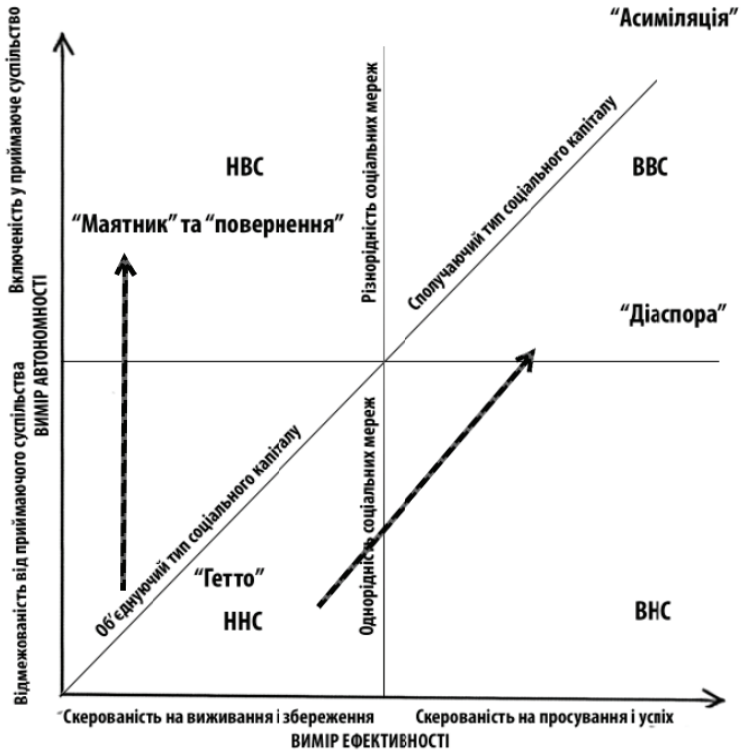

Рис. 3.1. Вектори розвитку соціального капіталу спільнот українських мігрантів
[Джерело: авторське розроблення].

Основним викликом спільнототворення українських мігрантів у випадку першого вектора є їхня поступова асиміляція. Коли відбувається такий процес спільноти зменшуються чисельно і, врешті, маргіналізуються у соціальному відношенні, втрачають важливі функції, що їх раніше виконували для спільноти й окремих мігрантів. Другий вектор загрожує тим, що зародкові форми спільнот мігрантів не отримують організаційного оформлення, а викликом є їхня деінституціоналізація внаслідок поширення циркулярного типу міграції. Циркулярному мігранту однаково комфортно і вдома і у приймаючій країні. Зрештою, приймаюча країна стає його другим домом. За таких умов потреби, які раніше задовольнялися завдяки спільнотам спів-

вітчизників задовольняються у приймаючому суспільстві у комунікації із інституціями та громадами останнього. Отже, обидва ймовірні вектори розвитку пов'язані із викликами для існування спільнот мігрантів та їхнього соціального капіталу, що загострює необхідність дослідження та сприяння (передусім на державному рівні) діяльності основних капіталогенеруючих структур соціального капіталу спільнот українських мігрантів за кордоном.

3.3. УКРАЇНСЬКІ ТРУДОВІ МІГРАНТИ У ПОЛЬЩІ: ОСОБЛИВОСТІ НАГРОМАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Проблема зовнішньої (міжнародної) трудової міграції робочої сили є сьогодні чи не найгострішою для сучасного українського суспільства. Як зазначалося вище, в Україні трудова міграція отримала новий імпульс із підписанням безвізового режиму з Європейським Союзом. У глобальному вимірі, за даними ООН, міграційні процеси робочої сили набирають обертів, починаючи з 2000 р. До прикладу, якщо 2000 р. в усьому світі мігрували понад 173,6 млн людей, що становило 2,86 % від загальної кількості населення світу, то у 2019 році цей показник зріс до 3,5 % або 271,6 млн осіб від загальної світової популяції. Окрім того, 2019 р. найвищі темпи міграції були зафіксовані в Океанії (21,2 %), Північній Америці (16,0 %) та Європі (11,0 %).

Європа, а передусім країни Європейського Союзу, залишаються найпривабливішою кінцевою метою пошуку постійного місця проживання та подальшого працевлаштування для десятків тисяч мігрантів практично зі всього світу. Міжнародна організація з міграції (International Organization for Migration (IOM)) у своєму звіті «World Migration Report 2018»¹⁷⁹ зазначає, що у 2018 р. загальна кількість мігрантів у Європі становила 82,3 млн осіб, що становило 11 % від загальної чисельності міжнародних мігрантів. Більше половини з них, а це 40 мільйонів, становили європейці, котрі жили в іншому регіоні

¹⁷⁹ World Migration Report 2018. URL: https://www.iom.int/sites/default/files/country/docs/china/r5_world_migration_report_2018_en.pdf (дата звернення: 15.10.2020).

Європи. Міграція з Європи до Європи була другим за величиною регіональним міграційним коридором у світі. За даними Європейської комісії, 2015 рік відзначився рекордним притоком іммігрантів — 4,88 млн, що суттєво було зумовлено масовим їх напливом із охоплених війнами країн Африки і Близького Сходу. Події того часу отримали назву Європейської міграційної кризи або кризи біженців, найбільшої з часів Другої світової війни. За даними Євростату, 2015 р. країни-члени Європейського Союзу отримали понад 1,2 млн заяв про надання притулку, що вдвічі більше, ніж у 2014 р. Загалом констатовано поступовий спад напливу мігрантів до країн ЄС. Так, 2017 року загальна кількість іммігрантів вже становила 4,6 млн осіб, а у 2019 р. — 2,7 млн. Відтак 1,2 млн людей емігрували з ЄС. Загальна чиста імміграція (нетто) до ЄС становила 1,5 млн осіб. Станом на 2020 р. населення ЄС скоротилося приблизно на 300 тис. осіб (з 447,3 млн осіб на 1 січня 2020 р. до 447,0 млн осіб на 1 січня 2021 р.) через сукупну дію таких факторів, як зменшення народжуваності, збільшення смертності населення та нижчого сальда міграції.

Якщо брати до уваги країни-члени ЄС, згідно з Євростатом (2019)¹⁸⁰, найбільшими реципієнтами мігрантів за період з 2008 по 2017 роки виявилися: Німеччина — 7,5 млн мігрантів, Великобританія — 5,8 млн, Іспанія — 3,9 млн, Італія — 3,6 млн, Франція — 3,3 млн і Польща — 1,8 млн мігрантів. Найменша кількість мігрантів прибула за вказаний часовий проміжок до Ліхтенштейну, Словаччини, Ірландії та Естонії. Зазначається, що у 2020 р. на унійному ринку праці було зайнято 189,1 млн осіб у віці 20-64 роки. Зокрема, 8,6 млн людей з-за меж ЄС (4,6 % усіх працівників). Рівень зайнятості в ЄС серед населення працездатного віку у 2020 р. був вищим для громадян ЄС (73,3 %), ніж для громадян, які не є громадянами ЄС (57,6 %) (Eurostat, 2020). Особи, які не є громадянами ЄС, за даними Європейської комісії (2020), були недостатньо представлені в таких сферах діяльності, як викладацький склад, персонал середнього рівня у сфері бізнесу та адміністрування, секретарі, оператори офісного та супутнього обладнання, фахівці з економіки та управління та середньої ланки технічних наук. Серед секторів європейської економіки, де спостерігався надмір трудових

¹⁸⁰ Eurostat (2019). Migration and migrant population statistics. URL: https://www.ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#

мігрантів були будівництво, догляд за домом, сфера обслуговування, готельний бізнес, офісно-адміністративна та допоміжна діяльність. Варто теж відзначити й той факт, що за оцінками ООН (International Migration Report 2015) у 2015 р. Україна посіла сьоме місце за кількістю населення, яке емігрувало за її межі, та тринадцяте у світі за кількістю іммігрантів¹⁸¹. За даними спеціальної комісії ООН з міграції, Україна входить у десятку найбільших країн світу — постачальників трудових мігрантів в інші країни. Якщо 2000 р. вона посіла 5 позицію у рейтингу країн світу, то в 2017 р. — 8-му. В абсолютному вимірі показник зріс з 5,6 млн осіб до 5,9 млн осіб¹⁸². Державна міграційна служба оцінює чисельність наших громадян за кордоном (з посиланням на Міністерство закордонних справ України) у 6,78 млн осіб. Серед них: мають за кордоном легальний статус перебування — 5 202 971 осіб; нелегальний статус — 1 581 947 осіб; перебувають на консульському обліку 460 695 осіб¹⁸³. Однією з причин є неймовірно низька ціна людської праці в Україні (у 2017 р. її ціна становила 110 євро). Для порівняння цей показник у Польщі становив 503 євро, Португалії (677 євро), Іспанії (858 євро), Великій Британії (1401 євро), Німеччині (1498 євро)¹⁸⁴.

Зовнішня трудова міграція як переміщення працездатної особи або групи людей з однієї країни в іншу для здійснення оплачуваної економічної діяльності (на постійній, сезонній чи тимчасовій основі) стає реальністю для багатьох країн, зокрема й економічно розвинутих. Суттєво це пов'язано з процесами наростаючої глобалізації, яка сприяє збільшенню просторової мобільності різних груп населення, диференціації різних типів трудової поведінки, включаючи її дистанційні форми, які за останніх два роки пандемії коронавірусу набули масового характеру. Сучасна міграція все більше відрізняється від традиційної міграції, охоплюючи освічених людей, зокрема

¹⁸¹ International Migration Report 2015. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf (дата звернення: 30.09.2020).

¹⁸² Див.: Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наукове видання / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. С. 33.

¹⁸³ Міграційний профіль за 2016 рік. Ст. 51. Міграційний профіль/Моніторинг міграційних процесів/Діяльність/ДМС України/. URL: <https://dmsu.gov.ua/> (дата звернення: 17.09.2019).

¹⁸⁴ Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наукове видання / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. С. 8.

висококваліфікованих спеціалістів, які знають хоча б основи мови приймаючої країни, а також можуть, хоча б орієнтовно, передбачити терміни перебування за межами батьківщини. Сучасну міграцію різнить від традиційної не лише її глобальний характер, але й посилення (інтенсифікація) міграційних процесів; наростаюча диференціація мотиваційної сфери різних груп мігрантів; «фемінізація міграції», пов'язана зі змінами на світовому ринку праці (розвиток послуг); посилення політизації міграційного питання (політика безпеки); зміни напрямків міграції (країни еміграції стають країнами імміграції, наприклад, країни, які традиційно «експортували» іммігрантів (Португалія, Іспанія, Італія), розбагатіли й самі стали мішенню імміграції)).

Соціологічна перспектива дослідження міграційних процесів впливає, передусім, з масового характеру міграції, вихідною точкою якої є суспільство походження, а місцем поселення — суспільство перебування. Міграція, зокрема трудова, є складним соціальним явищем, що потребує комплексного, багаторівневого підходу. Сучасна соціологія вивчає феномен трудової міграції у трьох взаємопов'язаних вимірах і рівнях¹⁸⁵.

1) *мікроструктурний вимір (індивідуальний рівень)*: досліджує міграцію з погляду місця людини у міграційному процесі, її ідентичність, самовизначення, самооцінку власних можливостей, суб'єктивні переживання, цілі та мотиви міграції, життєвий шлях, соціальні ролі, стратегії прийняття міграційних рішень, ціннісно-нормативне регулювання міграційної поведінки тощо;

2) *мезоструктурний вимір (соціальний рівень)* спрямований на вивчення соціальної (етнічної) приналежності мігранта (груп мігрантів), близькості стосунків, відносин дружби та взаємопідтримки, сімейно-родинних комунікацій, соціальних мереж у країні походження та приймаючого суспільства тощо;

3) *макроструктурний вимір (глобальний рівень)* звертає увагу на ринок праці, його сегментацію, права мігрантів, інтеграцію, класову, етнічну, расову та гендерну диференціацію, а також на явище мультикультуралізму, породжене процесом глобалізації.

Вказані вище рівні аналізу міграційних процесів, на наш погляд, необхідно доповнити ще одним виміром — інституційним. Інститу-

¹⁸⁵ Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa / Red. K. Slany. Kraków : Wydawnictwo UJ, 2008. S. 11—12.

ційний або організаційний вимір спрямований на аналіз, передусім, нормативного і управлінського аспектів міграції, що в межах соціологічного підходу, зазвичай, охоплює мезо- та макрорівень (наприклад, коли стосується об'єднання зусиль двох чи кількох країн щодо опрацювання спільних дій у сфері міграції). У межах інституційно-структурного підходу предметом вивчення міграційних процесів є позитивні та негативні наслідки міграції для країни-донора і приймаючого суспільства (див. *табл. 3.8*), міграційні бар'єри (економічні, політичні, соціокультурні, правові та адміністративні), участь громадського сектора, боротьба з нелегальною міграцією, забезпечення національної безпеки та налагодження конструктивних взаємодій у системі державних та соціальних інститутів, побудова адекватної та продуктивної міграційної політики (передбачає систему заходів, реалізованих конкретними органами державної влади у сфері регулювання міграції). Метою останньої є не лише забезпечення ефективного управління міграційними потоками, а й запобігання торгівлі людьми, забезпечення справедливого ставлення до вихідців із третіх країн та підтримка людей у кращій адаптації до нової культури та суспільства.

Таблиця 3.8

Наслідки зовнішньої (міжнародної) трудової міграції*

Інституційна одиниця	Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Мігрант та його сім'я	Можливість самореалізації; вищі заробітки в країні призначення, ніж у країні походження; розв'язання проблеми безробіття; підвищення рівня особистого та сімейного життя: можливість одержати нову кваліфікацію та здобути професійний досвід; поліпшення мовних навичок; знайомство з новою культурою та звичаями країни, що приймає; кращі можливості отримання медичних послуг; здобуття освіти для всіх членів сім'ї мігранта.	Розрив із сім'єю, друзями; погіршення сімейних відносин, розпад сім'ї; соціальне сиріцтво; проблемний розвиток дітей в неповних сім'ях (напр. поява явища девіантної поведінки); життя і робота в несприятливих умовах у країні призначення, ніж у країні походження; прийняття на роботу, яка є непостійною або не потребує високої кваліфікації; у разі нелегальної міграції зазнання дискримінації, експлуатації, потрапляння у ситуацію торгівлі людьми; великі витрати (транспорт, оренда квартири тощо) за умови міграції значної кількості членів або усієї сім'ї.

Інституційна одиниця	Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Країна походження мігранта	Скорочення пропозиції на внутрішньому ринку праці (зменшення безробіття), підвищення платоспроможного попиту, що стимулює розвиток економіки; грошові перекази, іноземні інвестиції через спільні підприємства, приватні інвестиції в різні суспільні сфери; поширення європейських цінностей, набутого професійного досвіду; усунення негативних стереотипів, поширення знань, розвиток культури; формування соціальних мереж, що виходять за межі країни походження мігранта.	Демографічні втрати (у разі незворотньої міграції); зменшення пропозиції робочої сили, що викликає зниження територіальної мобільності та готовності працювати; втрата висококваліфікованих фахівців («відплив мізків»); недоотримання відрахувань до пенсійного та інших соціальних фондів у разі нелегальної міграції; втрата молодих людей, які здобувають освіту за кордоном і не планують повертатися на батьківщину; «старіння» суспільства; збільшення демографічного навантаження (у разі повернення мігрантів пенсійного віку).
Країна, що приймає	Збільшення потенціалу робочої сили; прискорення економічного зростання; підвищення рівня виробництва; економія витрат (зменшення навантаження на державний бюджет) на освіту і підготовку спеціалістів; підвищення трудової дисципліни за рахунок конкуренції на ринку праці; ліквідація прогалів у зникаючих професіях; зростання інноваційного потенціалу суспільства внаслідок омолодження, оновлення й урізноманітнення складу його населення; пришвидшення процесів урбанізації; поліпшення демографічної ситуації (у разі незворотньої міграції).	Зниження заробітної плати, вартості робочої сили; підвищення вимог з боку роботодавця; труднощі з працевлаштуванням; збільшення державних видатків на інтеграцію (асиміляцію) і соціальний захист мігрантів; погіршення криміногенної ситуації та зростання терористичних загроз; підвищення ризиків виникнення різноманітних конфліктів.

* Джерело: складено авторами на основі: Риндзак О. Міграційна політика в Україні: виклики та інтеграційні перспективи: монографія. Львів: Каменяр, 2019. С. 275-276; Migracje międzynarodowe w Europie: monografia / E. Kacperska, M. Kacprzak, D. Kmieć, A. Król, K. Łukasiewicz. Warszawa : Wydawnictwo SGGW, 2019. S. 30.

Важливо пам'ятати, що на процес міграції, як і на соціальний капітал, впливає певне інституційне середовище, в якому вони формуються. Це середовище регулюється низкою інституцій, серед яких провідне значення мають інститути приватної власності, інституції, що регулюють господарську активність; інститути фіскальної та монетарної політики; інститути соціального забезпечення та охорони прав громадян; інститути медіаторства та запобіганні різним конфліктам у країні.

Мезоструктурний рівень у вивченні проявів та наслідків міграції безпосередньо пов'язаний із творенням соціального капіталу, який набуває двоякого значення у процесах зовнішньої трудової міграції. З одного боку, звертається увага на його позитивну роль у творенні нових можливостей (взаємопідтримка етнічної спільноти-діаспори, пришвидшення адаптаційного процесу, використання потенціалу наявних соціальних мереж у пошуку нової інформації, набуття нового знання тощо), з іншого, на шкідливість таких зв'язків у процесі пошуку праці в країні, що приймає, або ж за рахунок надмірної прихильності мігранта до норм цієї спільноти (дотримання правил взаємності) чи обмеження свободи особи та її контактів із зовнішнім світом¹⁸⁶. Проте більшість досліджень у цій царині все ж таки наголошує на позитивному значенні вже створених, передусім горизонтальних, соціальних мереж та систем взаємопідтримки для мігранта. У багатьох випадках від мігранта очікується привнесення нового імпульсу, нового досвіду для спільнот мігрантів, вміння примножити уже наявні здобутки в реалізації підприємницької ініціативи, освітніх і фахових заходів різного спрямування тощо. Наголошується (V. Hazleton, W. Kennan, 2006), що *прояви соціального капіталу є багатомірні і їх слід розглядати у трьох площинах*: структурній, взаємних відносин і комунікаційній¹⁸⁷. *Структурний вимір* соціального капіталу охоплює три елементи: доступність (access), передачу (referral) і час (timing). Елемент доступності — це впевненість мігранта у кількості корисних стосунків/ контактів, які можуть призвести

¹⁸⁶ Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American journal of sociology*. 1993. Vol. 98. P. 1320—1350.

¹⁸⁷ Hazleton V., Kennan W. Social capital: reconceptualizing the bottom line. *Corporate Communications: An International Journal*. 2000. Vol 5. URL: <http://emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/13563280010372513> (дата звернення: 28.02.2016).

до бажаних дій. Елемент переказу (повідомлення) визначає можливість мігранта щодо отримання інформації в межах доступної йому мережі зв'язків/контактів. Елемент часу — це міра отримання мігрантом інформації протягом певного періоду часу. *Вимір взаємних відносин* містить структури для підтримки належних відносин із навколишнім середовищем (наприклад, бази клієнтів, мережі збуту, системи рекрутації тощо). *Комунікаційний вимір* — це соціальні мережі, які згідно з теорією міграційних мереж Мессі (1993 р.), збільшують можливості міграції за рахунок набутих зв'язків мігрантами, які повернулися у країну походження за рахунок доступу до соціального капіталу. Соціальні мережі у контексті трудової міграції (D. Gurak та F. Caces, 1992)¹⁸⁸ покликані виконати низку функцій: розв'язання проблем, пов'язаних з міграцією та надання допомоги різних видів; формування обсягів та напрямів міграції; інформування і комунікація всередині мереж; інтегрування у приймаюче суспільство, і водночас підтримка зв'язків із спільнотами із країни походження; вплив на вибір місця призначення; формування розмірів та інтенсивності міграції; забезпечення каналами інформації та іншими ресурсами, а також нормативними структурами.

Соціальний капітал як явище — це перманентний, поступовий процес набуття досвіду та навичок. Це й своєрідне колективне очікування, яке впливає на соціальну (індивідуальну) поведінку (A. Portes, J. Sensenbrenner, 1993)¹⁸⁹. У сучасних умовах соціальний капітал розглядається не лише як вартість, в економічному розумінні, а як соціальна цінність, найважливішими складовими якої є довіра та солідарні відносини. На думку польського соціолога П. Штомпки, довіра як і з боку мігранта до приймаючої групи, і навпаки є найціннішим різновидом соціального капіталу. Він вважає, що дефіцит довіри, як і зміна місця проживання (навіть у межах однієї країни), є одним із основних чинників, що спричиняють атрофію та розпад соціального капіталу людини. Проте різноманітність і важливість потреб, які задовольняє цей капітал, мотивують його реконструювати за нових

¹⁸⁸ Див.: Gurak D. T. Migration Networks and the Shaping of Migration Systems. International Migration Systems: A Global Approach / eds.: M. M. Kritz, L. L. Lim, H. Zlotnik. Oxford: Clarendon Press, 1992. P. 150—176.

¹⁸⁹ Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American journal of sociology*. 1993. Vol. 98. P. 1323.

умов¹⁹⁰. Ф. Фукуяма зауважує, що хоча різні суспільства мають різний рівень сформованого соціального капіталу, одне від іншого різняться мірою довіри як здатності до співпраці та творчості, міцних соціальних зв'язків, що, в решті-решт, створює добробут і економічне зростання, а також забезпечує сильну конкурентну позицію підприємства на ринку. За його словами, довіра, як і соціальні норми з часом еволюціонують у напрямку досягнення соціальними системами економічного успіху¹⁹¹. Це твердження Ф. Фукуями було піддане численним дослідженням, результатом яких було твердження, що довіра є передумовою економічного зростання, а також відіграє позитивну роль в інвестиційних процесах¹⁹². Компанії, які усвідомлюють важливість довіри, є конкурентоздатнішими, ніж їхні конкуренти на ринку, що сприяє кращим результатам.

Солідарні відносини (солідарність) — це, передусім, міцний духовний зв'язок із людиною чи соціальною групою, найчастіше заснований на спільності переконань, інтересів чи єдності цілей та дій. Солідарність — це зв'язок, який зазвичай пов'язаний з існуванням певного типу спільноти; почуття причетності, співчуття. Часто поєднується з взаємністю та добровільністю, що у підсумку призводить до спільної відповідальності. В крайньому випадку це породжує повне ототожнення інтересів окремої особи з інтересами іншої особи чи певної спільноти.

Солідарність розглядають у двох площинах. Фактичний вимір солідарності — це площина реальних дій, спільної діяльності індивідів. Нормативний вимір — це взаємні зобов'язання (декларативні або реальні) допомагати один одному в разі потреби. Обидва виміри є взаємопов'язаними і здатними впливати один на одного.

¹⁹⁰ Sztompka P. *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*, Kraków: Wydawnictwo Znak, 2016. S. 326—327.

¹⁹¹ Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* by Francis Fukuyama. New York: Free Press, 1995. P. 57—61.

¹⁹² Див.: Knack S., Keefer P., Does social capital have an economy payoff? A cross-country investigation. *Quarterly Journal of Economics*. 1997. Vol. 112. No 4. P. 1251—1288; Zak P. J., Knack S. Trust and growth. *The Economic Journal*. 2001. No 111/470. P. 295—321; Fink M., Kessler A. Cooperation, trust and performance: empirical results from three countries. *British Journal of Management*. 2010. Vol. 21. No. 2. P. 469—483; Welter F. All you need is trust? A critical review of the trust and entrepreneurship literature. *International Small Business Journal*. 2012. Vol. 30 No. 3. P. 193—212.

Окрім того, соціологічний аналіз солідарності передбачає її аналіз з погляду:

- довговічності і ефективності (люди охочіше і послідовніше досягають цілей з тими, з ким вони себе ідеологічно ототожнюють);
- створення зв'язків та відносин (сприяє більшій залученості громадян, формуванню спільноти та зростанню соціального капіталу, коли це виходить за межі приватних інтересів);
- громадянських чеснот (змушує людей набувати бажаних громадянських звичок; обумовлює солідарну дію, яка слугує загальному благу);
- особистого задоволення (передбачає сатисфакцію від досягнення цілей; дає відчуття виконаного обов'язку та приналежності).

Значення солідарності є особливо важливою для формування продуктивного соціального капіталу на рівні спільнот мігрантів. Продуктивний соціальний капітал виходить за межі обмеженої солідарності за рахунок подолання етнічних упереджень, адаптивності до існуючих умов та норм інституційного характеру, конструктивного діалогу з усіма членами суспільства на шляху подолання різних упереджень та стереотипів, зокрема дискримінації. У цьому процесі особливо вагома роль державних органів та інституцій у формуванні продуктивного соціального капіталу спільнот мігрантів шляхом демократичного регулювання взаємовідносин у суспільств, підтримці етнічного підприємництва, широкого залучення до освітніх та культурних програм, ініціатив місцевого самоврядування тощо. Свого часу А. Портес¹⁹³ запропонував згадуваний вище закон обмеженої солідарності: чим більше група мігрантів відмінна за фенотипом чи культурними характеристикам від більшості населення, тим більше різних упереджень та наслідків відчувають члени цієї групи; і чим менша можливість повернення мігрантів, тим більший обсяг соціального капіталу, ґрунтованого на цій солідарності. З огляду на це, закон формування солідарних відносин як важливе джерело соціального капіталу лежить у площині соціокультурного дискурсу аналізу усієї складності процесів, пов'язаних із зовнішньою трудовою міграцією.

¹⁹³ Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American journal of sociology*. 1993. Vol. 98. P. 1331.

Як влучно зазначає у цьому контексті українська соціологиня О. Іванкова-Стецюк¹⁹⁴, трудова міграція — це механізм реалізації соціальних інтересів індивідів та інструмент пошуку балансу між їхніми ціннісними очікуваннями та ціннісними можливостями.

Отже, соціальний капітал різниться від інших видів капіталів (наприклад, людського, економічного) те, що він створюється і передається через культурні механізми: релігію, традиції, цінності, норми. Його джерелами є довіра, солідарні відносини, норми та зв'язки, які у змозі згуртувати суспільство, сприяти координації соціальних дій. Соціальний капітал не планується заздалегідь, і збільшення його питомої ваги не є винятково індивідуальним інтересом. Соціальний капітал — це своєрідний позаекономічний актив, соціальний ресурс, який має продуктивну природу. Володіючи певною вартістю, він не має ціни, оскільки не підлягає торгівлі та ринковій оцінці й відрізняється від інших видів капіталу тим, що його створення не передбачає споживання ресурсів. Характерною особливістю соціального капіталу є його здатність акумулювати ресурси, що робить його цінним благом.

Враховуючи значення соціального капіталу у процесвах міграції, для нас важливим у пропонованій монографії було розкрити джерела його формування у новітніх умовах, пов'язаних з п'ятою хвилею трудової міграції українців. Як типовий приклад нами взято трудову міграцію українців до Польщі як країни-члена ЄС. За останні 5—10 років вона набула масового характеру (принагідно необхідно зазначити, що новий сплеск трудової міграції з України припав на 2009—2010 роки і був спричинений передовсім світовою економічною кризою). Поява великої кількості українських трудових мігрантів у Польщі, зважаючи на територіальну та здебільшого ментальну близькість до України, процеси, пов'язані з нагромадженням соціального капіталу, набули стрімкого характеру, що до певної міри пришвидшило творення численної громади українців, які набули статусу резидентів, зорієнтованих на постійне місце проживання. Це суттєво різниться капілотворчі процеси, які пройшли українці у попередніх хвилях трудової міграції

¹⁹⁴ Іванкова-Стецюк О. Українська трудова міграція в якісному вимірі: за матеріалами глибинних інтерв'ю та фокус-груп / І. Марков, Єрм. Ю. Бойко, О. Іванкова-Стецюк, Г. Селещук та ін. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження; за ред. І. Маркова. Львів : Папуга, 2009. С. 113.

за кордон та відкриває шлях для дослідників у вивченні соціального капіталу за умов інтенсивної просторової мобільності, рееміграції та транскордонної міграції українців.

У кількісному еквіваленті зростання транскордонної мобільності українських громадян у напрямку Європи зафіксовано у 2011 р. 2013 р. вперше відбулося переважання кількості поїздок до Польщі над виїздами до Росії. Після анексії Криму Росією та розгортання нею війни на Сході України частота поїздок наших громадян значно скоротилася у цьому напрямі і становила у 2015 р. 4,16 млн разів, тоді як до Польщі цей показник у вказаному році зріз більше, ніж у двічі — 9,52 млн разів, що становило близько 40% усіх закордонних поїздок (2015 р.). У 2017 р. Польща вже була серед лідерів за кількістю виїздів українців за кордон (10,41 млн разів), залишивши позаду такі європейські країни, як Німеччина, Румунія, Словаччина, Чехія та ін.¹⁹⁵. Основна мета закордонних поїздок українців до Польщі, як країни призначення, здебільшого пов'язана з працевлаштуванням. Цьому сприяв зокрема безвізовий статус з низкою країн ЄС, спрощена процедура отримання українцями робочої візи у Польщі, практично відсутність мовного бар'єру, значно вищі заробітки, високий попит польської економіки на робочу силу, спрощені процедури отримання робочих віз й інші інструменти впливу на мігранта (можливість отримати перспективу для себе і своєї сім'ї довготривалого перебування в ЄС, краща система охорони здоров'я, вищий рівень освітніх послуг тощо).

Чехія, Італія, Німеччина, Іспанія, Португалія — це країни Європи, в яких традиційно зосереджена найбільша частка українських мігрантів. В Італії на кінець 2016 р. налічувалося понад 240 тис. українців, Німеччині — 136 тис., Чехії — 120 тис., Іспанії — 86 тис., Португалії — 35 тис. Проте ці країни впродовж останніх 7 років практично не збільшували міграційних квот для українців, а Італія взагалі знизилася в 7 разів¹⁹⁶. Європейським беззаперечним лідером щодо прийняття українських (трудова) мігрантів сьогодні є Польща. До прикла-

¹⁹⁵ Див.: Риндзак О. Міграційна політика в Україні: виклики та інтеграційні перспективи: монографія. Львів: Каменяр, 2019. С. 165—167.

¹⁹⁶ Див.: Махонюк О. В. Загальні тренди зовнішньої міграції в Україні. Міграція в умовах трансформації регіональних ринків праці України: механізми регулювання / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. С. 60.

ду, за даними польської офіційної статистики 2018 р. їх налічувалося до 800 тис. На середину 2021 р., за словами посла України в Польщі А. Дециці, порівняно з 2014 р. маємо зростання кількості трудових мігрантів в 2-3 рази. Зараз йдеться приблизно про 1,5 млн українців, які працюють у Польщі, включаючи нелегальних заробітчан¹⁹⁷. 2019 р. українці становили 64 % від кількості усіх громадян, які приїжджають до Польщі. У 2020 р. цей показник зріс до 68 %. Згідно з прогнозами Євростату, до 2030 р. мігранти в продуктивному віці у Польщі будуть становити 1% працездатного населення, а 2050 р. цей показник складе вже 4 %¹⁹⁸.

У нинішніх умовах домінуючою до Польщі є короткотермінова та циркулярна модель міграції. За даними опитування Personnel Service, близько 80 % українських мігрантів проводять у Польщі не більше ніж пів року, менше 15 % планують залишатися в країні понад рік. Польща приваблює українців саме можливістю короткотермінового легального працевлаштування, в яке не потрібно інвестувати свої кошти¹⁹⁹. На думку польських експертів з Фундації ім. Стефана Баторія²⁰⁰, стрімке зростання українських трудових мігрантів у Польщі (до початку світової пандемії коронавірусу) викликано низкою чинників, а саме війною на Сході України, зuboжінням населення, відсутність почуття безпеки. Серед інших чинників: низькі витрати подорожі до країни-реципієнта (географічна близькість), відсутність мовних бар'єрів, зростання освітньої міграції, а також лібералізація польської міграційної політики. Як показують останні дані барометру польського ринку праці (Barometr Polskiego Rynku Pracy, грудень 2021 р.)²⁰¹ серед основних причин, які українці найчастіше вказують для вибору

¹⁹⁷ Див.: Названа кількість українських заробітчан у Польщі. URL: <https://www.slo-voidilo.ua//2021/07/20/novyna/suspilstvo/nazvana-kilkist-ukrayinskyx-zarobitchan-polshhi> (дата звернення: 20.07.2021).

¹⁹⁸ Див.: Zagraniczni pracownicy na polskim rynku pracy. URL: https://www.parp.gov.pl/raport tematyczny /storage/publications/pdf/Zagraniczni-pracownicy-na-polskim-rynku-pracy_last.pdf (дата звернення: 15.12.2021).

¹⁹⁹ Див.: Кулицький С. Українська робоча сила на ринку праці Польщі на сучасному етапі економічного розвитку. Україна: події, факти, коментарі. 2020. № 15. С. 46.

²⁰⁰ Див.: Jaroszewicz M., Małynowska O. Najnowsza migracja z Ukrainy do Polski: (nie) stały fenomen? Warszawa : Fundacja im. Stefana Batorego, 2018 (czerwiec). S. 3—8.

²⁰¹ Див.: Barometr Polskiego Rynku Pracy 2021. URL: <https://www.personnelservice.pl/wp-content/uploads/2021/03/Barometr-Polskiego-Rynku-Pracy-2021.pdf> (дата звернення: 15.11.2021).

Польщі місцем економічної імміграції у 2020 р., і в 2021 р., у трійку лідерів увійшли: географічна та культурна близькість (53,3% 2021 р. проти 64,5 % 2020 р.), відсутність мовного бар'єру (46,8 % 2021 р. проти 52,8 % 2020 р.) та заробіток (28,3% у 2021 р. проти 54,5 % у 2020 р.). Слід зазначити, що зарплата як аргумент для приїзду до Польщі втратила найбільше значення, майже вдвічі. Дослідники констатують, що мотиви приїзду до Польщі у різних вікових групах українців відрізняються. Особи старше 50 років зазначають безпечніші умови життя. Молодші вікові групи обирають Польщу з погляду на можливість отримання вищих економічних винагород за свою працю. У цьому контексті важливо враховувати і освітній рівень мігрантів. Для людей з початковою та середньою освітою найважливішими є безпечні та кращі місця для життя, соціальні умови. Для осіб з професійно-технічною та вищою освітою — вищі заробітки та вищий рівень життя, ніж в Україні. Експерти, політики та роботодавці наголошують на ключовому значенні української міграції для польського ринку праці, зокрема для таких галузей економіки, як будівництво, сільське господарство та сфера послуг.

Зазначається, що польські вимоги щодо працевлаштування іноземців є географічно вибірконими і перевагу віддають мігрантам зі Східної Європи. Польську міграційну політику слід охарактеризувати як прагматичну, орієнтовану насамперед на короткотермінові потреби ринку праці. Це своєрідний політичний консенсус щодо трудової міграції українських громадян. Окрім того, експерти звертають увагу на окремі особливості української трудової міграції, яка за останні роки зазнала суттєвих змін. Українська трудова міграція трансформувалася з категорії «невидимої міграції» (invisible migrants) у масову, що зумовило її видимість (мовну, культурну) у польських містах (українська мова стала, по суті, другою за частотою використання та поширеністю мовою в Польщі). Це в стані породжувати у корінного населення ксенофобські настрої, а також різні упередження і стереотипи у щоденних контактах. Проте на тлі масової міграції вони є незначними. Зазначається, що українські мігранти за звичай не потребують довготривалих інтеграційних заходів із соціальної адаптації, характеризуються з боку працедавців як добрі працівники. З іншого боку, як показують результати соціологічних опитувань, серед українських заробітчанин, мігранти здебільшого скаржаться на

відчуття «вторинності», яке виявляється у порушенні їхніх прав роботодавцями, дискримінацію та відсутністю доступу до державних послуг. Українським трудовим мігрантам у Польщі потрібна юридична підтримка, щоб пройти процедуру легалізації, оформити трудовий договір з роботодавцем, соціальне страхування. Важливою залишається також лінгвістична підтримка, щоб комфортніше почуватися у праці. Особливо така підтримка актуальна для трудових мігрантів з центральної та особливо східної України. За даними Національного банку Польщі (2016 р.)²⁰², у 2014-2015 рр. серед усієї кількості українських трудових мігрантів, які приїхали до Польщі, 28,4 % були вихідцями зі східної частини України (для порівняння зазвичай частка таких мігрантів була в межах 6,3 %). Як наслідок, потік людей із регіонів, які постраждали від сепаратистів, зріс до 11,7 % від загальної кількості мігрантів. За демографічними характеристиками мігранти зі Сходу України дещо відрізняються від мігрантів із регіонів, традиційно залучених до міграції (переважання чоловіків, молодший вік), а також головне те, що у них набагато менше міграційного досвіду.

Пришвидшити інтеграційні та адаптаційні процеси українських трудових мігрантів у Польщі беруть на себе розгалужені системи міграційних мереж та поява останнім часом великої кількості різних агенцій з працевлаштування. З іншого боку, до 30 % українців обирають для себе Польщу через наявність членів родини або знайомих, які вже там перебувають²⁰³. Такі дані соціологічних опитувань серед українських заробітчан, які протягом останніх п'яти років працювали у Польщі, свідчать про акумуляційні можливості та наявність достатньо сформованого соціального капіталу у цій країні. На його подальший розвиток, на наш погляд, впливатимуть низка глобальних та інституційно-структурних чинників, а також низка супутніх чинників.

Серед *факторів глобального характеру*, окрім самої глобалізації, яка кардинально розширює межі просторової міжнародної мобільності, на процеси соціального капіталоутворення має в останні два роки світова пандемія коронавірусу COVID-19 (офіційна назва

²⁰² Jaroszewicz M., Małynowska O. Najnowsza migracja z Ukrainy do Polski: (nie)stały fenomen? Warszawa : Fundacja im. Stefana Batorego, 2018 (czerwiec). S. 5.

²⁰³ Див.: Робота в Польщі: думки заробітчан. URL: http://www.ratinggroup.ua/research/regions/rabota_v_polshe_mneniya_zarobitchan.html (дата звернення: 27.03.2018).

SARS-CoV-2), а також стрімкий розвиток інформаційного суспільства та нових медіа.

Глобальна пандемія COVID-19, яка розпочалася як епідемія у китайському м. Ухань 17 листопада 2019 р., оголошена як пандемія Всесвітньою організацією здоров'я (ВООЗ) 11 березня 2020 р., триває й донині у світі. Пандемія коронавірусної хвороби, за окремими авторитетними експертними оцінками, розглядається як найбільша криза планети з часів Другої світової війни. Сьогодні говорять про її вже шосту хвилю. Вона викликала низку небезпек не лише для ефективної роботи національних систем охорони здоров'я, але й призвела до «паралічу» окремих галузей економіки, туристичної сфери, міжкультурних і наукових обмінів, а також вплинула на перетин кордонів.

У науковій інтерпретації «пандемічної кризи» важливою тезою є розуміння того, що сучасне суспільство збудоване на системі ризиків. Як зазначав свого часу німецький соціолог У. Бек, сучасному суспільству стає дедалі характернішим прагнення до нового та незвіданого, воно менше рефлексує з приводу можливих наслідків, а тому сміливіше ризикує. Адекватне реагування на ризики та породжені ними загрози залежать від стану масової свідомості, її оцінок та сприйняття наявних і можливих у майбутньому загроз глобального характеру²⁰⁴. З іншого боку, на порядок денний поставлено проблему безпеки людства, необхідність координованого підходу на міжнародному рівні наявних і майбутніх глобальних викликів. COVID-19, як глобальний виклик людству, — це своєрідний тест на «міцність», а також здатності держави знайти відповідні управлінські та адміністративні підходи до розв'язання і загальнонаціональних, і локальних проблем.

Ризики в суспільстві, викликані пандемією, зростають через безробіття, неможливість знайти сезонну роботу, втрату працездатності, а також через порушення звичних каналів трудової міграції на рівні міждержавного переміщення осіб працездатного віку. Згідно з рапортом Global Connectedness Index 2020²⁰⁵, до кінця 2020 р. через пандемію кількість подорожуючих у світі знизилася на 70 %. Міжнародний

²⁰⁴ Beck U. Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Modeme. Suhrkarnp Verlag, Frankfurt/M., 1986. 396 s.

²⁰⁵ Globalizacja w czasie pandemii. Jak dobrze połączona ze światem jest Polska? URL: <https://www.forsal.pl/gospodarka/artykuly/8048444,globalizacja-w-czasie-pandemii-global-connectedness-index-2020.html> (дата звернення: 21.12.2020).

туризм не відновиться повною мірою аж до 2023 р., а сфера трансферу капіталу та нових інвестицій зменшилася на 30-40 % порівняно з періодом, що передував пандемії. Наразі у виграші від пандемії є сфера цифрових технологій. Зазначається, що пандемія перенесла багато сфер людської діяльності такі, як праця, відпочинок, освіту у сферу онлайн. Це призвело до подвоєння глобального цифрового руху в Інтернеті.

Особливо чималий вплив світова пандемічна криза мала і має на процеси зовнішньої трудової міграції. Для України це означало, що традиційно соціально-економічні чинники втратили своє домінуюче значення й на перше місце вийшли обмежуючі бар'єри, до прикладу закриття кордонів, а також вимушене повернення цілком успішних мігрантів та неможливість здійснення чергової поїздки циркулярними мігрантами. Як зазначають Е. Лібанова та О. Позняк²⁰⁶, українські трудові мігранти виявилися однією із тих груп на європейському ринку праці, які під час стрімкого поширення COVID-19 найбільше постраждали через втрату роботи, заробітків, неможливість отримання належного соціального захисту у країнах перебування. Зокрема, після введення карантину у Польщі майже третина українських мігрантів повністю або частково втратили роботу і, відповідно, заробітки, у багатьох закінчувався термін перебування. З часу введення карантину (13 березня — початок квітня 2020 р.) Польщу залишили 150 тис українських заробітчан, а до травня 2020 р., за даними Всеукраїнської Асоціації компаній з міжнародного працевлаштування, до України повернулись близько 500 тис. мігрантів, переважно тих, хто мав короткотермінові контракти. У цей період у світі (за підрахунками експертів) заборонаю виходити з дому або з обмеженими можливостями пересування було охоплено від 2,6 до 3,9 млрд людей, тобто від 33,5 до 50 % усього населення світу (van Hoof, 2020²⁰⁷; Euronews, 2020). Наведені дані свідчать про серйозність ситуації у сприйнятті державами впливу і наслідків пандемії коронавірусу та ризиків, пов'язаних з нею.

²⁰⁶ Див.: Лібанова Е., Позняк О. Зовнішня трудова міграція з України: вплив COVID-19. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 4 (42). С. 29—30.

²⁰⁷ van Hoof E. Lockdown Is the World's Biggest Psychological Experiment — and We Will Pay the Price. World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/this-is-the-psychological-side-of-the-covid19-pandemic-that-were-ignoring> (дата звернення: 17.04.2020).

Неоднозначними виявилися суспільні настрої в українському та польському суспільствах щодо наслідків глобальної пандемічної кризи. К. Рейман і Ю. Пачковський²⁰⁸ на основі аналізу соціологічних опитувань в обох країнах за період з березня 2020 р. по лютий 2021 р. констатували:

- і для польського, і українського суспільств коронавірусна інфекція виявилася серйозним життєвим викликом. Проте рівень сприйняття небезпеки коронавірусної інфекції польським суспільством виявився набагато вищим. Окрім того, рівень мобілізованості польського суспільства до новітньої небезпеки також виявився значно вищим, що виявилася у позитивніших оцінках діяльності владних структур у цій сфері;
- для українського суспільства, на відміну від польського, характернішою виявилася, передусім, турбота за безпеку близьких, рідних, ніж за власну безпеку, тобто більшої мірою надавався пріоритет колективній безпеці;
- на початок лютого 2021 р. у польському суспільстві зростає питома вага тих осіб, хто висловив бажання вакцинуватися, зважаючи на те, що у Польщі вакцинація населення розпочалася з кінця грудня. Станом на середину лютого 2021 р., згідно з опитуваннями, бажаючих вакцинуватися у польському суспільстві виявилася на 15—20 % більше, ніж в Україні²⁰⁹;
- щодо обов'язковості дотримання маскового режиму, як в польському, так і українському суспільствах показники виявилися практично на одному рівні — до 80 % від числа опитаних, хоча в Україні тих, хто розцінює коронавірус міфом, або його не остерегається виявилася більше;
- в інформаційному полі обох країн на початку пандемії достатньо часто зустрічалися різного роду «неправдиві новини», фейки, ненаукові твердження, що породило велику кіль-

²⁰⁸ Див.: Rejman K., Pachkovskyy Y., Collective consciousness in the assessments of the dangers caused by COVID-19: Polish-Ukrainian discourse w: Health Security in the area of the Poland-Belarus-Ukraine Cross-Border Cooperation Programme, Edited by: L.Buller, A. Tsos. Lutsk-Rzeszów : Bonus Liber Sp. z o.o, 2021. P. 71—72.

²⁰⁹ Наведені показники засвідчують відчутне відставання України порівняно з темпами набування колективного імунітету в країнах Європейського Союзу, де середній рівень щеплення станом на листопад 2021 р. перевищив 60 % (на початок 2022 р. — 80 %). Для України цей показник коливався у листопаді цього ж року в межах 30 %. Свідченням цього є чималий скептицизм населення (понад 50 % українських громадян були у роздумах: щепитися чи ні?) станом на вересень 2021 р.

кість мемів та до певної міри негативно вплинуло та впливає на мобілізаційні можливості суспільств;

- у масовій свідомості населення обох країн період пандемії розглядається як достатньо тривалий процес, до якого треба достосуватися. Це вплинуло на цілу низку сфер людської життєдіяльності: працю, навчання, споживання, відпочинок, щоденне спілкування. За час пандемії популярності набув літній відпочинок всередині країн, обмежилися поїздки за кордон, робота і навчання набувають форм онлайн, значно збільшилися обсяги e-commerce;
- від початку пандемії у суспільній свідомості громадян обох країн наростає тривога відносно власного майбутнього щодо втрати місця праці, особливо у приватному секторі, а також щодо падіння свого фінансового стану, погіршення соціального та психологічного самопочуття.

З часів початку пандемії відбулися суттєві зміни в оцінці сприйняття ризиків та подальшого розвитку подій. Аналіз змін масової свідомості щодо пандемії на прикладі українського та польського суспільств дав змогу К. Рейману і Ю. Пачковському виокремити шість фаз зміни її стану, які умовно ними позначено, як (1) фаза первинної орієнтації, (2) фаза реальності, (3) фаза відносного спокою, (4) фаза наростаючого песимізму, (5) фаза надії, (6) фаза реальних змін²¹⁰. Їхнє графічне представлення і короткий опис подано на *рис. 3.1*. Як зазначають автори, особливо критичною для масової свідомості виявилася фаза реальності, яка збіглася у часі з введенням перших карантинних заходів і жорстких обмежень (початок березня — травень 2020 р.). Викликану пандемією життєву ситуацію у цій фазі автори порівнюють з реакцією осіб, які втратили місце праці, та добре описаною у класичній праці М. Ягоди, П. Лазерсфельда і Г. Ціселя під назвою «Marienthal» (населений пункт на півдні від Відня із надвисоким рівнем безробіття на початок 30-х років ХХ ст.) (1933)²¹¹. За умови звільнення з праці з'являється багато вільного часу. У цей період на

²¹⁰ Див.: Rejman K., Pachkovsky Y., Collective consciousness in the assessments of the dangers caused by COVID-19: Polish-Ukrainian discourse w: Health Security in the area of the Poland-Belarus-Ukraine Cross-Border Cooperation Programme, Edited by: L.Buller, A, Tsos. Lutsk — Rzeszów : Bonus Liber Sp. z o.o, 2021. P. 57—60.

²¹¹ Див.: Jahoda M., Lazarsfeld P. F., Zeisel H. Marienthal. The Sociography of an Unemployment Community, London Tavistock Publishing 2002. URL: <https://www.christian-fleck.eu/pdf/texte/2002a.pdf>.

самих початках у людини може з'явитися стан й певного оптимізму, що все налагодиться та внормується. Вона прагне завершити багато життєвих справ з відкладеного на колись, приділяє час на відпочинок, що вселяє надію та віру в краще майбутнє. Незнаходження нового місця праці — це новий виклик для людини. Якщо цей період триває надто довго, у людини з'являється песимізм. Страх, фаталізм у кінцевому випадку можуть спричинити її соціальне виключення (соціальну самоізоляцію) і зневіру у власних силах. Щось подібне описує і ситуацію з коронавірусом. Із запровадженням карантинних заходів у людей фіксувався на самих початках оптимізм та переконання, що скоро все скінчиться. Перебування триваліший час у невизначеності породжувало страхи та непевненість людини у своєму майбутньому. З іншого боку, фіксувалася неготовність пересічного громадянина до нових викликів. Це підкріплювалося не тільки зростанням кількості хворих, але й шокуючими подіями перебігу пандемії в Ломбардії (Італія), коли гвалтовно почало зростати число летальних випадків і непосильне навантаження на медичні заклади. Репортажі цього періоду, які активно висвітлювалися у світових і національних мас-медіа сформували у масовій свідомості відчуття безвиході, крайнього песимізму та шоку. У цей період у засобах масової інформації та й серед пересічних людей активно поширюється різноманітна спекулятивна інформація (різні теорії змови великих фармацевтичних корпорацій), фейки щодо коронавіруса, а також обговорюються різні народні методи та часом неймовірні засоби у його знешкодженні (ультрафіолетова лампа, спрей для носа, канабіс, вакцини проти туберкульозу — БЦЖ тощо).

Фаза реальності виявилася своєрідним «локомотивом» у розвитку соціального потенціалу людських ресурсів. У межах теорії ризику на це звертає увагу польський дослідник А. Клімчук²¹², наголошуючи на тому, що світова пандемія COVID-19 не лише пришвидшила процеси подальшої глобалізації, але й стала каталізатором змін на глобальному і локальному рівнях. Як зазначає А. Клімчук, у дуже стислі терміни відбулася мобілізація тих ресурсів, які раніше не помічалися або ігнорувалися, а саме соціального капіталу.

²¹² Див.: Klimczuk A. Pandemia COVID-19 z perspektywy teorii ryzyka, [w:] A. Bartoszewicz, K. Książkowski, A. Zybała (red.), Polska... Unia Europejska... Świat... w pandemii COVID-19 — wybrane zagadnienia. Wnioski dla kształtowania i prowadzenia polityki publicznej Warszawa: Elipsa 2021. s. 35. URL: <https://www.doi.org/10.33896/978-83-8017-379-8.2>.

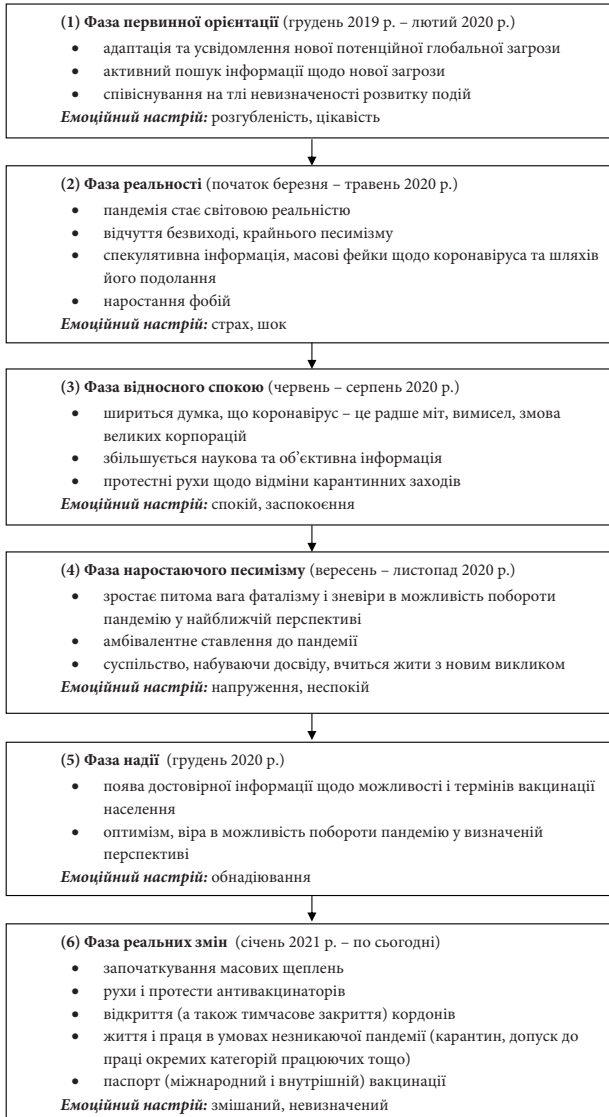

Рис. 3.2. Фази масової свідомості та емоційні настрої, що їм відповідають у ставленнях до COVID-19

Джерело: Rejman K., Pachkovskyy Y., Collective consciousness in the assessments of the dangers caused by COVID-19: Polish-Ukrainian discourse. *Health Security in the area of the Poland-Belarus-Ukraine Cross-Border Cooperation Programme* / Edited by: L.Buller, A. Tsos. Lutsk — Rzeszów : Bonus Liber Sp. z o.o, 2021. P. 61.

Наприклад, через соціальні мережі творилися групи самопомоги (волонтерів) для допомоги закладам охорони здоров'я або тим категоріям осіб, які перебували у важкій життєвій ситуації. Спостерігалися місце соціальні та технологічні інновації, які раніше не були задіяні у ринковій економіці. У період карантину особливо цінними соціальними ресурсами виявилися емпатія, солідарність (наприклад, спонтанні інтернет-ініціативи зі збору коштів потребуючим, різноманітні благодійні онлайн-акції з підтримки закладів культури, книгарень, музеїв, театрів або мікропідприємств, які з огляду на карантинні обмеження опинилися на межі банкрутства тощо). У цей період тривали дискусії про довготермінові переваги пандемії для соціально-економічних систем: охорона довкілля і зменшення його забруднення, реформування національних систем охорони здоров'я, кліматичні зміни на краще.

Як вплинула пандемія на соціальний капітал українських трудових мігрантів? Відзначається, що до певної міри наслідки пандемії, не лише економічні, але й соціальні, ще потребують свого подальшого вивчення. Перші місяці пандемічної кризи і впровадження локдауну виявилися показовими в аналізі реконструкції соціального капіталу, особливо у контексті становища жінок-мігрантів у Польщі. Зазначається, що до певної міри почали порушуватися зовнішні контакти мігранток. Необхідність перебування у помешканні у багатьох викликало психічний стрес (страх втратити місце праці та заробітку через можливий від'їзд на Україну або через карантинні заходи, втрата юридичної і емоційної підтримки, невизначеність у своєму статусі резидента тощо). Додавалося також брак вільного часу (часто виконання кількох робіт позбавляло жінок часу за доглядом за власними дітьми, якщо такі перебували з ними), обмежене спілкування (часто контакти були зведені до контактів з працедавцями, співпрацівниками чи випадковими знайомими, власними дітьми чи онлайн тощо), утруднені мовні практики (щоденний контакт з польською мовою з необхідністю її вивчення виявився обмеженим або зведений до мінімуму)²¹³. Звертається увага й на те, що вимушене перебування дітей

²¹³ Див.: Cope B, Keryk M., Kyliushyk I. Sytuacja ukraińskich migrantek w Polsce w czasie COVID-19. Warszawa : Fundacja «Nasz Wybór» 2021. URL: <https://www.pl.boell.org/sites/default/files/2021-03/Sytuacja%20ukraińskich%20migrantek%20w%20PL.pdf> (дата звернення: 6.03.2021).

мігрантів вдома під час карантинних заходів і локдаунів (закриття шкіл) та необхідність дистанційного навчання не сприяло спілкуванню з однолітками, уповільнювало процеси вивчення мови країни перебування та набуття ними соціально-культурних компетенцій у позасімейному середовищі. Аналогічною виявилася також ситуація для українського студентства, вимушеного перебувати у власній країні та позбавленого можливості збагачення власного культурного капіталу²¹⁴.

Одне з нечисленних досліджень на цю тему «Іноземний працівник у Польщі в період пандемії», реалізоване агенством із працевлаштування у Польщі EWL Group спільно з Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету (квітень-травень 2021 р.)²¹⁵, засвідчило, що у перші місяці цієї глобальної кризи на батьківщину повернулося до 10% трудових мігрантів. Проте вже влітку 2020 р. кількість українських працівників у Польщі повернулася до «передковідного» стану, що засвідчило інтенсивно відновлюючі процеси у царині реконструкції втраченого соціального капіталу. За час пандемії українські трудові мігранти найбільше потерпали від різних обмежень (42 % опитаних), розлуки з родиною (36 %), стресу (21 %). Окрім того, «третя хвиля пандемії (весна 2021 р.)», під час якої були зафіксовані найвищі показники зараження та смертності, негативно відобразилася на почутті безпеки трудового мігранта. Це посіяло тривогу, побоювання за здоров'я (12 % опитаних). Опитування також показало, що понад 36 % трудових мігрантів готові вакцинуватися проти COVID-19 саме у Польщі. Варто зазначити, що переважна більшість мігрантів, які працюють у Польщі (70 %), не відчула посилення негативних стереотипів проти іноземців під час пандемії. Дослідники відзначають домінування економічної мотивації трудової міграції під час пандемії до Польщі (51,6 % — «У Польщі вищі заробітки, ніж у моїй країні»; 37,7 % — «Я планував/ла це раніш і не хотів/ла

²¹⁴ Andrejok K. Superróżnorodność w warunkach kryzysu i transformacji społecznej: od przedsiębiorczości migrantów do superróżnorodnej przedsiębiorczości, [w:] *Zmiana społeczna, pandemia, kryzys. Konteksty empiryczne i teoretyczne* / red. K. Andrejok, I. Grabowska, M. Olcoń-Kubicka, I. Taranowicz. Warszawa : Wydawnictwo IFIS PAN 2021, S. 357.

²¹⁵ Див.: Зимнін А. Всупереч пандемії: як українські трудові іммігранти у Польщі впоралися з кризою. URL: <https://www.euointegration.com.ua/project/2021/worki-neu/article2.html> (дата звернення: 08.07.2021).

змінювати своїх планів»). Найбільше зростання кількості трудових мігрантів у Польщі відбулося в групі віком 18—25 років. Це означає, що Польща залишилася привабливим напрямком для громадян України, навіть для тих, котрі тільки входять на ринок праці, а 80 % опитаних рекомендували б цю країну як напрямок трудової міграції друзям та родичам.

Попри пандемію українські трудові мігранти, за даними Національного банку Польщі, за перші три місяці 2021 р. передали в Україну 4,1 млрд злотих (близько 1,1 млрд доларів), що на 27 % більше, ніж у першому півріччі 2020 р.²¹⁶. Цьому сприяло кілька чинників: продовження термінів легального перебування в країні-реципієнті, збільшення мінімальної заробітної платні, зменшення кількості доїздів на батьківщину. Окрім того, під час локдаунів були зачинені дитячі садки та школи, частина осіб була змушена залишитися вдома з дітьми, а отже зростала кількість вакансій, які охоче заповнювали іноземці, передусім, громадяни України. Крім того, за перше півріччя 2021 р. збільшилася кількість громадян до 15 %, які сплачували внески до системи соціального страхування (ZUS) Польщі, — до 603,5 тис.

Умови глобальної пандемічної кризи зумовили активний розвиток і поступ *глобального інформаційного суспільства або суспільства знань*, яке за своїми потенційними можливостями перетворилося у дієвий фактор, який у сучасному світі активно впливає на капіталотворчі процеси у спільнотах трудових мігрантів на глобальному і локальному рівнях за своїми наслідками.

Інформаційне (мережеве) суспільство. Як теоретичний концепт почав розвиватися з початку 60-х років минулого століття і сьогодні є найобговорюванішим у наукових колах. Запропоновано достатньо велику кількість дефініцій цього концепту, в яких наголошується, що інформаційне суспільство є особливим різновидом постіндустріального, четвертою промисловою революцією. Це суспільство, яке диспонує великим потенціалом засобів інформаційно-комунікативного спрямування, що мають вагомий вплив на економічну, соціальну, по-

²¹⁶ Див.: Українські заробітчани в Польщі у першому кварталі передали додому понад 1 млрд доларів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3285178-ukrainski-zarobitcani-v-polsi-u-persomu-kvartali-peredali-dodomu-ponad-1-mlrd-dolariv.html> (дата звернення: 22.07.2021).

літичну, культурну сфери. Наголошується на його таких характерних ознаках, як відкритість, мережевість, глобальність, інформативність та віртуальність. Нова якість інформаційного суспільства — це передусім зміна способу життя людини, його світогляду, творення нового соціального простору, нових ціннісних систем. На порядок денний у розумінні інформаційного суспільства та його сутності виходять: стрімкий розвиток сфери послуг у таких вимірах, як банківництво, фінанси, телекомунікації, освіта, дозвілля, урядування; формування цифрової економіки, яка спирається на знання («нова економіка»); зростання обсягів обміну інформаційними потоками (Big Data); поступ у децентралізації та розвиток локальних спільнот; зростання ваги науковців та представників ІТ-сфери.

Розвиток інформаційного суспільства є далеко неоднозначним. На глобальному рівні простежується поява нових нерівностей (еліти інформаційні, нееліти тощо), що зумовлено різними можливостями і доступом у використанні та продукуванні інформаційних технологій, програмного забезпечення (як наслідок, поява низки теорій щодо поглядів на інформаційний поділ в суспільстві (U. Eco, J. van Dijk)). Такий поділ породжений також «інформаційним виключенням» осіб старшого покоління, яким важко пристосуватися до новітніх вимог у користуванні засобами чи програмами інформаційного змісту. З іншого боку, в світі поширюються різноманітні узалежнення, пов'язані з неконтрольованим доступом осіб шкільного і молодшого шкільного віку до Інтернету. Дослідження EU Kids Online 2018 року показало, що 82,5 % дітей у віці 9-17 років використовують мобільні телефони щодня або кілька разів на день, і порівняно небагато дітей користуються Інтернетом на стаціонарній основі — 39,5 % щодня і більше. Діти найчастіше починають користуватися Інтернетом у віці 7—8 років (34,9 %). Кожна п'ята дитина проводить в Інтернеті від двох до трьох годин на день. Більше половини батьків опитаних дітей не користуються батьківським контролем²¹⁷. З інших негативних наслідків варто констатувати: порушення безпеки в Інтернеті, отримання незаконного доступу до ресурсів або порушення мережевого трафіку.

²¹⁷ Див.: Pyżalski, J., Zdrodowska, A., Tomczyk, Ł., Abramczuk, K. Polskie badanie EU Kids Online 2018. Najważniejsze wyniki i wnioski. Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 2019. URL: https://www.fundacja.orange.pl/files/user_files/EU_Kids_Online_2019_v2.pdf (дата звернення: 25.12.2019).

Поступ інформаційного суспільства зумовлює проблему вимірювання цифрового розвитку країн на глобальному рівні. Сьогодні цей поступ тісно пов'язаний з інформаційно-комунікативними технологіями (ІКТ) як способом організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж та сегментів глобальної інформаційної мережі, що забезпечує їх функціонування в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування з громадянами, юридичними особами, неурядовими організаціями. Існує низка міжнародних індексів, які охоплюють вказані вище процеси та визначають місце країни у світовому рейтингу цифрового розвитку. Серед них: Індекс ООН з розвитку електронного урядування EGDI (E-Government Development Index); Індекс мережевої готовності NRI (WEF/WITSA Networked Readiness Index); Індекс цифрової конкурентоспроможності WDCR (IMD World Digital Competitiveness Ranking). У *табл. 3.9* представлено місце України в міжнародних рейтингах цифрового розвитку за вказаними індексами. Зазначається, що Україна відстає від країн ЄС, зокрема від нових країн-членів ЄС, більшість з яких мають нижчий рівень цифрового розвитку, ніж у середньому по ЄС. Загалом нові країни-члени ЄС демонстрували динамічніший цифровий розвиток протягом останніх років порівняно з Україною. Свідченням цього є рівень проникнення Інтернету. Приміром, у Польщі 2020 р. 90,4 % домогосподарств мали доступ до Інтернету (в країнах ЄС 2019 р. в середньому — 90,0 %), тоді як в Україні цей показник за 2019 р. становив лише 70,1 %²¹⁸. Найнижчі показники України виявилися за Індексом цифрової конкурентоспроможності. У 2019 році Україна зайняла 60 місце із 63 країн, що ввійшли до рейтингу WDCR (втратила 2 позиції порівняно з 2018 роком — 58 позиція). Відповідно, Україна знаходиться позаду країн ЄС, а також інших країн-сусідів (Туреччина, РФ). Проте, найвищий результат Україна отримала за компонентом «Знання» (40 місце із 63 країн), тоді як за «Технологіями» та «Готовністю до майбутнього» знаходилася в кінці рейтингу (61 та 62 місця відповідно).

²¹⁸ Доступ домогосподарств України до Інтернету (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. Київ : Державна служба статистики України, 2020. С. 11. URL: https://www.ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2020/zb/07/zb_dd_in19.pdf

Україна в міжнародних рейтингах цифрового розвитку*

Міжнародні індекси	Місце України	Місце країн ЄС та інших сусідніх країн
Індекс ООН з розвитку електронного урядування EGDІ, 2020	69 позиція серед 193 країн світу	Естонія — 3, Литва — 20, Польща — 24, РФ — 36, Чехія — 39, Білорусь — 40, Болгарія — 44, Латвія — 49, Хорватія — 51, Туреччина — 53, Румунія — 55, Грузія — 65, Молдова — 79.
Індекс мережевої готовності NRI, 2019	67 позиція зі 121 країни	Естонія — 23, Литва — 31, Чехія — 30, Польща — 37, Латвія — 39, Хорватія — 44, Румунія — 47, РФ — 48, Болгарія — 49, Туреччина — 51, Білорусь — 61, Молдова — 66, Грузія — 68.
Індекс цифрової конкурентоспроможності WDCR, 2020	60 позиція із 63 країн	Естонія — 29, Литва — 30, Польща — 33, Латвія — 36, Чехія — 37, РФ — 38, Болгарія — 45, Румунія — 46, Хорватія — 51, Туреччина — 52.

Джерело: Інтеграція України у єдиний цифровий ринок ЄС. Потенційні економічні переваги (Яворський П., Таран С., Шепотило О., Гаманюк О.). Київ : ГО «Український центр європейської політики» 2020. С. 12. URL: [https:// www.uscp.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/dig_ukraine_eu_15.12.2020_-_WEB_3.pdf](https://www.uscp.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/dig_ukraine_eu_15.12.2020_-_WEB_3.pdf)

Важливо наголосити, що країни, які не стали своєчасно на шлях інформатизації, приречені не лише на економічне, технологічне і політичне, але й на культурне відставання, причому це відставання, починаючи з деякого моменту, може стати історично незворотнім. Україна впевненими кроками наближується до економічно розвинутих країн у процесі глибшого впровадження інформаційних технологій у повсякденне життя. Зокрема, за окремими ініціативами у розвитку е-урядування навіть посідає лідируючі позиції у світі. Як приклад, запуск у квітні 2020 р. порталу «Дія» (diia.gov.ua) («Держава і Я» або неформальна назва «Держава в смартфоні»). Сьогодні «Дія» — це портал та застосунок, в якому всі потрібні документи в одному місці, зокрема смартфон. Як найближчий пріоритет: до 2023 р. створити технічні можливості, щоб 100% державних послуг в Україні були доступні на порталі та в мобільному застосунку «Дія».

У цьому контексті актуальною проблемою є вимірювання соціального капіталу. Зважаючи на певну «абстрактність» категорії

«соціальний капітал» та відсутність загальноприйнятої дефініції, виникають певні труднощі в опрацюванні єдиного методологічного підходу до його діагностики та кількісного оцінювання. Відтак, більшість сучасних дослідників соціального капіталу при його розгляді як на індивідуальному, так і агрегованому рівні спираються на бази даних досліджень «Європейські цінності», «Світові цінності» та «Європейське соціальне дослідження». Як зазначає Ю. Середа, у цьому відношенні показовим є підхід естонського соціолога Іва Партса (E. Parts, 2013), який пропонує низку індикаторів (не завжди присутніх у вказаних вище дослідженнях), покликаних вимірювати соціальний капітал. До цих індикаторів віднесено: мережеві характеристики як приналежність до формальних організацій та неформальну комунікацію; соціальну (міжособистісну) та інституційну довіру; соціальні норми, що охоплюють ставлення до моралі та неправових практик і сприйняття громадянства; відчуття спільності; політичну участь як загальний інтерес до політики та участь у політичних діях²¹⁹.

Вимірюваний Всесвітнім економічним форумом, Індекс глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index) передбачає доповнення у блоку «Інституції» субіндексом «соціальний капітал», який міститиме (у Методиці «4.0») три індикатори:

— щедрість населення (generosity among population) — як середній відсоток людей, які: а) жертвують гроші, б) є волонтерами, в) допомагають чужим людям;

— довіра населення (trust among population) — показник отримується із відповідей на питання опитування World Value Survey «Чи могли б Ви сказати, що більшості людей можна довіряти, чи слід бути більш обережним у стосунках з людьми?» та розраховується як частка респондентів, які відповіли «Більшості людей слід довіряти»;

— індекс електронної участі (E-Participation Index) оцінює використання сервісів онлайн для спрощення доведення інформації від органів управління до громадян (поширення електронної інформації), взаємодії із стейкхолдерами (електронні консультації) та залучення до процесів прийняття рішень²²⁰.

²¹⁹ Див.: Середа Ю. Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту. *Український соціум*. 2013. № 4 (47). С. 84—85.

²²⁰ Див. дет.: Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ. Київ: Центр Разумкова, Заповіт, 2018. С. 294.

Значення й використання індексу електронної участі, є одним з наріжних каменів залучення громадян до суспільнотворчих ініціатив та соціального управління. Міра цієї залученості є показником використання соціального капіталу на шляху розвитку цифрової (нової) економіки та соціально-економічного середовища країни.

З розвитком комунікації через Інтернет набувають популярності методи вимірювання соціального капіталу у віртуальному просторі за допомогою професійних або соціальних мереж на підставі визначення кількості зв'язків індивіда, його зустрічей з метою розширення мережі, а також доступності контактів з впливовими людьми тощо. Соціальні мережі та онлайн сервіси долучені до творення *novих media* (англ. *new media*)²²¹ або нових засобів масової інформації, побудованих на цифрових, інформаційно-комунікативних технологіях. Від традиційних засобів інформації (телебачення, радіо, друковані видання) їх відрізняє інтерактивність, доступність, різнобічність (багатосторонній зв'язок між учасниками комунікації або асинхронна комунікація «багато з багатьма»), швидкість реагування на події (оперативність надання й оновлення інформації), практично відсутність цензури й модерації (можливості редагування й вилучення інформації після її розміщення), масова залученість інтернет-аудиторії та можливість кожного з учасників інтернет-комунікації стати автором контенту. Серед основного арсеналу засобів нових медіа — це соціальні мережі, блоги та мережі мініблогів, онлайн-медіаплеери, портали громадянської журналістики, інтернет-радіо-сервіси, корпоративні платформи (наприклад, Teams, Zoom та ін.), які набули особливої популярності у часи пандемії коронавірусу для проведення дистанційного навчання, очних конференцій наукового чи бізнесового спрямування.

Значення нових медіа у функціонуванні соціального капіталу є проблемою, яка активно обговорюється в умовах глобальної інформатизації суспільства та стрімкого розвитку соціальних інтернет-мереж (Facebook, Skype, Instagram, Twitter, Telegram та ін.). Такі мережі об'єднують в інтернет-спільноти велику кількість інтернет-користувачів з метою ділового, особистого спілкування, культурного

²²¹ Термін «нові медіа» вперше з'явився наприкінці минулого сторіччя. Їх розглядають найчастіше як союз інтерактивних комунікативних технологій і цифрових засобів трансляції, в яких головним посередником стає мережа Інтернет.

розвитку чи проведення дозвілля тощо. Сьогодні соціальні мережі для трудового мігранта є одним з важливих джерел інформації про країну перебування. Це можливість пошуку у віртуальному просторі місця праці, пришвидшення адаптаційного процесу на основі набутого знання та необхідної (часто неофіційної) інформації, важливої на перший час перебування від спільнот мігрантів, які вже мають досвід життя та праці у цій країні. Це й нагода не втратити для трудового мігранта зв'язок з родиною, що робить його незалежним від місця перебування, а також допомагає йому творити нові соціальні зв'язки з іншими трудовими мігрантами за ознакою спільного походження. Як наслідок, долання просторових обмежень мігрантом, що робить його у прямому розумінні громадянином світу.

Соціальні мережі в сучасних умовах є для соціологів, які досліджують трудову міграцію, одним із необхідних інструментів (як аналіз особистих сторінок мігрантів, як канал поширення дослідницьких анкет-питальників серед них, як джерело їх суджень-дописів), покликаних доповнити офіційну статистику, передусім, якісною інформацією для оцінки масштабів міграційних потоків. Дослідження соціальних інтернет-мереж є важливим джерелом в аналізі соціального капіталу мігрантів, виходячи з процесів його втрати чи реконструкції у нових умовах. На це звертають особливу увагу у своєму дослідженні С. Галанцяк та Б. Гурій²²², досліджуючи як нові медіа, передусім соціальні мережі, впливають на реконструкцію соціального капіталу. У вказаному дослідженні, яке було реалізоване в часовому проміжку 2018-2019 рр., проаналізовано зміст контенту (тем), якими послуговувалися українські трудові мігранти в Польщі в найпопулярнішій соціальній мережі Facebook (на момент реалізації дослідження — це понад 75 % користувачів у Європі). Дослідниці констатували 5 типів інформації (тем), які шукають українські трудові мігранти в Інтернеті:

1) інформація, що стосується правових норм і необхідних документів. Найчастіше обговорюваними темами тут є питання легалізації або перспективи роботи в Польщі; як подати документи на тимчасовий консульський облік, або як підготуватися до співбесіди

²²² Galanciak S., Guriy B. Nowe media a rekonstrukcja kapitału społecznego migrantów ukraińskich na polskim rynku pracy. *Migration Studies — Review of Polish Diaspora*. 2020. Nr 2 (176). S. 153—175.

з метою тимчасового або постійного перебування. Популярними також є теми змін у польському законодавстві, передусім, із працевлаштування іноземців, визнання документів (нострифікація) без чого, на думку дослідниць, неможливий процес подальшої реконструкції соціального капіталу в країні перебування;

2) інформація щодо проживання: найчастішими темами серед українських мігрантів у цьому розділі є пошуки пропозицій оренди житла, укладання відповідних угод найму чи їхнє припинення або куди звернутися у разі їх розірвання. Дослідниці звертають увагу на дописи, що сприяють реконструкції соціального капіталу — вибір розміщення поблизу мігрантів з України, з іншого боку, надавання мігрантом переваг щодо глибшої інтеграції в польське суспільство, коли відбувається вибір місця проживання за межами групи спільного походження;

3) інформація, пов'язана з різноманітними послугами. У Facebook цей тематичний розділ обміну інформацією здебільшого спрямований на українські громади мігрантів у великих міських агломераціях (напр. м. Варшава). Кожне друге-третє повідомлення — це пропозиція у користуванні транспортними, перукарськими та косметичними послугами. Поширеними запитами також є отримання водійських прав, сертифікату на знання мови, послуги з перекладу та підтвердження документів, репетиторства. Крім того, частими оголошеннями є послуги з ремонту помешкання, рухомого транспорту, фотопослуги тощо. Найчастіше вказані вище послуги є платними і пропонуються українськими трудовими мігрантами, які мають уже достатньо тривалий, кількарічний досвід проживання у Польщі, що також є свідченням реконструкції соціального капіталу в нових умовах (компетенції, сертифікати). У сфері послуг така реконструкція відбувається у самому мігрантському середовищі. Це ситуація, коли свій підтримує свого;

4) інформація про пошук роботи. Посідає одне з помітних місць у соціальній мережі. Серед обговорюваних проблем — пропозиції праці, права та обов'язки працівника та роботодавця, особливості укладання трудових угод, становище сезонних (тимчасових) працівників та що очікувати на польському ринку праці. Українці також питають як захиститися від недособросовісних роботодавців та якими угодами скористатися у разі працевлаштування на сезонну роботу. Аналіз

контенту засвідчив чималі труднощі з роботодавцями, що циркулюють у соціальних мережах;

5) інформація про розваги та відпочинок є домінуючою передусім серед молоді, яка не зосереджена винятково на економічній стороні міграції та необхідності забезпечити свою родину в Україні. Молодь хоче повноцінно жити в новій країні перебування, навчання та праці й будувати стосунки з суспільством, при цьому не втрачаючи зв'язку з батьківщиною за посередництвом Інтернету. На сторінках у Facebook обговорювана інформація — це останні розгорнуті події на батьківщині, зустрічі з представниками української культури та політики, задекларовані майбутні заходи у сфері проведення вільного часу тощо.

Як зазначають автори дослідження²²³, найактивнішими дописувачами у соціальній мережі виявилися жінки (58 %) не лише як автори запитань, але й відповідей. Мережева активність українських трудових мігрантів зростала під кінець тижня. Найбільше дискусійних обговорень (велика кількість запитань та відповідей) було викликано обговоренням тлумачень нормативно-правових документів та приписів, пов'язаних з процесом легалізації, роботи та перебування. Найменш дискусійні — це пошук місця праці та проживання (зазвичай інформація тут конкретна, не потребує обговорення, лише потрібний контакт). Кожна з обговорюваних тем мала свого модератора, який слідкував, чи надана інформація відповідає меті формування групи і не містить образливих чи комерційних матеріалів.

Відповідно до вимог польського ринку праці у багатьох дослідженнях наголошується на необхідності ретельної підготовки потенційних мігрантів до широкого спектру організаційних та юридичних питань, які можуть виникнути в приймаючій країні. Важливими тут є також знання соціокультурного та історичного характеру, що безумовно покликано актуалізувати можливості самого мігранта у напрямку самоосвіти і самопізнання. Вважається, що особа, котра схильна до міграції, володіє вищим рівнем людського капіталу, ніж та, що веде стаціонарний спосіб життя. У цьому контексті нові медіа, Інтернет відкривають нові можливості у розвитку пізнавальної скла-

²²³ Galanciak S., Guriy B. Nowe media a rekonstrukcja kapitału społecznego migrantów ukraińskich na polskim rynku pracy. *Migration Studies — Review of Polish Diaspora*. 2020. Nr 2 (176). S. 162—163.

дової особистості, здатні пришвидшити адаптаційні процеси у країні перебування та стати платформою для творення (реконструкції) соціального капіталу як окремого індивіда, так і спільнот мігрантів.

Другою групою чинників, які безпосередньо, і опосередковано здатні впливати на капіталотворчі процеси спільнот українських трудових мігрантів у Польщі, є *інституційно-структурні чинники*. Вказані чинники, з одного боку, на регулятивному (інституційному) рівні у змозі пришвидшувати або блокувати міграційні потоки за рахунок відповідних заходів та змін у міграційних політиках країни-реципієнта і країни донора (Польща як член ЄС, окрім того, мусить враховувати стратегічні орієнтири у цій сфері Європейського Союзу), а, з іншого, відкривати шлях для структурних змін у якісному наповненні соціального капіталу через мережі неформальних комунікацій та відносин, відповідних соціальних, зокрема освітніх, трансферів чи розвиток громадських та підприємницьких ініціатив. Залежність процесів формування соціального капіталу трудових мігрантів від чималої кількості чинників є своєрідним дослідницьким викликом у сучасних умовах. Ми своєю чергою намагатимемося окреслити цю дослідницьку проблему в загальних рисах, відзначаючи найголовніші тенденції у капіталотворчих процесах на задекларованому рівні.

Міграційна політика як цілеспрямована політика державних інституцій спрямована, передусім, на регулювання міграційних процесів та пов'язаних із ними чинників для сповільнення втрат населення, оптимізації його кількісно-якісного складу і розміщення в системі забезпечення потреб економіки людськими ресурсами, поліпшення демографічної ситуації, а також підвищення якості життя населення, посилення національної безпеки, захисту національних інтересів та досягнення міжнародних стандартів. Говорячи про міграційну політику, як інституціоналізований вплив на трудову міграцію українців до Польщі, варто враховувати засадничі принципи та директиви Європейського Союзу у цій царині. Міграційна політика Європейського Союзу у сфері управління міграційними процесами ґрунтується на таких цінностях, як порядок, захист, інтеграція, прозорість та кооперація. Передбачає відкрите обговорення серед країн-членів ЄС. Міграційні процеси всередині ЄС регулюються на основі низки принципів таких, як системність, комплексність, об'єктивність, науковість, перспективність, ситуативність, законність, своєчасність

та інноваційність. Міграційна політика ЄС є селективною, чітко розмежовує підходи до різних видів міграції й останнім часом багато уваги приділяє проблемі біженців та тимчасово переміщених осіб. Особливий акцент робиться на запобіганню нелегальній (незаконній) міграції, викоріненні випадків торгівлі людьми, сприяттні розвитку системі захисту мігрантів та зовнішньому розширенню політики надання притулку. Типовими ознаками міграційної політики є орієнтація на легальні форми міграції, селективне стимулювання довготермінової міграції, неприпустимість порушення, дискримінації прав мігрантів та біженців, стимулювання добровільного повернення та реадмісії нелегальних мігрантів, розроблення узгодженої політики щодо інтеграції мігрантів на національному рівні країн-членів ЄС. Щодо останнього у 2004 р. Європейська комісія затвердила базові принципи інтеграції мігрантів²²⁴, серед яких працевлаштування проголошено ключовою умовою умовою інтеграції і вирішальним фактором забезпечення участі мігрантів у суспільстві. З-поміж інших принципів, важливих для інтеграції у приймаюче суспільство, задекларовано базові знання мови, історії, інституцій суспільства, що приймає, рівний доступ мігрантів на рівні з місцевими жителями до суспільних інституцій, постійні контакти іммігрантів та місцевих громадян, гарантування різноманітності культур та релігій. На особливу увагу заслугоує досвід ЄС із запровадження стратегії мультикультуралізму як культурно неоднорідного суспільства і визнання культурного розмаїття (плюралізму) у країнах, що мають численні етнічні групи мігрантів. Проте приклад Німеччини і Франції показав певні труднощі в реалізації культурного плюралізму, особливо до груп мігрантів, що сповідують іслам. Тим більше ситуація ускладнюється низкою терористичних актів та масових вбивств, здійснених екстремістами останніми роками в західноєвропейських країнах, мотивованих «образою релігійних почуттів» мусульман. Наразі питання впровадження засадничих ідей (політики) мультикультуралізму є питанням відкритим та дискусійним в межах ЄС, про це свідчить й небажання окремих країн, як Польща, Угорщина, Словаччина приймати біженців із окремих регіонів Північної Африки та Далекого Сходу, охоплених війною, під час міграційної кризи 2015 р. На цьому

²²⁴ Малиновська О.А. Міграційна політика Європейського Союзу: виклики та уроки для України. Київ : НІСД, 2014. С. 30—31.

ті активізувалися у Європі партії націоналістичного спрямування, що утруднює конструктивний діалог і толерантне ставлення до мігрантів. Як зазначає О. Підскальна, «наприкінці ХХ століття передбачалося, що єдині держави-нації відійдуть у минуле, а їх місце займуть об'єднання різних за переконаннями та культурними особливостями спільнот, що будуватимуть свої взаємовідносини на основі толерантності. Так і відбулося на теренах США чи Канади, але не спрацював такий підхід у Європі. Це спричинено певними відмінностями між цими державами — перші є за своєю суттю «іммігрантськими», тоді коли національна ідентичність та розуміння нації як перш за все етнічної спільноти усе ще відіграє велику роль у свідомості європейців. Тому присутність представників інших, відмінних цінностей часто розцінюється тут не як «взаємозбагачення», а як нав'язування чогось чужорідного і того, що підриває вже усталені ліберальні цінності та ідеали»²²⁵.

У своїй міграційній політиці європейська спільнота багато уваги приділяє узгодженим діям, спрямованим на забезпечення внутрішньої безпеки Європейського Союзу. Законодавство ЄС чітко прописує механізми міграції, права і можливості мігрантів. Загальний підхід до міграції країн-членів ЄС ґрунтується на обмежувальних та контрольних заходах, наприклад, що пов'язано з візовою політикою і термінами легального перебування мігрантів як специфічного інструменту її регулювання. Не меншого значення тут надається діалогу ЄС з країнами-донорами трудових мігрантів з метою цивілізованого регулювання спірних питань та вироблення системи єдиних дій із запобігання нелегальної міграції. Як приклад, реалізація програми Східного партнерства, до якої долучена Україна. Крім того, в угоді між Україною та ЄС визначено неприпустимість дискримінації громадян України, працевлаштованих на законних підставах, необхідність договірного регулювання щодо соціального захисту мігрантів.

Польща як країна-членкиня Європейського Союзу провадить власну, згідно з рекомендаціями Європейської комісії, міграційну політику, спрямовану на максимальне спрощення усіх необхідних процедур для працевлаштування українських трудових мігрантів. Цьому

²²⁵ Підскальна О. Мультикультуралізм як феномен постсучасного світу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3—4. С. 118.

сприяли спрощена процедура отримання дозволів на роботу та їхнє збільшення, набуття чинності закону «Про карту поляка», спрощена процедура отримання громадянства іноземцями, зняття перепон для масової освітньої міграції. З початку 2022 р. очікуються відповідні зміни у польському законодавстві, згідно з якими громадяни України, зможуть працювати у країні не 6 місяців, а два роки лише на підставі декларації про доручення роботи (тобто без дозволу). Нові норми також передбачатимуть спрощення процедури отримання дозволу на тимчасове чи постійне проживання та оцифрування цього процесу. Від іноземця при поданні заяви на «карту перебування» більше не вимагатимуть задокументованого місця проживання в Польщі та постійного джерела доходу. Замість цього вистачить інформації про те, що заробіток закордонного працівника не менший від мінімальної заробітної плати у Польщі. Підтвердити своє соціальне забезпечення громадянин України зможе надавши лише договір працевлаштування з вказаною заробітною платою. Крім того, до переліку обставин, які не вимагають від іноземця видачі нового дозволу на проживання та роботу, внесено зміну посади при збільшенні зарплати. Це зумовлено тим, що у найближчі два-три роки на польському ринку, за оцінками експертів, буде затребувано 1,5 млн робочих рук здебільшого низької кваліфікації. Відтак очікується ще більший відтік українців з батьківщини у пошуках кращої долі.

Наростаюча міграція українців у польському суспільстві порушує низку проблем. Серед них: що очікує польське суспільство від такої міграції в найближчій перспективі, чи переросте ця міграція у довготермінову і з якими наслідками масової міграції (не лише позитивними, але й з негативними) зіштовхнеться країна? Стосовно цих важливих питань у польському суспільстві немає єдності. Лише 15 % опитаних польських громадян виступає за подальше збільшення трудової міграції, а 60 % вважає, що уряд повинен робити усе можливе, щоб зменшити наплив трудових мігрантів²²⁶. Фундаментальне питання, яке у найближчій перспективі турбуватиме чи збережеться нині домінуюча модель української міграції, а саме циркулярна, яка особливо вигідна для України, адже дає змогу отримати грошові перекази зароблених за кордоном коштів, запобігти безповоротній

²²⁶ Jaroszewicz M., Małynowska O. Najnowsza migracja z Ukrainy do Polski: (nie)stały fenomen? Warszawa : Fundacja im. Stefana Batorego, 2018 (czerwiec). S. 8.

втрата людських ресурсів. Для країни-реципієнта така модель міграції пов'язана з багатьма ризиками: чималі витрати на інтеграцію мігрантів, їхнє соціальне забезпечення, соціальна напруга в суспільстві тощо. Для самого мігранта циркулярна міграція несе низку переваг не лише у легальному працевлаштуванні, вищій оплаті праці, набутті нового знання та соціальній захищеності, але й запобігає руйнації соціальних контактів та сімейних стосунків. Вказана модель міграції, крім вигод, несе й низку загроз, а саме відсутність повної інтеграції у країні призначення унеможливорює повноцінне використання набутого соціального капіталу, що призводить до певних труднощів у відтворенні набутого досвіду після повернення на батьківщину.

Наразі від трудової міграції у вигаши обидві країни. Для Польщі це добрий шанс не знижувати високі темпи економічного зростання, для України — це поліпшення матеріального стану своїх громадян, зменшення емоційної напруги всередині країни. Важливо зробити цей процес нормативно врегульованим та цивілізаційним, із забезпеченням реальних прав особи трудового мігранта та уникнення його дискримінації. Багато тут залежатиме від співпраці зацікавлених інституцій (від урядових структур до бізнесу та громадських організацій), що займаються опрацюванням міграційної політики, уникнення зловживань та впливу тіньових структур (особливо актуальним тут є питання боротьби з недобросовісними посередниками на ринку праці та легалізації мігрантів у Польщі), укладання міждержавних угод із забезпечення та гарантування соціальних виплат трудовим мігрантам, взаємного визнання набутих освітніх кваліфікацій, розширення транскордонної інфраструктури, підтримка та розбудова культурно-освітніх мігрантських осередків.

Освітня (студентська) міграція. Європейський вектор української зовнішньої політики зумовив відкритість освітнього простору для десятків тисяч молодих людей, які обирають Польщу як країну навчання та праці. Про масовість освітньої міграції українців свідчить той факт, що 1998 р. у Польщі навчалося лише 868 українських студентів²²⁷. За даними Головного управління статистики Польщі (GUS), 2013 р. у польських вишах навчалося вже 15 123 студента, 2014 р. — 23 392, 2015 р. — 30 589, 2016 р. їх було 35 584 (54 % від числа усіх

²²⁷ Kapera I. Motywy wyboru i oczekiwania studentów z Ukrainy wobec kształcenia na kierunkach związanych z turystyką. *Turyzm*. 2017. Nr 27/1. S. 20.

іноземних студентів). У 2020/2021 навчальному році ця цифра збільшилася до 38,5 тис., тобто 45,4 % від числа усіх іноземних студентів²²⁸. Однією з причин стрімкого зростання кількості української молоді у вищих навчальних закладах Польщі є активна політика польського уряду і самих навчальних закладів, що зорієнтована на інтернаціоналізацію освіти. Залучення іноземних студентів розглядається вищими навчальними закладами Польщі як джерело додаткового фінансування. Особливо на нього зорієнтовані приватні навчальні заклади. Саме вони найактивніше рекламуються в Україні, користуючись послугами широкої мережі рекрутерів-посередників, адже за статистикою понад 60 % українських вступників обирають саме приватні навчальні заклади²²⁹. Зазвичай, українські абітурієнти та батьки вибирають ті навчальні заклади, де є україномовні куратори, центри стажувань і працевлаштування. Вагомим аргументом на користь Польщі, на думку Т. Доманського, є також культурна близькість обох країн, а також розгляд Польщі як місця навчання в категоріях «безпеки» та «якості освіти»²³⁰. Окрім того, польські університети переживають спад напливу вступників через демографічну яму й виїзд поляків на навчання до країн Західної Європи і Північної Америки. З 2006 р. польські ВНЗ почали фіксувати поступове щорічне зменшення кількості своїх студентів. Відтоді цей показник зменшився на 28 %.

Українських студентів мотивує до навчання широка освітня пропозиція, доступ до бібліотек, ефективне адміністративне обслуговування, справедливість у трактуванні вихідців зпоза Польщі, гарні умови навчання (великі та просторі лекційні зали, освітленість), компетентність викладачів, допомога у реалізації практик та широ-

²²⁸ GUS. Szkolnictwo wyższe w roku akademickim 2020/2021 (wyniki wstępne). URL: <https://www.stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/szkolnictwo-wyzsze-w-roku-akademickim-20202021-wyniki-wstepne> (дата звернення: 15.06.2021).

²²⁹ Варто відзначити, що державні навчальні заклади переважно залучають до навчання українців, які мають підтверджене документально польське походження. Жешувський університет здебільшого спеціалізується на навчанні українців, які мають Карту поляка. Залучення українських студентів розглядається місцевою владою як добра нагода щодо залучення фінансів та інвестицій у регіон, для обміну міжнародним досвідом у сфері освіти.

²³⁰ Domański T. Internacjonalizacja polskich uczelni wyższych. URL: https://www.dsace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/22808/%5B63%5D-80_Doma%C5%84ski_Internacjonalizacja%20polskich.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 15.09.2017).

кий доступ до студентських обмінів²³¹. Не менш важливим є і те, що, навчаючись у Польщі, український студент прагне не лише навчатися, але й виявляти трудову активність, адже згідно з дослідженнями, понад половина з опитаних українських студентів (57,0 %) приїхала з метою навчання та праці (7,0 % — задекларувала як основну мету приїзду виключно працю), 33,6 % — лише з метою навчання, 2,3 % задекларувало іншу мету, що виходить за межі і навчання, і праці²³². Серед найпопулярніших серед українського студентства напрямів навчання: економіка, міжнародні відносини, інформатика, адміністрування, туризм та рекреація, англійська філологія, логістика.

В українському медіапросторі останнім часом з'являється низка аналітичних матеріалів щодо перспектив та особливостей здобуття вищої освіти у Польщі. Окремий аспект репрезентують думки молодих людей, зокрема тих, хто ще навчається або вже завершив навчання у польських вищих навчальних закладах. Аналіз саме цього аспекту є важливим джерелом інформації щодо набуття ними «нового» соціального капіталу та життєвого досвіду²³³. Проте, спочатку про *переваги* навчання у Польщі (до уваги тут і надалі взято висловлювання українських студентів, що навчаються у польських вищих навчальних закладах, розміщених на WEB-ресурсах провідних українських видань таких, як «Українська правда», ZAXID.NET, ZBRUZ.EU, ZN,UA та ін.). Контент-аналіз зазначених вище медіаресурсів був проведений нами за період квітень-вересень 2017 р.

«Вчитися у Польщі прекрасно — там усе вирішують знання, а не гроші. Про працевлаштування наразі не можу нічого сказати, ще не планувала. Для мене немає різниці європейський це диплом чи ні, хто

²³¹ Bielecka-Prus J., Kruk M., Olchowski J. Europejski Uniwersytet Wschodni — podsumowanie i rekomendacje. URL: https://www.kul.pl/files/638/2016/euw_podsumowanie-i-rekomendacje.pdf (дата звернення: 15.02.2017).

²³² Szkoły wyższe i ich finanse w 2014 r. URL: <https://www.stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/szkolnictwo-wyzsze-standniu-30-xi-2015-r.kacja/edukacja/szkolnictwo-wyzsze-standniu-30-xi-2015-r-dane-wstepne,8,3.html> (дата звернення: 30.08.2017).

²³³ Необхідно бути свідомим того, що в українському медіапросторі є чимала кількість матеріалів рекламного змісту, яка зміщує увагу лише на перевагах навчання у Польщі, не акцентуючи часом на реальних труднощах, з якими може зіштовхнутися (особливо на перших порах) потенційний студент, навчаючись у цій країні.

хоче доб'ється чого хоче». Наталія П., студентка Державної Східноєвропейської Вищої Школи в Перемишлі.

«Для мене особисто головна перевага в тому, що я навчаюсь безкоштовно, отримую стипендію, оскільки маю Карту поляка. Маю можливість відбувати безкоштовні практики, також можна подорожувати, адже авіаквитки та квитки на спеціальні автобуси дуже дешеві», Мар'яна П., магістрант Університету ім. Івана Павла II в Кракові.

«Я обрала Польщу, бо мої батьки не працюють на кишені викладачів, а тільки фінансують моє майбутнє... Тут навіть можна стипендію отримувати, якщо походиш з малозабезпеченої сім'ї чи маєш польське походження, чи за досягнення в науці. Зараз я навчаюся у Вроцлаві, на магістратурі. Життя тут інакше виглядає. По-перше, тут на іноземців не так звертають увагу, бо в Перемишлі залежало на тому, щоб їх було якнайбільше, оскільки рейтинг ВНЗ так піднімався. По-друге, тут за роботу потрібно боротися, бо інакше інших візьмуть», Олена В., магістрантка Вроцлавського університету.

«Після магістратури тут є можливість стажуватися в будь-якій комерційній структурі за своїм профілем протягом трьох-шести місяців. Я три місяці відпрацював безкоштовно, потім мені визначили мінімальну зарплату в кількості євро, а зараз я вже повноцінний співробітник з хорошим окладом і планую влаштуватися в Польщі надовго», Іван Р., випускник Краківської академії Моджевського.

«Найбільше в польській системі освіти мені подобається можливість повторити рік, семестр або предмет, якщо ти не маєш достатньо балів. На відміну від України, у Польщі все вільніше», Сергій П., студент Жешівського університету.

«У польських вишах є значно краще устаткування, ніж в Україні, зокрема у випадку навчання на технічних спеціальностях. Тут я відчуваю, що роблю щось сучасне. Звісно, тут поки що все не так, як було б у Масачусетському технологічному інституті чи інших технічних університетах світового рівня, але відчувається, що це сучасність, а часом навіть недалеко майбутнє», Андрій К., аспірант Гірничо-металургійної академії у Кракові.

«Якщо ти навчаєшся у Польщі за якоюсь спеціальністю, то ти можеш бути впевненим, що ти будеш спеціалістом у цій галузі. У Польщі є так, що впродовж першого року всі студенти можуть вивчати якісь більш загальні предмети, а в Україні це може тривати до

останнього року навчання. У них стійка система освіти, більше зрозуміло, що до чого і що з цього далі вийде. У студента, який здобуває освіту в Польщі, більше шансів отримати роботу не тільки за кордоном, але й в Україні», Олена Г., студентка Варшавського університету.

«Найбільша відмінність польської вищої освіти від української в тому, що тут більше вихідних днів, ніж робочих: заняття є лише 2-4 рази на тиждень. Ще на початку семестру викладачі видають величезний список літератури, за яким студенти роблять презентації та складають навчальний план. Достатньо вільного часу дає змогу не лише встигнути прочитати необхідну літературу, але й підпрацювати», Микита Б., студент Вищої школи банківської справи, Торунь.

«Я обираю Польщу тільки через те, що вона близько до України, а ціни на навчання дуже схожі до українських. Привабило те, що польська дуже схожа на українську й нескладна. Освіта в Польщі дає більше перспектив у майбутньому, а програми з обміну (наприклад, Еразмус) дають змогу поїхати в іншу країну безкоштовно. Крім того, ставлення викладачів до студента на вищому рівні. Конкретніші заняття, лекції. До того ж, вільні 1-2 дні серед тижня дають можливість приділити більше уваги навчальним предметам», Ірина В., студентка Державної вищої технічно-економічної школи ім. Броніслава Маркевича в Ярославі.

«Моєю ціллю було здобути новий досвід, кинути самій собі виклик і, як зараз модно говорити, «вийти із зони комфорту». Я дуже задоволена навчанням і життям у Польщі: і його рівнем, і перспективами. Основні переваги — це можливість поєднувати навчання з роботою, відкритість кордонів, чітка система оцінювання і якісна навчальна програма. Зараз я вже працюю в Польщі і планую надалі тут залишатися», Марина С., магістрантка Ягеллонського університету в Краківі.

«Чому саме Польща? Тому що ближче додому і не так дорого, як у інших країнах Європи. Я закінчила магістратуру в Україні і хотіла здобути освіту ще й в іншій сфері за кордоном. Моєю метою є здобуття нових знань, відкриття нових можливостей, поглиблення англійської мови. Загальне враження про навчання позитивне, викладачі дуже добре ставляться до українських студентів, завжди раді нам допомогти», Оля П., студентка Економічного університету у Познані.

З наведених висловлювань виокремимо кілька важливих переваг щодо навчання у Польщі.

По-перше, на що звертають увагу українці так це на *доступність вищої освіти*. Найбільше переваг тут дає безумовно наявність Карти поляка, яка відкриває двері для здобуття безкоштовної вищої освіти у Польщі. З іншого боку, багато українців, вступаючи до Польщі, уникають здачі ЗНО (зовнішнього незалежного оцінювання), без результатів якого не вступиш до вищих навчальних закладів України. Окрім того, польські навчальні заклади декларують гнучкі форми вступу, пропонуючи різні форми преференцій для іноземних студентів та суттєві знижки за навчання. Одна з причин такого вибору — спрощена система вступу: часто потрібен лише шкільний атестат і сертифікат знання польської на рівні B1.

По-друге, приваблює українських студентів *можливість отримання диплому європейського зразка*, що відкриває широкі можливості для працевлаштування на європейських ринках праці та в шенгенській зоні. На думку молодих українців, що обрали Польщу для свого навчання, польський диплом більше, аніж український, визнається в Європі. Обираючи навчання за кордоном, український студент купує квиток «в одному напрямку», адже майже 70%, за даними «ОсвітаПоль», тих, хто здобув польську освіту, не повертається додому. Диплом європейського зразка у Польщі вимагає від українських студентів чималої інтелектуальної мобілізації, ґрунтовної підготовки до занять та самодисципліни. Як зазначає один з українських студентів, який навчається у Польщі, «...ти сам обираєш, що вивчати, чи відвідувати лекції. Але знаєш, що на іспиті з тебе спитають по повній. Про списування навіть думки не допускається!». Для багатьох опитаних українців навчання у Польщі — це не відпочинкова мандрівка, а наполеглива щоденна праця. На це також звертають увагу провідні польські вищі навчальні заклади. До прикладу, Ягеллонський університет у Кракові у своїх освітніх пропозиціях для українців відкрито вказує, «що навчання складне, чимала кількість студентів не завершує університет»; Варшавська політехніка констатує наступне: «вчитись важко — понад 50 % студентів завершують навчання після першого курсу»; Варшавський університет соціальних і гуманітарних наук (SWPS) зазначає: «...якщо студент не склав іспит з одного предмета у модулі з трьох предметів, то він змушений перескладати всі три пред-

мети ще раз. За повторний іспит треба платити, інколи вартість сягає 160 євро».

По-третє, *відсутність корупції* є однією з вагомих переваг польської вищої освіти. Багато українців не хочуть мати нічого спільного з корупційними схемами, тому польські вищі навчальні заклади для них досить привабливі. Як зазначає польський соціолог, дослідник проблем трудової міграції високо кваліфікованих працівників на польському ринку праці Й. Конечна-Саламатін: «Тут (у Польщі), якщо навіть навчання платне, то відомо, кому і за що платиш, підписуєш угоду, і платиш на підставі угоди, тобто не так, як це було в Україні, де діяли корупційні схеми. Взагалі, якщо йдеться про корупцію, то студенти з України дуже часто про це говорять, що вони приїжджають сюди, бо не хочуть мати нічого спільного з корупцією. Мені доводилося чути від студентів, які тут навчаються на міжнародних відносинах, що вони в Україні не вступили би на такий факультет. Вони наголошували, що в них немає таких грошей, щоб давати хабарі. Набагато простішим, на їхню думку, є вивчити польську мову і навчатися в Польщі»²³⁴.

По-четверте, *участь у міжнародних програмах з обміну студентів* — це ще один важливий аспект, який приваблює молодих українців навчатися у Польщі. Активне використання польськими вищими навчальними закладами програм з обміну студентами, викладачами та науковцями, а також розширення кола зарубіжних партнерів є важливим чинником розвитку, мобільності молодих людей та поліпшення якості освіти. Найпопулярнішою серед студентських програм обміну є програма Erasmus +, що охоплює багато різноманітних стипендій, грантів, стажувань та студентських обмінів між польськими та європейськими університетами. Терміни навчання і стажування можуть становити від 3 місяців до 1 року. У Єврокомісії Erasmus (започаткований у 1987 р.) назвали найуспішнішою освітньою програмою ЄС і важливим інструментом боротьби з молодіжним безробіттям. За оцінками фахівців, українські студенти виявляють чималу зацікавленість та беруть активну участь у програмі Erasmus +, а в окремих випадках кількість поданих заявок на участь перевищує відповідну зацікавленість програмою з боку польських студентів.

²³⁴ Українські студенти ідуть навчатися у Польщу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27079605.html> (дата звернення: 18.06.2015).

По-п'яте, *рівень викладання та краща технічна оснащеність вищих навчальних закладів* — це ще одна перевага, яка говорить на користь навчання у Польщі. Як зазначає одна з опитаних українок-магістранток польського вищого навчального закладу: «Єдине, що нам варто перейняти у них, — інтерактивність у подачі матеріалу. Більшість викладачів завжди готують презентації для лекцій, запрошують гостей і загалом намагаються викликати інтерес до предмету. Це, напевно, і є основною перевагою». З іншого боку, Євросоюз дав можливість польським університетам кардинально розвинутися та збудувати великі, сучасно обладнані, лабораторії, місця, де можна до всього торкнутися і пізнати свій фах із самих глибин. Технічна оснащеність навчального процесу, найновіше обладнання та устаткування є добрим стартом для студента, мотиватором для майбутнього особистісного розвитку та наукового поступу. Ще однією перевагою навчального процесу є його наближеність до практики. На думку Олени Грушевської, студентки, яка здобуває освіту в Польщі, «...без практики твої знання нічого не варті. В Польщі є шанс, що твої знання, які ти тут набуваєш, будуть котируватися і будуть потрібні»²³⁵.

Серед інших переваг, на які звертають українські студенти, які навчаються у Польщі, — це широкий спектр стипендіальних програм, кращі умови проживання та побуту, близькість до кордону (рідної домівки), можливість пізнати іншу культуру, звичаї, традиції, а також відкритість кордонів і можливість подорожувати. Окрім того, деякі польські університети, маючи акредитацію Британських або Північноамериканських університетів, надають можливість отримати не тільки диплом свого навчального закладу, але й диплом одного з університетів цих країн. Це значно розширює можливості навчання, зокрема в магістратурі, а також в інших економічно розвинених країнах.

Українського студента у Польщі очікують й певні *труднощі*. Якщо подивитися на українські масмедіа, труднощам (недолікам) у здобуванні освіти приділяється значно менше інформації. Проте, ми намагалися все ж таки їх віднайти та до певної міри систематизувати.

«Перший тиждень усе нове, все цікаве, а потім почались істерики і сльози. Паралельно з навчанням треба розв'язувати побутові про-

²³⁵ Українські студенти ідуть навчатися у Польщу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27079605.html> (дата звернення: 18.06.2015).

блеми. Батькам не поскаржилися — сенсу немає. Але згодом до всього звикаєш», Анастасія І., Університет у Лодзі.

«Розуміти викладачів було важко лише перших два тижні: здавалося, вони говорять дуже швидко і не чітко. Проте вже до кінця першого місяця навчання польською спілкувався не гірше, ніж українською», Микита Б., студент Вищої школи банківської справи у Торуні.

«Життя тут зовсім інше. Спочатку важко, але коли потроху адаптуєшся, то відчуваєш, що жити тут набагато легше і доступніше, ніж в Україні. Але сказати, що тут я почуваюсь краще, ніж вдома, не можу. Хоч і чужинкою себе тут не почуваю», Вікторія Д., студентка Люблінської політехніки

«Найбільшими труднощами українських студентів після приїзду на навчання до Польщі залишається проблема фінансування свого перебування та вивчення іноземних мов», Дмитро Фурчак, Голова Асоціації українських студентів у Польщі, випускник Варшавської академії суспільних наук.

«На перших порах доводиться адаптовуватись і до нового культурного середовища. Навіть знання мови не гарантує розуміння усіх зворотів чи певного сленгу. Деякі молоді люди через це відчувають себе ізольованими. Виникає ще одна проблема — соціальна, адже вони знаходяться далеко від домівки, близьких та друзів», Андрій С., студент Варшавської політехніки.

«Часто студентам з-за кордону та їх сім'ям не вистачає коштів для оплати навчання та забезпечення нормального рівня життя. Крім того, іноземцям зазвичай не дають дозвіл на отримання кредитів чи іншої матеріальної допомоги та не надають права працювати. У багатьох вишах, щоб мати змогу отримувати стипендію, потрібно мати оцінки «відмінно». Ця ситуація сприяє зростанню тиску на психічний стан студентів, через що вони почуваються стурбованими, самотніми, розчарованими, відчувають смуток за домом та рідними, а також переживають слабкість, безсоння, головний біль тощо», Богдана В., студентка медичного університету в Любліні.

«Через велику кількість заробітчан, особливо із західних областей України, у поляків є певні стереотипи у ставленні до українців. Їм видається, що українці приїжджають до Польщі лише на заробітки, працюють за нижчі зарплати та забирають їхні робочі місця. Таке інколи упереджене ставлення переноситься й на українське студентство

у Польщі», Андрій С., студент Варшавського університету соціальних і гуманітарних наук.

Навіть на перший погляд, з викладеного вище, впадають ввічі три основні проблемні ситуації. По-перше, *проблемна ситуація пов'язана з соціальною адаптацією* у новій для себе країні. Особливо це стосується тих осіб, які вперше приїхали у Польщу. Часом незнання законів, мови на достатньому рівні, нове соціокультурне середовище, побутові проблеми на певний час дезорганізують молоду людину, породжують різноманітні стресові ситуації. Не сприяє процесу адаптації й те, що серед українців існує стереотип, що польську мову можна вивчити протягом місяця. З іншого боку, українці, приїжджаючи сюди, часто проживають лише зі своїми співвітчизниками, проводять час лише з ними, на пари ходять разом, додому їздять разом, спілкуються тільки з українцями, вважаючи, що польську мову вони так чи інакше знатимуть. Це стає проблемою, оскільки вони не можуть нормально спілкуватися і відчують себе незручно у спілкуванні зі своїми польськими колегами та ровесниками. Особливо це стосується вихідців із центральних, південних та східних регіонів України, які ментально є віддаленішими від Польщі. У цьому питанні важливою є позиція вищого навчального закладу, який має проводити роз'яснювальну роботу, активно залучати іноземних студентів, зокрема вихідців з України, до творення сприятливого і приязного освітнього середовища.

Процес соціальної адаптації — це тривалий, фазовий процес, що може тривати від одного до двох років. Як показує досвід Державної вищої технічно-економічної школи ім. Броніслава Маркевича в м. Ярослав, в умовах ліценціатських (бакалаврських) програм бажаним є процес скорочення тривалості адаптаційного процесу максимум до 0,5—1 року, а у кращому випадку до 3—4 місяців. Цьому, зокрема, сприяють традиційні дні відкритих дверей для потенційних абітурієнтів з України, інформування їх про умови вступу та перелік спеціальностей, що перекладені українською мовою та є наявними на вебсторінці школи, курси польської мови при навчальному закладі. Важливим елементом соціальної адаптації є участь керівництва та викладачів університету в ярмарках професій, що відбуваються в Україні, а також інтеграційні зустрічі та спільні рекреативні заходи польських та українських студентів, спрямовані на формування спільного

«Ми» як єдиної освітньої спільноти²³⁶. Як констатує Вікторія Герун, яка працює над проектом «Study in Lublin» і є випускницею Люблінської політехніки, важливим для українського студентства у Польщі є «вивчайте польську мову — це підстава, плюс англійську або німецьку — це дасть змогу знайти роботу. Максимально використовуйте навчальні можливості: поїхати на Erasmus, поборотися за стипендійну програму, записатися на волонтеріат. Поживіть у гуртожитку, більше спілкуйтеся з поляками. І не бійтеся подорожувати...»²³⁷.

Другою проблемною ситуацією є *фінансовий бік перебування* у Польщі. Як засвідчують підрахунки українських журналістів у допандемічний період, мінімальна місячна сума грошей, необхідна для утримання українського студента в Польщі — це 1000 злотих за умови, що місцем проживання буде гуртожиток, а їжу студент сам готуватиме. Середній показник проживання — 1200 злотих, або в середньому 280 євро. Тут максимум залежить від фінансових можливостей і бажання батьків. Місячні витрати студента залежать від міста навчання, умов проживання, а також від його потреб та амбіцій. Найбільше витрат чекає на українського студента вже у першому місяці навчання (проїзний квиток, страхування, книги, канцелярське приладдя, оренда житла, репетитори). Далі вони трохи підуть на спад²³⁸. Слід констатувати той факт, що українські студенти у Польщі активно поєднують навчання з працею у вільний від навчання час. За даними соціологічних досліджень, лише 16,0% опитаних українських студентів у Польщі не виявили бажання поєднувати навчання і працю, а 36,5 % вже працювали на постійній основі. Серед сфер, в яких задіяні українські студенти, 26,3 % вказали торгівлю; 20,0 % — готельний та ресторанний бізнес; будівництво, промисловість, транспорт відповідно до 10 %, послуги для домашніх господарств — 8,4 %; інші сектори —

²³⁶ Pachkovskyy Y. Ukrainian-Polish educational space of higher education: challenges and prospects for cross-border cooperation. *Contemporary Socio-Economic Issues of Polish-Ukrainian Cross-border Cooperation* / Ed. L. Buller, H. Kotarski, Y. Pachkovskyy. Warsaw : Center of European Projekt, 2017. P. 286.

²³⁷ Цимбалюк О. Яким є типовий український студент у Любліні й навщо місту студенти-іноземці. URL: <https://www.hroniky.com/articles/view/128-iakym-ie-typovuyi-ukrainskyi-student-u-liublini-i-navishcho-mistu-studenty-inozemtsi> (дата звернення: 2.09.2017).

²³⁸ Скільки і на що витрачають студенти у Польщі. URL: <https://www.vsetutpl.com/skilky-i-na-scho-vytrachayut-studenty-u-polschi> (дата звернення: 17.07.2017).

17,4 %. Варто наголосити, що для 28,7 % опитаних студентів — дохід з праці є головним джерелом фінансових надходжень²³⁹.

Третя проблемна ситуація — це певне *упередження, стереотипи*, з якими подекуди можуть зіштовхнутися українські студенти у Польщі. Суттєво на це впливають кількість українських заробітчан у Польщі, окремі непрості, часом драматичні події в українсько-польських стосунках, певні побутові непорозуміння (акцент, незнання мови, відсутність такту тощо), проблеми національної безпеки, міграційні кризи в Європі. Останні дослідження засвідчують, що джерелом негативних стереотипів поляків щодо українців є наростаюча економічна міграція та наслідки, що з нею пов'язані (історична символіка, повсякденне спілкування). Менше з тим, що в країні занадто багато українців, чи вони забирають працю у корінного населення. Наголошується, що українці позитивніше налаштовані до своїх польських сусідів (люблять поляків і Польщу), ніж навпаки²⁴⁰. Найсхвальніше поляки оцінюють залучення іммігрантів на будівельні, сільськогосподарські та авторемонтні роботи, негативно — на посадах: державного службовця, вчителя, адвоката, лікаря, медсестри, директора державної компанії тощо²⁴¹. Достатньо неоднозначними є оцінки польських студентів своїх колег з України. Виходячи з поодиноких досліджень польських соціологів, зокрема на прикладі Опольського університету, Д. Вісьневські²⁴² робить висновок, що на ці ставлення впливає міра «українізації» польських вищих навчальних закладів. Дослідник констатує, що домінування української етнічної групи у навчальному закладі подекуди зумовлює, на думку опитаних ним польських студентів, явище фаворитизації з боку його керівництва, надання різно-

²³⁹ Chmielewska I., Dobroczek G., Puzynkiewicz J. Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce — raport z badania 2015 r., Warszawa : Departament Statystyki NBP, 2016.

²⁴⁰ Див.: Koval N., Reichardt I., Vaičiūnas L. Polacy i Ukraińcy w codziennych kontaktach. Wrocław : Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu, 2021. S.14-19. URL: <https://www.library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/18311.pdf> (дата звернення: 19.05.2021).

²⁴¹ Шиманська К. В. Зовнішня міграція в Польщі в процесі її євроінтеграції: проблеми, шляхи їх вирішення, уроки для України. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2016. № 2. С. 96.

²⁴² Wiśniewski D. Sposób postrzegania studentów ukraińskich przez ich kolegów z Polski jako konsekwencja „ukrainizacji” Uniwersytetu Opolskiego. *Imigranci z Ukrainy w Polsce. Potrzeby i oczekiwania, reakcje społeczne? Wyzwania dla bezpieczeństwa*. Pod red. nauk. M. Lubicz Miszewskiego. Wrocław: AWL, 2018. S. 187—202.

манітних преференцій наукових і соціальних (стипендії, збільшення квот для проживання у гуртожитках). З одного боку, польські студенти у своїх відповідях відзначали агресивність (конфліктність) українців, вивищування, не шанування майна у місцях проживання в академіку (студентському гуртожитку), замкнутість як брак інтегрованості зі своїми польськими колегами (ізоляціонізм), створення конкуренції у майбутньому на ринку праці. З іншого боку, переважаюча більшість опитаних вказує на те, що присутність українських студентів ні в якому разі не впливає на якість навчання (90 %), викладачі не бачать різниці між польським та українським студентом.

Освітня міграція української молоді до Польщі — це не лише збагачення власного людського капіталу (мати диплом закордонного навчального закладу), але й бажання глибше пізнати світ, можливість вільно подорожувати, пізнати іншу культуру, здобути високоплатувану працю, вищий професійний та матеріальний статус у суспільстві. Дослідники звертають увагу, що у Польщі освітня міграція тісно переплетена з трудовою. Вибір місця навчання часто зумовлений мотивом воз'єднання з сім'єю, працюючими батьками чи родичами, розбудованими мережами зв'язків з діаспорою або тими вже, хто довший час перебуває в країні-реципієнті. З одного боку, фіксується «втрата» соціального капіталу на батьківщині, а, з іншого, його набуття. Проте, процес його реконструкції у багатьох випадках є складним. Польські соціологи фіксують непоодинокі випадки, коли спостерігається «свідоме» звуження комунікативних практик українськими студентами у місцях навчання та проживання, їхня зосередженість лише на спілкуванні зі своїми співвітчизниками, що гальмує рівень інтеграційних процесів у польське суспільство²⁴³. Зважаючи на те, що на навчання до Польщі приїздить переважно українська молодь у віці 16—17 років, адаптаційний процес набирає особливої ваги. За даними польського соціолога П. Длугоша²⁴⁴, в контексті соціального капіталу, найбільочішими викликами для цієї вікової групи є незнання мови (43 %), туга за батьками та знайомими (39 %), недостатній рівень контактів з поляками

²⁴³ Izdebska-Długosz D. Czy naprawdę tak bardzo się różnimy? Studenci Polscy i Ukraińscy — komunikat z badań. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2015. Nr 2 (4). S 46.

²⁴⁴ Długosz P. Integracja ukraińskich studentów podejmujących naukę w Polsce. *Studia Mi-gracyjne — Przegląd Polonijny*. 2018. Nr 2 (168). S. 67—92.

(35 %), самотність (17 %). 3-поміж інших проблем, для українського студентства під час навчання, і після його завершення особливо актуальним виявився пошук та знаходження відповідного місця підробітку (праці). Лише 13 % опитаних українських студентів після завершення навчання висловили бажання повернутися на батьківщину, половина — залишитися у Польщі, а 1/3 — виїхати далі на Захід. Із найпозитивніших моментів під час навчання було відзначено добре технічне оснащення процесу навчання та приязні відносини з викладачами.

У зв'язку з масовим неконтрольованим характером освітньої міграції до Польщі відбувається втрата Україною продуктивного людського капіталу. За оцінкою експертів і науковців, сьогодні освітня міграція набуває загрозливого характеру. Особливо така ситуація є відчутною для Карпатського регіону України, де близько 55 % опитаної учнівської та студентської молоді має позитивні міграційні установки, а 40 % опитаних молодих людей (особливо Закарпатської області) вже здійснювала певну підготовку для реалізації своїх міграційних намірів (кожен 13-й випускник Буковини планує виїзд на постійне проживання)²⁴⁵. Така ситуація вимагає негайного втручання Української держави у випрацюванні ефективної міграційної політики, яка б розвивала внутрішні економічні і соціальні ресурси держави, а також усі переваги, які надає інформаційне мережеве суспільство.

3-поміж інших чинників, які поряд з освітньою міграцією, набувають надто важливого значення у процесах реконструкції соціального капіталу трудового мігранта, особливе місце посідає безпосереднє спілкування у новому для себе середовищі. Ця нова ситуація різниться від тої, що була на батьківщині та набуває нових рис та ознак. У цьому контексті дослідники звертають увагу на багатовимірність соціального капіталу, а саме, як зазначалося вище, на таку його характеристику як структурність, що охоплює наявність і доступність корисних зв'язків для трудового мігранта, доступ до комунікаційних мереж та отримання на цій основі важливої для себе інформації. У польських реаліях структурний вимір набуває першочергового значення. На це звертають увагу соціологи з польського, і з українського

²⁴⁵ Міграційна активність студентської та учнівської молоді Карпатського регіону України (результати соціологічного дослідження) / За ред. Васильціва Т. Г., Риндзак О. Т. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України 2020. С. 31.

боку, говорячи про необхідність розширення трудовими мігрантами свого кола спілкування. Для прикладу, найвідкритішими до обопільного спілкування (між українцями та поляками), згідно з останніми дослідженнями, є молодші вікові групи (18-34 років): фактично половина молодих українців (48 %) задекларувала, що має в своєму колі знайомих поляків, тоді як цей показник у середній віковій групі становив 40 %, а серед старшої — лишень 17 %²⁴⁶.

Структурний вимір соціального капіталу. Є одним з важливих аспектів, який дає змогу подивитися на конгломерацію соціальних мереж, які творять мігранти у своєму середовищі. Популярним в аналізі конфігурації мереж є підхід уже згадуваного нами М. Гранноветтера²⁴⁷ щодо стійких та слабких зв'язків у соціальній мережі. Стійкі або близькі зв'язки — це стосунки з близькими знайомими, родичами, що спрямовані на створення сильного почуття приналежності, яке може розвивати антагонізм проти нечленів групи. Слабкі або далекі зв'язки, навпаки, сприяють мобільності, розширюють можливості суб'єкта у творенні нового соціального середовища. Спираючись на підхід Гранноветтера, польські дослідниці міграції А. Гурни і Є. Язвівиська²⁴⁸ на основі зреалізованого дослідження 2016 р. в середовищі українських трудових мігрантів у Варшаві та агломерації, намагаються відслідкувати обсяг та спрямованість (структуру) соціальних відносин близького та далекого «радіусу дій». Ними було встановлено, що всередньому українські трудові мігранти у соціальних мережах мали 50 контактів, серед яких 10 осіб безпосередньо перебувало в Польщі. Серед соціальних зв'язків домінували контакти дальшого «радіусу дій». Для чоловіків цей показник становив 41 такий контакт, тоді як для жінок — 25 (як зазначають дослідниці, в силу того, що жінки мали більший міграційний досвід на момент дослідження).

²⁴⁶ Див.: Koval N., Reichardt I., Vaičiūnas L. Polacy i Ukraińcy w codziennych kontaktach. Wrocław : Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu, 2021. S. 14-19. URL: <https://www.library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/18311.pdf> (дата звернення: 19.05.2021).

²⁴⁷ Див.: Granovetter M. S. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. 1973. Vol. 78. No. 6. P. 1360—1380.

²⁴⁸ Górny A., Jaźwińska E. Ukraińskie migrantki i migranci w aglomeracji warszawskiej: cechy społeczno-demograficzne i relacje społeczne. Raport z badań. Warszawa : Ośrodek Badań nad Migracjami UW, CMR Working Paper, 2019. URL: <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2019/04/WP115173.pdf> (дата звернення: 18.04.2020).

В обох випадках стосунки далекого порядку були пов'язані із знайомими з України (три четвертих опитаних задекларували, що понад половина їхніх близьких знайомих у Польщі — це українці). Для жінок, порівнянно з чоловіками, виявився характерним вищий відсоток наявності зв'язків близького порядку, що пояснювалося їхньою специфікою праці та відповідною зацікавленістю у пошуку польських роботодавців (догляд за домом, хворими тощо). Крім того, чоловіки виявилися відкритішими на розширення контактів, адже лише половина з них мали українців у колі своїх знайомих в Польщі. З огляду на це чоловіки менше, ніж жінки, схильні у своїх далеких зв'язках надавати перевагу спільним рисам таким, як вік, заможність, освіта, країна походження, тобто звертають увагу на те, що різнить, а не уподібнює їх з іншою людиною. Встановлено, що з огляду на засоби, в середовищі українських трудових мігрантів практично не виявилось знайомих-поляків з вищим соціальним чи професійним статусом. Українські мігранти могли очікувати більше на емоційну, психологічну чи матеріальну підтримку з боку свого мігрантського середовища. Кожний з опитаних вказав принаймні на одну таку особу, до якої він міг звернутися у разі крайньої необхідності.

Автори дослідження констатують зорієнтованість українських трудових мігрантів на близькі стосунки, які не виходять за межі власного мігрантського середовища чи середовища у себе на батьківщині. Така спрямованість відносин є характерною для стосунків із високим ступенем гомофільії (M. McPherson, V. Smith-Lovin, J. M. Cook)²⁴⁹, коли є схильність будувати відносини з особами подібними до себе. Не сприяє формуванню об'єднуючого соціального капіталу й те, що соціальні зв'язки досліджуваних мігрантів не орієнтовані на вищі щаблі соціальних та професійних ієрархій польського суспільства, високотехнологічні сегменти ринку. З іншого боку, дослідниці звертають увагу на суттєві зміни у міграції українців до Польщі, які відбулися останнім часом. З одного боку, це відхід від суто жіночого характеру міграції в зв'язку з подіями на Сході країни, це й наростаючі освітня і наукова міграції, відтік висококваліфікованих фахівців, а також поява багатонаціональних родин, що відкриває шлях до зниження гомофільії внаслідок соціальних зв'язків з особами відмінними від себе.

²⁴⁹ McPherson M. Lynn Smith-Lovin M., Cook J. M. Birds of feather: Homophily in social networks. *Annual Review of Sociology*. 2001. No 27. P. 415— 444.

Структурні зрушення у розбудові соціального капіталу українських трудових мігрантів можливий за умови їхнього виходу за межі комфортної для себе зони стосунків здебільшого із своїми співвітчизниками. Цьому сприятимуть трудові практики, які передбачали б реалізацію ними набутих знань та кваліфікацій, виконання наукомістких та високотехнологічних робіт на польському ринку праці. Як показують результати аналізу професійно-кваліфікаційної ситуації українських мігрантів у великих містах (2015—2018 рр.), понад 50 % українців виконували працю нижче своєї кваліфікації (для працівників з Європейського Союзу цей показник сягає в середньому 90 %) ²⁵⁰, а за даними Work Service цей показник у 2019 р. склав 70 % ²⁵¹. Покращити ситуацію у змозі активна залученість українських мігрантів (не лише з досвідом перебування) до господарської активності у вигляді етнічного підприємництва.

Етнічне підприємництво. Сучасне підприємництво покликано реалізувати інноваційну функцію і розглядається як творчий різновид економічної поведінки, яка реалізується в умовах, що постійно змінюються, виявляючи свою специфіку на різних етапах розвитку соціальної та економічної систем ²⁵². Проте, поряд з продуктивним підприємництвом (діяльність, яка виступає двигуном економічних змін і примножує багатство) існують його деструктивні форми. Непродуктивне підприємництво — це, коли результати підприємницької діяльності не завжди відповідають інтересам суспільства, коли на відміну від продуктивного, не створює нового багатства, а тільки перерозподіляє наявне (напр., організована злочинність в економіці уособлює деструктивне або руйнівне, хижацьке підприємництво, існування фіктивного підприємництва як прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона,

²⁵⁰ Górny A., Kołodziejczyk K., Madej K., Kaczmarczyk P. Nowe obszary docelowe w migracji z Ukrainy do Polski. Przypadek Bydgoszczy i Wrocławia na tle innych miast. CMR Working Papers 118/176, 2018. URL: <https://www.migracje.uw.edu.pl/publikacje/nowe-obszary-docelowe-w-migracji-z-ukrainy-do-polski-przypadek-bydgoszczy-i-wroclawia-na-tle-innych-miast/> (дата звернення: 13.10.2019).

²⁵¹ Migracje zarobkowe cudzoziemców z Ukrainy i Azji do Polski. Work Service (2019). URL: <https://www.Migracje%20zarobkowe%20cudzoziemców%20z%20Ukrainy%20i%20Azji.%20Work%20Service.pdf> (дата звернення: 15.11.2020).

²⁵² Пачковський Ю. Ф. Соціологія підприємництва. *Соціологія: теорії середнього рівня* : навч. посібник / За ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. С. 230.

незаконне використання чужих авторських прав або владних повноважень, а також застосування сили для отримання вигоди).

Особливим видом економічної активності є етнічне підприємництво (етнічний бізнес), яке у своїй соціологічній концептуалізації розглядається крізь призму таких категорій, як «суспільна солідарність», «девіантна поведінка», «маргінальний статус», «соціальний капітал». Звернення до цих категорій є наслідком переосмислення поглядів Е. Дюркгайма, В. Зомбарта, Р. Мертона, Р. Патмена та ін. щодо перебування особистості за межами звичних для неї домінуючих соціокультурних норм і традицій (наприклад, етнічні меншини в умовах імміграції). Пошуки соціальної підтримки в силу невизначеного соціального статусу (теорія «соціальної маргінальності») активізують солідарні відносини всередині етнічних або маргіналізованих груп, які надають перевагу символам національної приналежності, посиленій взаємній довірі як джерелам взаємопідтримки, що закладає сприятливі умови для економічних та підприємницьких починань. Невизначений соціальний статус є джерелом не лише солідарних відносин, але й девіантної поведінки. Девіантність підприємців зумовлена тим, що часто вони діють у ворожому середовищі, в якому превалюють установки проти інновацій. Усунуті від політичної влади, підприємці в особі меншин зосереджуються на бізнесі. Залишені поза домінуючою системою цінностей, вони підлягають менш суворим санкціям за свою девіантну поведінку (Б. Хозелітц). Соціальний капітал покликаний мінімізувати невизначеність, надаючи корисну інформацію, мережі підтримки та вказуючи шляхи реалізації підприємницьких ініціатив (пошуку додаткових заробітків) не лише на етнічному ринку товарів та послуг. Соціальний капітал (міграційні мережі) за таких умов виконує не лише комунікативну та адаптивну функції, але й соціальну, спрямовану на відкриття нових можливостей для прибуваючих трудових мігрантів як суб'єктів та творців власної долі. У будь-якому разі етнічне підприємництво вибудовується в межах неформальних стосунків та економічних відносин представників однієї етнічної групи як елемент взаємної підтримки та допомоги. Як зазначає М. Гранноветер²⁵³, такі відносини є невід'ємною складовою міграційних мереж.

²⁵³ Granovetter, M. Economic institutions as social constructs: the scope of analysis. *The Journal of Sociology and Social Anthropology*. 2004. No 7 (1). P. 76—89.

Етнічний бізнес — це особливий вид комерційно-підприємницької діяльності, представниками або носіями якого є вихідці із тих етнічних спільнот, які поділяють спільний міграційний досвід та у цей час мешкають у конкретному зазвичай поліетнічному суспільстві²⁵⁴. Характеристиками етнічного (ще його позначають як іммігрантського) бізнесу, на які звертається увага в англомовній літературі²⁵⁵, є такі:

- 1) здебільшого, це мікробізнес з невеликою кількістю зайнятих; зазвичай, він управляється його власником, при цьому чоловіком (жінка у цьому випадку є винятком);
- 2) для його заснування не потрібні великі капітальні вкладення й високий рівень професіоналізму;
- 3) він діє у чітко окресленому конкурентному середовищі, де головним показником є ціна;
- 4) різним етнічним спільнотам властиві різні схильності до того чи іншого бізнесу (скажімо, італійці і греки зосереджуються у харчовому секторі; турки у Німеччині — у роздрібній торгівлі);
- 5) іммігрантське підприємництво (бізнес) — характерна риса міського ландшафту; він тут концентрується в ареалах з етнічними кластерами, зазвичай, бідних районах;
- 6) іммігрантське підприємництво (бізнес) великою мірою покладається на етнічні ресурси;
- 7) суттєво феномен орієнтований на так звані стратегії прориву — пошук клієнтури поза межами своїх етнічних кластерів, зокрема й серед місцевого населення;
- 8) останнім часом феномен «гібридується», оскільки спирається не лише на вихідців із своєї етнічної спільноти, але й представників інших спільнот.

Підприємництво іммігрантів відіграє помітну роль в економіці приймаючого суспільства і у багатьох випадках виходить за усталені

²⁵⁴ Waldinger R., McEvoy D., Aldrich H. Spatial dimensions of opportunity structures. *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies* / R. Waldinger, H. Aldrich, R. Ward (red.). Newbury Park : Sage Publications. 1990. P. 106—130.

²⁵⁵ Переvezій О. А. Концептуалізація поняття «етнічний бізнес» у сучасній соціогуманістиці. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 11. С. 48—66.

інституційні межі. До специфічних рис такого підприємництва часто відносять²⁵⁶:

- передача унікальних компетенцій країні перебування;
- відродження місцевих громад шляхом привнесення «підприємницького духу»;
- відродження галузей, а також географічних районів, які є не привабливими для підприємців країни перебування;
- стимулювання економічного обміну (а також розвитку соціальних відносин) між країною перебування та країною походження.

Соціальний капітал сьогодні розглядається як важливий чинник, що здатний стимулювати розвиток етнічного бізнесу²⁵⁷. Цьому сприятимуть кілька важливих умов. З одного боку, очікується відповідна (сприятлива) міграційна політика для легальних економічних ініціатив мігрантів у приймаючій країні (програми підтримки, податкові пільги, доступність кредитів для відкриття власної справи тощо). З іншого, вагомою є наявність великих (численних) етнічних груп, охоплюючи діаспору, які в передусім є потенційними споживачами та підтримуючою стороною (в економічному та соціальному сенсі) бізнесових ініціатив, а також готовність самих трудових мігрантів у нових умовах реалізовувати набутий і у приймаючій країні, і на батьківщині підприємницький досвід. Не менш бажаним є необхідний багаж знань економічного та юридичного характеру (стосується передусім специфіки ведення бізнесу в країні-реципієнті) для реалізації власних бізнес-ідей.

Українська трудова міграція, виходячи з присутності її у Польщі та посідання лідируючого становища з-поміж інших країн, ство-

²⁵⁶ Див. дет.: Bizri R. M., *Refugee-Entrepreneurship: A Social Capital Perspective. Entrepreneurship & Regional Development*. 2017, No 29 (9—10); Chand M., Ghorbani M., *National Culture, Networks and Ethnic Entrepreneurship: A Comparison of the Indian and Chinese Immigrants in the US. International Business Review*. 2011. No 20. Hamilton R., Dana L.P., Benfell C., *Changing Cultures: An International Study of Migrant Entrepreneurs. Journal of Enterprising Culture*. 2008, No 16 (1); Ram M., Jones T., Villares-Varela M. *Migrant Entrepreneurship: Reflections on Research and Practice. International Small Business Journal*. 2017, No 35 (1); Shapiro G. *The Comeback: How Innovation will Restore the American Dream*. Beaufort Books 2011.

²⁵⁷ Ibrahim, G., Galt, V. *Explaining ethnic entrepreneurship: An evolutionary economics approach. International Business Review*. 2011. No 20 (6). P. 607—613.

рює сприятливі умови для розвитку етнічного бізнесу. До прикладу, у 2005 р. у Польщі було близько 50 компаній, де власниками були українці, а у 2020 р. ця кількість зросла до 16,5 тисяч (де хоч один із співвласників був громадянином України) або 17 % усіх фірм із закордонним капіталом. Найпривабливішими інвестиціями для українців у Польщі є будівництво (2,6 тис. компаній), торгівля (1,7 тис. компаній), перевезення вантажів (1,4 тис. компаній), працевлаштування (понад 1,3 тис. компаній), ІТ (близько 800 компаній), індустрія HoReCa (близько 600 компаній). У 2020 р. кількість фізичних осіб-підприємців — громадян України зросла на 22 % порівняно з попереднім роком і становила 5916²⁵⁸. Все більше українських мігрантів висловлюють бажання започаткувати власний бізнес. За даними опитування аналітичного центру Gremi Personal²⁵⁹, понад третина опитаних українських мігрантів (39,8 %) у 2021 р. висловила бажання започаткувати власний бізнес, тоді як у 2020 р. таких було лише 25 %.

У контексті аналізу секторів польської економіки, де реалізують свої підприємницькі наміри та ідеї українські мігранти (у цьому випадку мова йтиметься про індивідуальне підприємництво або самозайнятність), найбільшу популярність має роздрібна торгівля, будівельні роботи (передусім спеціальні роботи: утеплення фасадів та зведення будинків), оптова торгівля (наприклад, продаж автомобілів чи постачання гуртом польських товарів на український ринок), охорона здоров'я (лікування, медичні консультації), перукарські та косметичні послуги, гастрономія, ресторанний бізнес), транспортні (ремонтні) та освітні (перекладацькі) послуги. Реалізація низки якісних досліджень К. Андреюк серед українських підприємців у Польщі²⁶⁰ дає змогу в загальних рисах визначити кілька основних тенденцій (шляхів) у розвитку етнічного підприємництва, а саме:

- по-перше, бізнес розпочинають, передусім, ті українські мігранти, які вже мають певний кількарічний досвід праці на польському ринку праці (зазвичай українська трудова

²⁵⁸ Ukraińcy nie boją się zakładać własne biznesy w Polsce. URL: <https://www.gremi-personal.com/ukraincy-nie-boja-sie-zakladac-wlasne-biznesy-w-polsce/> (дата звернення: 1.04.2021).

²⁵⁹ Там само.

²⁶⁰ Andrejuc K. Co skłania imigrantów do zakładania własnych firm? Analiza procesu samozatrudniania i rozwijania przedsiębiorstw etnicznych na przykładzie społeczności Ukraińców w Polsce. *Studia Migracyjne — Przegląd Polonijny*, 2016. Vol. 42. S. 223—253.

міграція здебільшого має короткотерміновий, сезонний та циклічний характер) або врегульовану юридичну ситуацію (наприклад, дозвіл на тривалий час перебування або набуте громадянство);

- по-друге, для багатьох мігрантів принизливою є ситуація щодо дискримінації на ринку праці приймаючого суспільства (найчастіше виявляється у низьких фінансових винагородах порівняно з корінним населенням), що розглядається як сильний мотивуючий чинник працювати на себе, бути матеріально незалежним і вільним у виборі свого майбутнього життєвого шляху;
- по-третє, у ситуації старших вікових груп характерною є ситуація першого місця праці, на посаді, що не потребує високих кваліфікацій від мігранта (така ситуація є також характерною для молодих людей, які поєднують навчання і працю одночасно);
- по-четверте, у виграші є випускники-українці польських вищих навчальних закладів, які часто започатковують власну справу, виходячи з набутих кваліфікацій та у тих секторах економіки, що є високотехнологічними, або ж, набуваючи досвіду в польських фірмах (напр. юридичних, перекладацьких, торговельних чи готельно-ресторанного спрямування), пропонуючи згодом власні ноу-хау;
- по-п'яте, домінуючою рисою етнічного підприємництва є орієнтування на потреби вихідців не лише з України, але й з колишнього СРСР (білоруси, молдавани, росіяни, казахи...);
- по-шосте, прискорює процес відкриття власного бізнесу успішний адаптаційний та інтеграційний процес, знання мови та наявність мереж підтримки, передусім, з боку тих осіб, які вже мають набутий соціальний капітал, що виходить за межі суто власного етнічного середовища (наприклад, перебування у шлюбі з поляком або полькою, набутий попередній бізнесовий досвід спільної праці з іноземцями і т. ін.);
- по-сьоме, більш життєздатнішими (стабільнішими) виявляються ті іммігрантські підприємницькі структури, які провадять свою діяльність у секторах промисловості, що вимагають високих кваліфікацій.

Як показує досвід функціонування етнічного підприємництва, значення соціального капіталу та культурного походження має особливе значення на самих початках реалізації бізнес-проектів (наприклад, типовою така ситуація виявилася й для білоруських підприємців у Польщі²⁶¹), коли необхідно робити перші кроки з офіційної реєстрації бізнесу та уникнення сумнівів чи вагань, пов'язаних з його провадженням. З іншого боку, труднощі у бізнесі спостерігаються тоді, коли сам підприємець-іммігрант виявляє низький рівень інтеграційних процесів щодо приймаючої країни. У таких випадках, підприємництво є вузькоспеціалізоване, зорієнтоване винятково на співвітчизників без ознак об'єднуючого соціального капіталу. За словами експертів²⁶², *«все частіше стає помітною тривожна тенденція у діяльності українських підприємців у Польщі. Українці часто намагаються будувати свій бізнес тільки на етнічному підґрунті, тим самим обмежуючи свою діяльність у штучно створеному ними самим ринку праці, не інтегруючись з польським бізнесом чи соціальним середовищем. Ця тенденція широко представлена в середовищі мігрантів. У довготерміновій перспективі така стратегія буде завдавати шкоди мігрантам, перешкоджаючи процесу реконструкції соціального капіталу в нових умовах»*.

Звертається увага на те, що розширення бізнесового поля діяльності не означає відмови від етнічних (внутрішньогрупових) мереж підтримки (тематичного спілкування у популярних соціальних мережах, проявів взаємодопомоги), а, навпаки, є доброю нагодою для ситуації розвитку в напрямку інтеграції з приймаючим суспільством. Важливою умовою є те, наскільки відкритими для такої взаємодії є спільноти мігрантів та етнічних підприємців, які їх репрезентують.

Значення вже існуючого соціального капіталу особливо вагоме для наймолодших українських підприємців, які зверталися за фінансовою допомогою та порадами до своєї сім'ї (батьків), яка залишилася на Україні. На цей аспект звертає увагу польський дослідник

²⁶¹ Kruhlaya M., Molenda M. Kapitał społeczny jako determinanta przedsiębiorczości etnicznej wśród białoruskich imigrantów w Polsce. *Przegląd Prawno-Ekonomiczny*. 2021. Nr 3. S. 79—94.

²⁶² Galanciak S., Guriy B. Nowe media a rekonstrukcja kapitału społecznego migrantów ukraińskich na polskim rynku pracy. *Migration Studies — Review of Polish Diaspora*. 2020. Nr 2 (176). S. 169.

Я. Бжозовські²⁶³. Як показали якісні дослідження на прикладі Кракова, створення власної справи часто розглядається українськими мігрантами як добра можливість залучити до спільної праці в межах мікропідприємства членів родини з України, тобто створити своєрідний плацдарм для їхнього приїзду та гарантованої праці. Такі родинні фірми українців свідчать про міцні солідарні відносини та довіру один до одного. Часто така ситуація, як орієнтація на співвітчизників, визначає й подальші кроки у наймі працівників зі свого етнічного середовища. Свідченням цьому є оголошення в соціальних мережах та створення відповідних груп користувачів у Facebook на кшталт «Ukraińcy w Polsce» і «Biznes ukraiński w Polsce», що є шансом у знаходженні праці для новоприбулих мігрантів із поганим знанням польської мови. З іншого боку, такі соціальні мережі розширювали попит на послуги підприємців за рахунок долучення до бізнес-комунікацій вихідців з колишнього СРСР не тільки як клієнтів, але й бізнес-партнерів. Більшість досліджуваних підприємців наголошувало на необхідності знайомств, які виходять за межі спільнот мігрантів. Це для них є принциповим моментом у майбутньому розвитку власної справи. Окрім того, особливо для них є цінними знайомства з особами, які мають численні мережі контактів і високий рівень культурного капіталу, пов'язаний з Польщею. Окремою темою є стосунки з іншими мігрантами та негативний бізнес-досвід, зважаючи на недоброросвісну конкуренцію (демпінгування цін, низька якість послуг, що призводило до репутаційних втрат на ринку в одному бізнес-сегменті), а також відносини з польськими підприємцями, які подекуди упереджено ставляться до бізнесових ініціатив українців, наприклад, у сфері будівництва. У таких випадках цінується не тільки ціна і якість послуг, але й управлінські здібності, вміння давати собі раду з працівниками-мігрантами зі Сходу. Одним із суттєвих аспектів подальшого розвитку бізнесу є вміння етнічних підприємців обрати перспективну нішу діяльності та розвиток соціального капіталу в напрямі «позбавлення» видимих етнічних ознак. Як приклад наводиться відкриття українцем піцерії у новозбудованому районі Кракова із широким долученням як клієнтів нових мешканців району, які у своїй більшості не репрезентували мігрантські кола.

²⁶³ Brzozowski J. Przedsiębiorczość imigrantów w Krakowie: stan obecny i perspektywy rozwoju. Kraków : Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2019. S. 54—59.

Українські підприємці у Польщі відзначають низку переваг, які відкриває ця країна у започаткуванні та провадженні власного бізнесу. Серед них: відсутність корупції, можливість працювати легально. Проте, наявність конкуренції, складності в одержанні фінансової підтримки (кредитування) особливо на перших етапах діяльності, нерегульований юридичний статус перебування в країні фізичної особи-підприємця, незнання на належному рівні мови часто спричиняли банкрутство чи призупинення бізнесу. В середньому від 40 до 60 % від числа новостворених українцями підприємств не можуть втриматися на польському ринку²⁶⁴. Як недоліки ведення бізнесу в Польщі опитані підприємці відзначають високі податки, зокрема внески до соціального страхування; складність польського законодавства (чимала кількість юридичних актів та приписів); ускладнене, часом бюрократичне та повільнене, адміністрування, упереджене ставлення до українського бізнесу, що поглиблювалося, наприклад, очікуванням польських підрядників згоди від українців працювати за нижчими ставками або наданням переваги польським підприємцям у наймі приміщень для господарської діяльності. У цьому процесі для «втримання» етнічного підприємництва на польському ринку особлива роль надається соціальному капіталу акумульованого у вигляді інституційної підтримки громадських або діаспорних організацій, що відповідають духу громадянського суспільства.

Інституційні системи підтримки. Громадські об'єднання мігрантів відіграють чималу підтримуючу роль особливо для новоприбулих, надаючи інформаційну, юридичну, культурну, моральну та психологічну допомогу. Однією з найстаріших та інституціоналізованих діаспорних громад є Об'єднання українців у Польщі (ОУП), яке сьогодні має 10 регіональних відділень, 82 організаційні одиниці, близько 3 тисяч активних членів. Основні цілі діяльності Об'єднання — це представлення інтересів українців у відносинах із польською владою, захищати їх, організація українського життя в громаді, її активне формування через розвиток культури та освіти²⁶⁵. Останнім

²⁶⁴ Andrejuk K. Co skłania imigrantów do zakładania własnych firm? Analiza procesu samozatrudniania i rozwijania przedsiębiorstw etnicznych na przykładzie społeczności Ukraińców w Polsce. *Studia Migracyjne — Przegląd Polonijny*. 2016. Vol. 42. S. 228, 236.

²⁶⁵ Об'єднання українців Польщі — це найавторитетніша організація української меншини в Польщі, яка отримала свою назву 1990 р. на хвилі демократичних змін

часом новим напрямом у діяльності Об'єднання є надавати допомогу громадянам України, які перебувають на території Польщі і в перспективі можуть вплинути на якісне збагачення громадського життя українців. У своїй діяльності ця організація все більше звертає увагу на масову трудову (економічну) міграцію з України. За словами голови ОУП Мирослава Скірка²⁶⁶, «Для нас важливим завданням є спільне формування української спільноти у Польщі... Варто усвідомити, що українці є різними, мають свої потреби, а тому не може бути єдиної української організації, яка відповіла б на всі запити українських мігрантів. Утім, як Об'єднання ми хочемо показати, що можемо бути для них цікавою альтернативою, вони можуть знайти у нас підтримку. Ми хочемо передати їм власний досвід, щоб їхні діти навчалися разом із нашими, щоб вони розповідали нам про сучасну Україну. Тобто я бачу можливість нашої співпраці. Можливо, у недалекому майбутньому з'явиться потреба створити щось значно більше, наприклад федерацію або конгрес українських організацій у Польщі». Процес цей непростий і до певної міри необхідно долати опір «старої» діаспори, так й певну недовіру, упередження новоприбулих трудових мігрантів. Щодо відсутності довіри показовими є слова багаторічного голови ОУП Петра Тими (був головою з 19.02.2006 по 28.03.2021)²⁶⁷: «Якщо хтось має чіткі переконання сам собою упереджений до інших — то так само ставитиметься і до мігрантів. Окрім цього, є специфіка самого суспільства у Польщі. Люди виростили в більш-менш однорідних середовищах, поява когось нового для них неочікувана. Відтак їхня реакція може бути упередженою — відкинути, сказати, що чужі — гірші: або невіруючі, або говорять російською. І, звісно, українці, виховані в Радянському Союзі, матимуть трохи інші культурні орієнтири, ніж українці Польщі; питання в тому, чи стануть вони для нас цікавими, чи знайдемо ми щось спільне... Знайома людина, яку

та перейменування Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ), утвореного 1956 р. і мала право в ПНР провадити культурно-освітницьку діяльність серед української меншости.

²⁶⁶ Скірка М. Українсько-польська історія — як швейцарський сир. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3238295-miroslav-skirka-golova-obednanna-ukrainciv-u-polsi.html> (дата звернення: 3.05.2021).

²⁶⁷ Тима П. Об'єднання українців у Польщі переживає кризу середнього віку. URL: <https://www.nasze-slowo.p/obyednannya-ukrayincziv-u-polshhi-perezhyvaye-kryzu-serednogo-viku/> (дата звернення: 20.01.2021).

я вважав доволі розсудливою, заявляє: „Я не буду з мігрантами працювати, з тими, що приїхали «на карту поляка»”. Тоді я не мав би співпрацювати з багатьма цінними людьми, які реально можуть допомогти і нам, і мігрантам. Це якась параноя. Не є важливо чому людина сюди приїхала? Але, на жаль, для декого це є критерієм. І вони вважають, що мають рацію. Інколи проблема береться з того, що немає бажання говорити про такі речі зважено, не узагальнюючи, поставити себе на місце ось цього мігранта, який часто не з добра шукає кращої долі поза межами України». З іншого боку, новоприбулі трудові мігранти часом «в очах» діаспори сприймаються як люди з іншого світу, невиховані, не схильні підтримувати культурні традиції. Занепокоєні більше тим як облаштувати своє легальне перебування, для цього створюють відповідні тематичні групи у соціальних мережах. Ольга Русіна²⁶⁸, письменниця, журналістка, перекладачка, яка навчалася у Польщі, а зараз має змогу працювати на два міста Краків і Київ констатує: «Видавалося б очевидним, що сучасні мігранти мали би інтегруватися зі спільнотою українців у Польщі. Однак і тут не все просто: члени цієї спільноти зазначають, що теперішні мігранти не виявляють інтересу до них та їхньої діяльності, деякі не хочуть спілкуватися українською тощо... Але переважно українські мігранти можуть довго розказувати, як вони люблять власну країну та ностальгують за нею, але — достатньо зайти і прочитати одну з десятків тематичних груп на Facebook — більшість каже, що не повернеться, поки „в Україні не стане краще”. При цьому ті ж групи у соцмережах повнять-ся постами на зразок „Де можна купити książeczkę sanepid (медичну справку для прийняття на роботу)?” або „Продам місце в черзі до urzędu (адміністрації) на здачу документів на kartę pobytu (вид на проживання)”, у коментарях під якими десятки людей лають автора й обурюються, як можна так поводитися в Євросоюзі, а ще стільки ж — захищає подібну поведінку, кажучи, що „не варто судити, не знаючи історії людини”». На думку О. Русіної, найперспективнішим шляхом єднання «старої» діаспори та новоприбулих мігрантів є організація спільних заходів, наприклад, культурного спрямування. «Найчастіше контакти між сучасними мігрантами та українцями з Польщі встановлюються на якихось спільних заходах — як це відбувається на

²⁶⁸ Русіна О. Спроби зрозуміти українських мігрантів. URL: [https:// www.nasze-slowo.p/sprobi-zrozumiti-ukrayinskih-migrantiv/](https://www.nasze-slowo.p/sprobi-zrozumiti-ukrayinskih-migrantiv/) (дата звернення: 17.02.2019).

фестивалі „JarmaRockFEST” у Гданську, який, з огляду на різноманітність своїх заходів, притягує і молодь, і старших людей. Чи у Варшаві на різноманітних акціях, присвячених Різдвам святаи: так, на захід „Різдво для всіх” приходили люди, які не мали можливості поїхати в Україну і провести свята з родиною вдома, а до приготування такої акції долучилися понад 30 волонтерів. Інша цікава історія — Тетяни Єдноровської із Чернівців, яка проживала у Греції, потім переїхала до Польщі і тепер співає в українському фольклорному колективі „Добриня” з Білостока. Такий досвід показує, що обидві спільноти — теперішніх мігрантів та українців у Польщі — можуть збагатити і підтримати одна одну». Важливо наголосити, що вузькоспеціалізованою організацією, яка займається виключно проблемами українських мігрантів у Польщі є фонд «Наш вибір»²⁶⁹, яка була створена 2009 р. українцями та їхніми друзями поляками. Організація знаходиться у Варшаві, де у листопаді 2014 р. створила Український дім. Видає газету «Наш Вибір» для українців, котрі перебувають у Польщі, провадить інтернет-портал naszwvybir.pl, займається просвітницькою і благодійною діяльністю, реалізує соціологічні дослідження з вивчення ситуації українських трудових мігрантів на польському ринку праці.

Фактично першою інституцією, яка цілеспрямовано підійшла до співпраці з мігрантами нової хвилі є Українська греко-католицька церква (у Польщі УГКЦ існувала від початку її створення), яка сьогодні активно розбудовує свою інфраструктуру та допомагає українцям (про значення УГКЦ у капіталогенеруючих процесах трудової міграції в окремих країнах ЄС ми писали вище). Популярність УГКЦ закордонном полягає в тому, що вона незаполітизованою структурою й спрямовує свої сили на полегшення інтеграції мігрантів та підтримання їхньої української ідентичності. Пояснюється також це й тим, що священники УГКЦ є відкритими до спілкування, толерантні та без зайвих питань завжди готові допомогти й підтримати спільноту. УГКЦ часто є для трудових мігрантів єдиним осередком українськості на чужині, символічним домом, а подекуди виконує функції держави в допомозі мігрантам, адже є незабюрократизованою інституцією, спрямованою на допомогу потребуючим. При багатьох спільнотах УГКЦ, які є майже у кожному місці в Польщі, діють суботньо-недільні школи,

²⁶⁹ Фундація «Наш Вибір». URL: <https://www.uk.ukrainskidom.pl/pro-nas/fond-nash-vibir/> (дата звернення: 15.05. 2021).

де діти, окрім вивчення катехизму, вивчають історію та мову (у деяких парафіях діють ПЛАСТ, Співка української молоді (СУМ)). Церква — це також місце, де відбувається спілкування між «старою» та «новою» діаспорою, налагоджуються соціальні зв'язки, відбувається реконструкція соціального капіталу трудовими мігрантами і формується почуття соціально-культурного «Ми». Юлія Лащук²⁷⁰ як трудова мігрантка описує цей процес так: *«Під час завершальної проповіді, крім частини духовної, священник апелював також і до щоденних проблем та потреб громади, звертався до окремих вірян із проханнями й конкретними завданнями. Здавалося, що він знає на ім'я кожного. Громада, члени якої, як виявилось, дійсно дуже добре були знайомі, ще довго не розходилася, обговорюючи тут само, у церкві чи на виході з неї, останні новини, політику чи футбол, жартуючи та обіймаючись. Хтось роздавав листівки, як можна було здогадатися, з рекламою власних послуг, а хтось — читав оголошення з інформаційної дошки. Тоді я зрозуміла, що церква тут — це значно більше, ніж релігія. Це привід зустрітися, порозмовляти рідною мовою та можливість почуватися „у себе“, це місце, де підтримуються та налагоджуються соціальні зв'язки».*

Перспективним напрямком у реконструкції соціального капіталу українських трудових мігрантів є традиції та поступ демократії країни-реципієнта. Однією з ознак такого розвитку є розгалужена мережа громадських організацій, які відстоюють інтереси мігрантів. Сфери діяльності таких організацій — це широкий спектр допомоги мігрантам від надання гуманітарної та соціальної допомоги, юридичного консультування, адвокації прав до культурної дипломатії та міжнародних відносин. Їхня інституційна спроможність залежить від тривалості існування, пріоритету питань, що стосуються міграції, фінансової підтримки з боку приймаючого суспільства, набутої репутації тощо. Реально важливим є заохочення владними структурами ініціатив громадського сектору. Аналітичний центр Cedos²⁷¹, аналізуючи виклики організацій громадянського суспільства,

²⁷⁰ УГКЦ — церква мігрантів. *Наш вибір. Газета для українців у Польщі*. URL: <https://www.naszwybir.pl/ugkts-tserkva-migrantiv/> (дата звернення: 27.05.2021).

²⁷¹ Потреби та виклики організацій громадянського суспільства, що працюють з мігрантками та мобільним населенням. Звіт за результатами дослідження. Київ : Аналітичний центр Cedos, 2021. 51 с. URL: <https://www.cedos.org.ua/pdf/dosl-orhanizatsii-shcho-pratsuiut-z-mihrantkami-ta-mob-naseleenniam.pdf>.

наводить низку ініціатив та узагальнює досвід цих об'єднань у взаємодії з владою з метою максимально врахувати мігрантські запити. До прикладу, організації закордонних українців беруть участь у консультативно-дорадчих органах, що діють на місцевому, і на загальнодержавному рівні. Польські міста, які зацікавлені в інтеграції іноземців, створюють для них можливості надавати свої пропозиції (з позиції стороннього, іншого), щоб їх надалі врахувати в опрацюванні передусім локальної політики. Для прикладу, у мерії Варшави уже понад шість років працює зокрема Комісія соціального діалогу для іноземців, до складу якої входять організації мігрантів. Комісія готує висновки щодо нормативно-правових актів та консультує місцеву владу з питань міграції та мігрантів. Для мігрантських спільнот це одна з можливостей обмінюватися думками з публічними службовцями і запобігати тим рішенням, які можуть шкодити мігрантам. Інший приклад Гданська, де опрацьовано Модель інтеграції іммігрантів, що об'єднала 70 установ та організацій громадянського суспільства. Опрацьована модель є комплексною стратегією і покликана врахувати потреби мігрантів, зокрема українських, у різних сферах: освіта, культура, житло, добробут, робота, протидія дискримінації і насильству, місцеві громади та охорона здоров'я.

Громадські організації українців здебільшого отримують від влади фінансування саме для надання інтеграційних послуг іммігрантам. Як приклад, створення відповідного інформаційного центру під назвою Migrant Info Point у Познані відбулося завдяки співфінансуванню з трьох джерел: Фонду Європейського Союзу з питань притулку, міграції та інтеграції, державного бюджету та міського бюджету. За словами однієї з українок²⁷², яка скористалася з послуг такого центру: *«Іммігранти рідко добре володіють мовою — навіть українці, які можуть розуміти і трохи говорити польською, — не в змозі, наприклад, скласти письмову заяву цією мовою. Робота Migrant Info Point у Познані — інформаційного центру для мігрантів — покликана виправити таку ситуацію... Іноземці вивчали польську як іноземну, отримували юридичні та кар'єрні консультації»*. За умов пандемії інформаційно-консультативна робота Migrant Info Point відбувається телефоном

²⁷² Філіпчук Л. Мігрантські спільноти і органи влади: досвід України і Польщі. URL: <https://www.cedoss.org.ua/migrantski-spilnoty-i-organy-vlady-dosvid-ukrayiny-i-polshhi/> (дата звернення: 17.02.2022).

чи через Інтернет. Безумовно, розвиток таких центрів залежить від представленості організацій українських мігрантів у польських містах, адже такі центри розгорнуті переважно у великих міських агломераціях, де є об'єднання, які у змозі взяти на себе відповідальність та більшу частину роботи.

Інший бік інституційної підтримки українських мігрантів — це вузькоспеціалізована підтримка їхніх ініціатив. Значною мірою це стосується відкриття власної справи, консультацій фахового спрямування у сфері медицини, адвокатури, будівництва, освіти, рекреації тощо. Для цього існують громадські об'єднання (асоціації, ліги) та відповідні портали у соціальних мережах. Серед помітних організацій «Асоціація українського бізнесу в Польщі», що об'єднує провідних українських інвесторів, які ведуть бізнес у Польщі, з метою просування українських виробників на місцевому ринку та ЄС. Асоціація — це своєрідна платформа з обміну польсько-українським досвідом та лобювання передусім великих інвестиційних та інфраструктурних проєктів у сфері сільського господарства, харчової промисловості, енергетики, високих технологій. Асоціація об'єднує понад пів сотні польських компаній, заснованих українцями. Процес появи таких компаній інтенсифікувався через події на сході України. Голова Асоціації Ярослав Романчук²⁷³ зазначає: *«Ми маємо таку ситуацію, що близько 60 відсотків бізнесу працює активно, і вони зуміли знайти себе на європейських ринках, деє близько 25 відсотків працюють, але, так би мовити, ще в пошуку, не закріпилися, а 15 відсотків — це ті, які не зуміли реалізувати свої стратегії, і вони або продають бізнес, або закривають»*. Інакше кажучи, українське підприємництво у Польщі почуває себе досить впевнено і має перспективи для свого розширення та саморозвитку. У контексті передачі та соціального капіталу у вигляді підтримки та досвіду заслуговує на увагу ініціатива Асоціації зі створення «Ліги українських студентів» з огляду на велику кількість молодих людей з України, що здобувають освіту в Польщі. Як зазначає Я. Романчук, *«З думкою про них (українських студентів. — Прим. авт.) асоціація створила кілька проєктів, аби залучати українських студентів у той бізнес, який приходить у Польщу з України»*.

²⁷³ Савицький Ю. Український бізнес у Польщі: дорого, але спокійно — підприємці-українці, які працюють у Варшаві. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28641780.html> (дата звернення: 27.06.2017).

Отже, цій молоді залишається відкрита дорога додому». Це ще один показовий приклад «збагачення» етнічно-об'єднуючого соціального капіталу, але вже на підґрунті економічному, що передбачає активізацію, передусім, обмін досвідом та взаємопідтримку.

Окрім умов, які безпосередньо впливають на реконструкцію соціального капіталу українських трудових мігрантів у Польщі, необхідно звернути увагу на опосередкований вплив дії низки чинників, що супроводжують цей процес і мають на нього об'єктивно-опосередкований вплив. Цю групу чинників ми позначили як *супутні фактори* капіталотворчих поцесів. За своїми наслідками вони можуть мати здебільшого негативний вплив, адже значною мірою «дезінтегрують» соціальні відносини і утуднюють шляхи реконструкції соціального капіталу у середовищі трудових мігрантів²⁷⁴. До супутніх факторів ми віднесли такі явища, як рееміграцію, соціальне сирітство, відносини в сім'ї, яка набувають рис дистантних, неповних в умовах тривалої відсутності одного з членів родини. Окремі процеси мають тут об'єктивний характер, як наприклад рееміграція, як природний процес повернення додому або ж тривалість відсутності батьків, викликана необхідністю заробітку в іншій країні. Особливість ситуації трудової міграції українців до Польщі, передусім, полягає у географічній близькості країн та можливості мігрантів бути фізично мобільними та частіше підтримувати близькі стосунки з рідними, ніж за умови перебування, до прикладу, за океаном. Проте, все ж таки у сучасних умовах, хоча й гіпотетично, але вказані вище процеси мають свій вплив на капіталотворчі процеси, хоча з різною інтенсивністю.

Рееміграція. Зазвичай розглядається як «процес добровільного (або й примусового) просторового руху населення, що передбачає повернення емігранта (групи осіб) у місце походження чи попереднього проживання з перетином державного кордону»²⁷⁵. Відкритим залишається питання часу перебування реемігранта на батьківщині, напри-

²⁷⁴ Відзначимо, що не у всіх випадках супутні фактори за своїми наслідками мають роз'єднуючий вплив на соціальний капітал. Як показують дослідження, українські трудові мігранти, перебуваючи у Польщі, часто відзначають відсутність мовних (а часом культурних) бар'єрів, що значною мірою сприяє адаптаційним процесам, прискорює процеси інтеграції у нове соціокультурне середовище.

²⁷⁵ Рісна Р. Р. Трудова рееміграція в системі забезпечення соціально-економічного розвитку регіону: дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07 / Національна академія наук України ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього». Львів, 2016. С. 53.

клад, постійне чи тимчасове. Окрім того, рееміграція перегукується із таким поняттям як «репатріація». Вважається, що останнє поняття є дещо вужчим і є видом рееміграції. У науковій літературі, особливо в англійській, використовують термін «зворотня міграція» (англ. return migration), що також відкриває дискусійне поле: наскільки це стійке повернення? Тобто перетин кордону і повернення мігранта на батьківщину не означає нівелювання його подальших намірів мігрувати²⁷⁶. Впровадження часового критерію перебування мігранта у своїй країні дає змогу відмежувати рееміграцію від короткотермінових поїздок, які можуть здійснюватися ледь не щодня (до прикладу це спостерігається на українсько-польському кордоні, коли жителі прикордонних територій можуть кілька разів на день перетинати кордон у своїх цілях, зазвичай, з метою дрібного «човникового» заробітку). Ще один аспект, пов'язаний з рееміграцією, це повторне переміщення мігранта за кордон після повернення до рідної країни, що тісно переплітається із поняттям «циркулярної міграції». Системоутворювальною ознакою явища рееміграції є, на наш погляд, не стільки можливість повернення чи повторного виїзду в країну призначення як наявність *попереднього міграційного досвіду*. Саме цей досвід є одним з важливих передумов у подальшій реконструкції чи відновлення соціального капіталу в межах країни-реципієнта, і країни-донора.

На основі систематизації різних підходів до опису рееміграції українська соціологиня В. Гойсан дає наступне визначення цьому явищу: «рееміграція — це процес повторного переміщення мігранта до тієї самої чи іншої країни у зв'язку з економічними, соціальними, політичними, культурними причинами чи причинами особистісного характеру після того, як він повернувся на батьківщину, перебував чи планує перебувати у країні походження, і країні нового призначення щонайменше три місяці»²⁷⁷. Запропоноване визначення увібрало в себе три базові стратегії, які закладені у визначення змісту поняття «рееміграція». *Перша стратегія* передбачає повернення мігранта до рідної

²⁷⁶ До прикладу у своєму глосарії Міжнародна організація з міграції означає феномен рееміграції як «рух особи, яка після повернення до країни свого походження, знову емігрує» (International Organization for Migration. International Migration Law. *Glossary on Migration*. 2019. № 34. P. 236).

²⁷⁷ Гойсан В. Рееміграція: до проблеми концептуального визначення поняття. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2021. Вип. 15. С. 111.

країни. Друга — повторний виїзд за кордон з рідної країни, а третя — стосується виїзду з країни, в яку раніше прибув мігрант, до нової.

Стратегія повернення («класична рееміграція») не є характерною тенденцією для українських трудових мігрантів, які перебувають у Польщі, якщо її брати під кутом постійного проживання. Зворотні трудові мігранти становлять 0,4 % загального населення України, і ця міграція впливає на 0,9 % усіх домогосподарств в Україні²⁷⁸. Середній термін повернення в Україну серед довготермінових трудових мігрантів становить приблизно через шість років. За даними проекту «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції та грошових переказів в Україні», здійсненого на замовлення МОМ, основними країнами повернення є Російська Федерація (33 %), Італія (9 %) та Чеська Республіка (9 %). Для Польщі цей показник — 19%, що станом на 2016 р. у підсумку становило друге місце²⁷⁹. Кількість трудових мігрантів, які вирішили не повертатися на батьківщину, майже вдвічі вища серед трудових мігрантів у віковій групі 18—29 років (30 %) порівняно з віковою групою 45—65 років (16 %). Це узгоджується із загальним твердженням, ймовірність повернення є прямо пропорційною віку трудових мігрантів: чим старший мігрант, тим більш імовірно, що він / вона повернуться на батьківщину оскільки досягнуті основні цілі міграції, погане здоров'я або нездатність адаптуватися до мінливих умов на ринку праці в країнах призначення. Серед інших чинників, окрім вікових, впливатимуть на рееміграцію особисті мотиви, втрата праці, закінчення терміну дії візи, продовження навчання в Україні, володіння бізнесом і нерухомістю. До прикладу, понад 40 % українських трудових мігрантів у Польщі заявляє, що повернеться додому, навіть попри пандемію. Серед чинників, які впливатимуть на ці плани, трудові мігранти найчастіше вказували сімейні обставини (40 % відповідей), втрату роботи (35 %) і занадто тривалу розлуку з родиною (33 %) ²⁸⁰.

²⁷⁸ Частка мігрантів, які повертаються на батьківщину з метою постійного проживання, вираховується як % зворотних трудових мігрантів із загального числа поточних короткострокових і довгострокових трудових мігрантів.

²⁷⁹ Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. Київ, 2016. С. 38.

²⁸⁰ Зимнін А. Всупереч пандемії: як українські трудові іммігранти у Польщі впоралися з кризою. URL: [https:// www.eurointegration.com.ua/project/2021/workineu/article2.html](https://www.eurointegration.com.ua/project/2021/workineu/article2.html) (дата звернення: 08.07.2021).

Повторний виїзд за кордон з рідної країни як ще одна стратегія рееміграції є домінуючою серед українських трудових мігрантів, що мають досвід праці та перебування у Польщі. Як уже зазначалося, на таку трудову поведінку, окрім географічного чинника, впливають існуючі обмеження у польському законодавстві щодо термінів перебування в країні, нагальні (бізнесові, ділові) справи на батьківщині, міжособистісна ситуація тощо. Така ситуація передбачає постійне набуття мігрантського досвіду та його оновлення, необхідність підвищення кваліфікації, а також, що найголовніше, не втратити емоційного зв'язку зі своїми сім'ями. За такої стратегії, зазвичай, не втрачаються, а набуваються та розширюються соціальні зв'язки, створюються передумови для розвитку об'єднуючого (розширеного) соціального капіталу. За низкою досліджень, зокрема у рамках проекту «Моніторинг української міграції: вимушена і трудова мобільність» (2015—2016) за фінансової підтримки Міжнародного Вишеградського фонду²⁸¹, респонденти (навіть ті, які проживають у Східних регіонах України і виїхали до Польщі працювати) відзначають достатньо сформовані міграційні мережі, які й до того ж виявилися ефективними. Здебільшого, респонденти знайшли роботу за кордоном через сім'ї, друзів або знайомих. Більшість мігрантів (75 %) виїхала за кордон, знаючи, що родичі, друзі або співвітчизники чекали на них. Уже, живучи за кордоном, майже ніхто з опитаних не шукав роботу або їм було потрібно близько тижня, щоб її знайти. До того ж більшість мігрантів, які живуть за кордоном, не відвідували своїх сімей, які залишилися в Україні, але регулярно контактували з ними (щодня або 2—3 рази на тиждень). Майже всі досліджувані розглядають для себе можливість повторного виїзду за кордон, що свідчить про переважно циклічний характер міжнародної трудової міграції²⁸². 95 % трудових мігрантів використовують Інтернет за кордоном з метою підтримання зв'язку

²⁸¹ У межах проекту проведено глибинні інтерв'ю з 62 дорослими мігрантами (тільки один із членів сім'ї), які працювали за кордоном протягом короткого періоду і повернулися до України з країн Вишеградської групи (Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина) або інших країн-членів ЄС.

²⁸² Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність / За ред. Д. Дрбохлава, М. Ярошевич. 2016. С. 37—39. URL: [https:// www.europewb.org.ua / wp-content/uploads/2016/12/Migr-mobility-ukr.pdf](https://www.europewb.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Migr-mobility-ukr.pdf).

з членами своїх сімей в Україні²⁸³. Найчастіше вони використовували Skype та безкоштовні мобільні додатки (Viber, WhatsApp) і лише в рідкісних випадках — телефонні і соціальні мережі. Серед популярних обговорюваних тем з членами сім'ї: розв'язання різних фінансових питань, наприклад, таких, як інвестиційні можливості або можливості працевлаштування, комерційні пропозиції, відсоткова ставка банках, питання возз'єднання сім'ї за кордоном і наміри щодо повернення в Україну.

Виїзд із країни, в яку раніше прибув мігрант, до нової як третя стратегія рееміграції набуває все більшої популярності, особливо серед трудових мігрантів, які вже перебувають у Польщі. Така ситуація обумовлена відкриттям окремих ринків легальної праці окремими розвинутими країнами Європейського Союзу для українців. Як найпривабливіший для себе ринок праці понад половина опитаних (51 %) міжнародних мігрантів у першій половині 2021 р. визначила для себе Німеччину. Для українських трудових мігрантів у Польщі можливість переїзду до цієї країни виявилася також привабливою альтернативою, тим більше напрацьована схема їхнього працевлаштування у Німеччині через польські компанії, які виступали своєрідним посередником, направляючи їх у «відрядження». 30 % опитаних мігрантів визнали, що шукали роботу також і в інших державах, зокрема і Німеччині²⁸⁴ (особливою популярністю також почали користуватися Скандинавські країни, як Норвегія та Швеція). Переїзд мігранта з країни-реципієнта до іншої країни-реципієнта є новим викликом до капіталотворення соціальних відносин та зв'язків. Такий переїзд зазвичай має розвідувальний характер, адже потрібен час українському мігранту, щоб адаптуватися (серед обмежувальних чинників тут виступає зазвичай незнання мови, яку потрібно знати хоча б на рівні А1, конкуренція за місце праці з вихідцями інших країн, кліматичні особливості тощо), «ввійти» в цілком інше культурне середовище. Такі переїзди є індивідуальними, без членів сім'ї

²⁸³ Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток України / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. Київ, 2016. С. 46.

²⁸⁴ Зимнін А. Всупереч пандемії: як українські трудові іммігранти у Польщі впоралися з кризою. URL: [https:// eurointegration.com.ua/project/2021/workineu/article2.html](https://eurointegration.com.ua/project/2021/workineu/article2.html) (дата звернення: 08.07.2021).

(не враховуючи короткотермінову сезонну міграцію) і обумовлені винятково економічною мотивацією. Часто можливий ефект «переносу» набутого мігрантського досвіду на інше підґрунтя, необхідність пошуків нових знайомств у новому соціокультурному середовищі. За таких обставин цінуються відносини з діаспорою, а також із знайомими, які вже мають мігрантський досвід перебування в аналогічних умовах, та можуть зарадити у пошуках праці, надати фінансову та психологічну підтримку.

Трудова міграція — це завжди виклик для сімейно-родинних відносин²⁸⁵, адже відбувається порушення зв'язку з сім'єю, сімейні кризи, розлучення²⁸⁶, що породжує низку соціальних проблем, з якими потрібно рахуватися і мігрантам, і державі для опрацювання виваженої міграційної політики. Для забезпечення від таких криз усе більше українців, які виїжджають до Польщі на заробітки, подорожують не самі, а оселяються у цій країні з членами своїх сімей. За даними наці-

²⁸⁵ Сьогодні активно обговорюється таке явище як транснаціональна сім'я, які дослідники визначають як малу соціальну групу, поєднану шлюбними чи родинними зв'язками, члени якої певний час або й переважно проживають окремо одні від одних, проте зберігають відчуття єдності, працюють над забезпеченням спільного добробуту та демонструють свою солідарність навіть через державні кордони. Така сім'я продовжує виконувати свої основні функції, однак змінюється форма їхнього виконання, їхнього співвідношення і значення. З одного боку, транснаціональна сім'я є свідченням деформації і навіть руйнації традиційних форм сімейних зв'язків, недовиконання низки важливих функцій, з іншої — свідчить про адаптаційні можливості інституту сім'ї, її здатність пристосуватись до нових суспільних процесів, трансформуючи форми сімейних зв'язків. Інститут сім'ї, будучи досить сталим, має певну гнучкість, здатність адаптуватись до нових умов (див.: дет. Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2018. С. 268-274).

²⁸⁶ До прикладу, якщо загалом по Україні порівняно з 1995 р., який можна вважати роком розгортання трудової міграції, кількість розлучень залишається практично незмінною і становить 3,8 на тисячу населення, в охоплених масовою міграцією регіонах коефіцієнт розлучень за 15 років помітно збільшився: в Івано-Франківській області — з 2,5 до 3,0, в Чернівецькій — з 3,3 до 3,8, в Тернопільській — з 2,1 до 3,1 (див. дет.: Наслідки міжнародної міграції населення України та політико-управлінські дії щодо їх врегулювання. Аналітична записка. Національний інститут Стратегічних досліджень, 2011. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/naslidki-mizhnarodnoi-migracii-naseleennya-ukraini-ta-politiko> (дата звернення: 17.04.2020).

онального банку Польщі (NBP)²⁸⁷, близько 47 % українських мігрантів перебуває у статусі «одинака», але решта 53 % декларує, що з ними перебувають дружина/чоловік, партнер/партнерка (36 % від числа усіх мігрантів) або повнолітня чи неповнолітня дитина (18 %). Розміщення мігрантів з родинами у Польщі різниться. Найбільше «самотніх» зафіксовано у таких містах, як Катовіце, Ольштин, Білий Сток, які до того ж відсилали чималі квоти зароблених грошей до сімей, залишених в Україні, та розглядали свою міграцію як короткотермінову. Проте серед найгостріших проблем, які суттєво впливають й на капіталотворчі процеси за своїми наслідками, є соціальне сирітство.

*Соціальне сирітство*²⁸⁸. Діти заробітчан (трудових мігрантів) стали прикметою нашого часу, їх називають втраченим поколінням. Сьогодні близько чотирьох мільйонів українських дітей живуть у сім'ях, де один із батьків, а то й обидва працюють за кордоном²⁸⁹. Це створює проблеми психоемоційного характеру для трудових мігрантів, і для самих дітей. Як показують дослідження, особливо у дітей така ситуація за певних несприятливих умов може породжувати низку симптомів психосоматичного характеру, як страх, депресія, підвищена тривога, відчуття безнадійності, а навіть безпорадності²⁹⁰. Діти мігрантів у мотиваційно-поведінковій сфері можуть формувати негативний образ власних здібностей, компетенцій на основі низької самооцінки, що має демотивуючий вплив щодо подальшого засвоєння ними знань і уникнення націленості на нові досягнення в освіті та науці²⁹¹. Українські науковці особливо звертають увагу на відсут-

²⁸⁷ Strzelecki P. Imigranci w polskiej gospodarce — raport z badań ankietowych. Warszawa: Narodowy Bank Polski. Departament Statystyki. Lipiec 2020. S. 10. URL: <https://nbp.pl/publikacje/migracyjne/imigranci-vii2020.pdf>.

²⁸⁸ Соціальне сирітство аналізується винятково у контексті трудової міграції як соціальне явище для окреслення ситуації дітей, які перебувають у неповній сім'ї за умов виїзду одного або обох годувальників за кордон з метою заробітку.

²⁸⁹ Дмитрук Б. П., Чудаєва І. Б. Еміграційні процеси в Україні: мотивація, тенденція та наслідки для України. *Економіка та держава*. 2018. № 1. С.9.

²⁹⁰ Див.: Seligman, M., Walker, E., Rosenhan, D. *Psychopatologia*, Poznań : Zysk i S-ka, 2003; Wentzel, K., Miele, D. *Handbook of Motivation at School*. London : Routledge, 2009.

²⁹¹ Див.: Levesque, M., Lowe, C. The Importance of Attributions and Expectancies in Understanding Academic Behaviour, Medway, F., Cafferty, T. (Eds.), *School psychology: A social psychological perspective*, Hillsdale, N. Erlbaum, 1992. P. 47-81.; Dweck C. *essays That Motivate: How Praise Molds Students' Beliefs, Motivation, and Performance*

ність матері у процесі виховання дітей. Міграція матерів неминуче призведе до розподілу гендерних ролей у сім'ї і може мати значно серйозніші негативні наслідки у ділянці догляду за дітьми, ніж міграція батьків²⁹². Відсутність батька або матері призводить до розвитку у дитини низки комплексів, пов'язаних з відсутністю внутрішньої гармонії. Зокрема, це і заздрість до дітей, у яких є хороші, дружні сім'ї, і відчуття нестачі любові, і приреченості на самотність. Факт відсутності батьків чи одного з них може сприяти формуванню у дитини чи підлітка особистих рис та якостей, що перешкоджають подальшій успішній соціалізації²⁹³. У залишених в Україні дітей дослідники часто констатують закритість, агресію, низький рівень поваги до інших, погану дисципліну, відмову від навчання, що може стати імпульсом до численних проблем у майбутньому в сфері соціальної комунікації та пізнавальної діяльності²⁹⁴. Зазначається, що лише сім'я володіє такою системою подачі соціальної інформації, яка дає змогу дитині засвоювати її з максимальною зацікавленістю, повнотою, швидкістю. Водночас діти трудових мігрантів самостійніші, ніж діти, що живуть з батьками, проте вони не схильні до лідерства та не люблять брати на себе відповідальність за інших; у них є можливість подорожувати і вивчати мови²⁹⁵.

Польські науковці, досліджуючи проблему соціального сирітства, використовують поняття «евросироти» (*англ.* *euro-orphanhood*). Висловлюється думка, що відсутність одного з батьків протягом пів року є допустимим і не призводить до руйнування відносин у сім'ї.

(in *Surprising Ways*). w: Aronson (red.), *Improving Academic Achievement: Impact of Psychological Factors on Education* (25—36), San Diego : Academic Press, 2002.

²⁹² Журавлев В. Осмысление феномена транснациональной семьи и миграционных процессов в Украине: взгляд социосинергетики. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання* : збірник наукових статей і виступів на міжнародній науково-практичній конференції, 22 березня 2012 року, Львів : Національний університет "Львівська політехніка" [та ін.]. Львів, 2012. С. 159—168.

²⁹³ Яцук Л. П. Сучасне розуміння соціального сирітства та значення територіальної громади як фактору соціалізації. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 81-88.

²⁹⁴ Children Left Behind. Final Report. November 2010. URL: <http://www.childrenleftbehind.eu/wp-content/uploads/2011/11/Final-Report-ITA-UKR-project-IOM-Italy.pdf>.

²⁹⁵ Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2018. С. 272.

Проте, триваліша відсутність батька (батьків) може призвести до ускладнення ситуації і є для дитини надто сильним переживанням²⁹⁶. Тут також треба брати до уваги вік дитини, сформовані відносини в сім'ї, хто лишився опікуном за умови міграції обох батьків та інші чинники²⁹⁷. На цьому етапі важлива психологічна підтримка дітей, наявність чітко прописаних норм з визначення офіційного опікуна, який нестиме відповідальність за умови відсутності батьків²⁹⁸.

За такої ситуації важливо не втратити набутий соціальний капітал, сформувані ефективні шляхи його реконструкції та відтворення. Зрозуміло, що це новий виклик для сімей трудових мігрантів і в кожному окремому випадку такий процес має свої індивідуальні особливості та традиції. Розгляд цих проблем передбачає врахування регіональної соціокультурної специфіки України. До прикладу, українська соціологиня Н. Варга, розглядаючи соціальні практики у міграційних процесах та неформальній зайнятості Закарпаття як прикордонного регіону, відзначає, що в силу своїх особливостей він має свої географічні та історико-культурні особливості, що актуалізує механізми формування самовідтворювальних практик соціального капіталу, вибудованих на взаємодопомозі домогосподарств. Ці складові вплетені в ширший контекст соціального обміну, результатом якого є формування соціальних мереж взаємопідтримки, значення яких зростає у перехідних суспільствах²⁹⁹.

Соціальне сирітство в контексті сучасних міграційних процесів в Україні досліджувалося українською соціологинею Х. Олик³⁰⁰, яка на основі 20 глибинних напівструктурованих інтерв'ю з дітьми трудо-

²⁹⁶ Польські експерти врахували критичний термін відсутності одного з батьків — два роки. Після цього дитина у віці 6—8 років відвикає від батька й матері і починає відчувати себе сиротою. Такі діти частіше займаються крадіжками, вживають наркотики і алкогольні напої, ніж її однолітки, яких виховують батьки.

²⁹⁷ Pawelec L. Eurosieroctwo współczesnym problemem społecznym. *Pedagogika Rodziny*. 2011. № 1/1. S. 119—128.

²⁹⁸ На відміну від Республіки Польщі, в Україні вкрай рідко діти, чий батьки емігрували, мають гарантованого законодавством офіційного опікуна.

²⁹⁹ Варга Н. І. Інституціоналізація соціальних практик неформальної зайнятості населення в транзитивному суспільстві : монографія. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2020. С. 178.

³⁰⁰ Див.: Олик Х. В. Соціальне сирітство в контексті сучасних міграційних процесів в Україні: дис... канд. соціол. наук: 22.00.04/ Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. С. 139—146.

вих мігрантів (вихідців із західних областей України) у віці від 16 до 25 років, які мають досвід проживання у сім'ї, де батьки чи один із них є трудовими мігрантами, зокрема і в Польщі, констатувала низку тенденцій, характерних для сучасних капіталотворчих процесів. *Комунікативний вимір*: відвідують батьки своїх дітей на батьківщині переважно два рази на рік, на Великодні та Різдвяні свята, рідше 3—4 рази на рік. На жаль, є й такі випадки, коли трудові мігранти їдуть і більше не повертаються. Зростає кількість і тих мігрантів, які не залишають на довго своїх дітей, а періодично повертаються додому. Найдовший час розлуки між батьками та дітьми — 16 років. Решта дітей не бачилися з батьками чи батьком / матір'ю не більше пів року з часу проведення інтерв'ю. Щодо відвідування дітьми батьків за кордоном, то половина респондентів жодного разу не відвідувала батька / матір чи батьків. Проте знайшлися і такі, які їздили кожного року переважно в період літніх канікул. Найпоширенішим видом зв'язку між дітьми та трудовими мігрантами є Інтернет-зв'язок, а саме Skype та Viber. Телефонний зв'язок сьогодні є менш поширеним, що пояснюється, з одного боку, дорогою вартістю дзвінків, а з іншого — появою Інтернет-зв'язку. Загалом, щодо спілкування дітей з батьками, які працюють за кордоном, то найчастіший зв'язок — це кожного дня / кожного вечора, а найрідший — один раз у тиждень. Зафіксовано єдиний випадок у досліджуваній групі, коли як такого зв'язку практично немає. Також під час регулярного спілкування для мігрантів, у разі потреби, вийти «зайвий» раз на зв'язок не є проблематично, що пояснюється розвитком комунікаційних технологій. Загалом дітям вистачає для спілкування з батьками того часу, про який йшлося вище. Є навіть такі, які вважають, що спілкування кожного дня — забагато. Зустрічаються випадки, коли станом на проведення інтерв'ю (а це уже дорослі люди) респонденти зазначають, що зараз їм спілкування вистачає, однак згадують про його нестачу у більш ранньому віці. Проте респонденти зазначали, що їм все таки не вистачає безпосереднього спілкування з батьками, обіймів під час розмов, порад. Було наголошено, що жодні соціальні мережі не можуть замінити бодай годину «живого» спілкування. Розмовляють переважно на загальні, побутові теми щодо справ в обох сторін, успішність у навчанні дітей, обговорюють їхнє особисте життя, погоду тощо. *Емоційний вимір*: нестача батьків поруч та брак емоційного зв'язку здебільшого

спостерігається у шкільні роки та свята. Особливо це відчували в період Різдва та Великодніх свят, коли збирається вся сім'я. Для деякого це здебільшого виявляється у відсутності прямого зв'язку з батьками. Йшлося про випадки, коли необхідною була порада тут і зараз, а для цього доводилося чекати, коли батьки вивільняться від своїх робочих справ. Для третини респондентів, які взяли участь в інтерв'ю, нестача батьків виявлялася у всіх аспектах та супроводжувалася емоційною депривацією. Особливо це відчувалося респондентами у важливі моменти їхнього життя: вступ в університет, одруження, дні народження тощо. Варто відзначити, що навіть ті діти, які впевнено заявляли, що відсутність батьків для них ніяк не проявляється, згадували бодай один конкретний випадок, коли вони гостро відчували брак батька/матері чи батьків.

Важливий висновок, реалізованого Х. Ілік якісного дослідження у розумінні реконструкції соціального капіталу у системі «батьки-діти» полягає, у тому, що спілкування батьків з дітьми завдяки сучасним засобам комунікації (мобільний зв'язок, соціальні мережі) регулярне, проте для нього характерна певна обмеженість, оскільки зводиться або здебільшого полягає у контролі за станом здоров'я та успішністю навчання дитини. Тобто, йдеться про «збідніння» комунікативних зв'язків між батьками та дітьми, а не про їхню відсутність. Попри наявність просторової та часової дистанції між членами сім'ї, останні підтримують різноманітні контакти. Як показали результати емпіричного дослідження, це і вербальне спілкування (приїзди мігранта додому, відвідування родичами мігранта у приймаючому суспільстві, мобільний та Інтернет-зв'язок, соціальні мережі), і невербальне (грошові перекази та передачі різних товарів додому тощо). З іншого боку, діти трудових мігрантів відчують брак батьківської любові, відчуженість від батьків; називають конкретні випадки гострої нестачі батьків поруч у певних життєвих ситуаціях; готові навіть віддати матеріальні речі в обмін на повернення батьків тощо. Наголошують на появі такого емоційного стану як самотність, спричинену відсутністю батьків, що веде до втрати тісних емоційних зв'язків та може розцінюватись як вияв емоційної депривації (гостріше відчувається саме на початкових етапах розлуки з батьками), що, на нашу думку, є однією з характерних ознак соціального сирітства.

Міжпоколінні трансфери. Компенсувати до певної міри відсутність батьків у змозі міжпоколінні трансфери, значення яких у проблематиці дослідження соціального капіталу дедалі зростає. У загальних рисах трансфери (*англ.* to transfer — переносити, переміщати) — це передача на добровільній, безоплатній основі благ і послуг від представників одного покоління — іншому. Виокремлюють *висхідні та низхідні трансфери.* У першому випадку здійснюються від представників старшого покоління представникам молодшого, у другому — навпаки, від молодшого покоління до старшого. Кожен із учасників трансферних відносин може виступати суб'єктом, і об'єктом (акцептором) трансферів. Українська економістка-соціологиня О. Риндзак³⁰¹ пропонує свій поділ міжпоколінних трансферів, виокремлюючи *матеріальні* (гроші, банківські рахунки, фінансові зобов'язання, продукти, ліки, нерухомість, інше, що передається представниками старшого покоління молодшому і навпаки) та *нематеріальні* трансфери. Нематеріальні трансфери своєю чергою поділяються на *інструментальні* (побутові справи, праця на присадибній ділянці, ремонтні роботи, догляд за членами сім'ї, догляд за свійськими/домашніми тваринами) та *соціально-гуманітарні* (спілкування, психологічна, моральна підтримка, інформація, соціальні зв'язки, досвід, виховання, трансляція цінностей, норм і традицій).

У контексті сучасної трудової міграції змінюються акценти у передачі міжпоколінних трансферів. Хоча значення матеріальних трансферів (гроші, продукти харчування, ліки, одяг і т. ін.) є ще надто вагомим, проте наростає вага інструментальних (наприклад, догляд за членами сім'ї) та особливо соціально-гуманітарних, що безпосередньо пов'язане із соціальним капіталом. Дискусійним залишається питання валентності трансферів, які за своїми наслідками можуть мати стимулюючий, і деструктивний вплив на соціальний потенціал людини. Необхідно враховувати й те, що навіть позитивні за своєю природою трансфери можуть мати негативні наслідки. До прикладу, постійна матеріальна підтримка батьками своїх дітей (що є типовою ситуацією у трудовій міграції) може розвивати в них утриманських, паразитарних настроїв, а також демотивувати їх до навчання чи праці. Здебільшого це стосується дорослих дітей, чий батьки вже

³⁰¹ Риндзак О. Міграційна політика в Україні: виклики та інтеграційні перспективи : монографія. Львів : Каменярь, 2019. С. 283.

тривалий час проживають за кордоном і регулярно їм надсилають чималі суми грошей. І, навпаки, негативні за своєю природою трансфери (борг, бідність, низький соціально-економічний статус) можуть позитивно впливати на соціальний потенціал особистості, мобілізувати її ресурси, мотивувати та активізувати на нові звершення.

Міжпоколінні трансфери зорієнтовані на компенсацію «прогалин» у соціальному капіталі, викликаних від'їздом одного з батьків, або усіх дорослих членів сім'ї за кордон. Тоді гостро постає проблема опікунства та контролю. Як констатує на основі отриманих емпіричних результатів Х. Ілік³⁰², контроль батьків, які працюють за кордоном, за дітьми у декількох випадках був сильнішим, ніж контроль людей, під опікою яких ці діти залишалися. Однак більшість все ж таки вважає, що контроль однаковий. А от щодо того, чиї слова для дітей є авторитетнішими: батьків-мігрантів чи опікунів, то в цьому разі для основної частини респондентів батьківські (коли обоє за кордоном) слова є важливішими. Коли за кордоном мати, її слова для більшості теж є авторитетнішими: чи то за слова батька, під опікою якого діти залишилися, чи то слова інших опікунів (бабуся чи дідусь). На запитання «Чи завжди Ви виконували те, що говорили Вам батьки?» (мається у на увазі по телефону чи по Скайпу) понад половина дітей відповідали, що «ні». І здебільшого це пов'язано з відсутністю безпосереднього контролю. Тобто, обіцянки, озвучені через різні засоби зв'язку не завжди ставали реальністю. У разі виникнення труднощів у школі, впоратися з ними дітям переважно допомагали ті люди, під опікою яких вони залишалися. Щодо контролю за успішністю, то, крім опікунів, його також здійснювали і батьки з-за кордону. Якщо у дітей виникають якісь труднощі, то передусім вони звертаються за порадою до мами — це у разі, коли за кордоном працює батько. Дехто звертається до бабусь та дідусів, але найпоширенішими є випадки, коли діти все ж таки телефонують мамі, яка є за кордоном. Більшість респондентів зазначали, що вважають свої сім'ї неповними через відсутність батька / матері чи батьків. Проте, знову ж таки, це переважно ті, де мігрантом є мати. Особливо емоційно згадуються дитячі та підліткові ситуації, де найкращим порадиником, підтримкою, опорою

³⁰² Ілік Х. В. Соціальне сирітство в контексті сучасних міграційних процесів в Україні: дис... канд. соціол. наук: 22.00.04/ Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. С. 154—155.

була саме вона. Ті діти, які все-таки не погоджуються з тим, що їхня сім'я є неповною через трудову міграцію члена родини, здебільшого аргументують свою позицію тим, що вони часто спілкуються з батьками.

Наведені результати досліджень наголошують на важливості приватних низхідних міжпоколінних трансферів для дітей українських трудових мігрантів. Наявність опікуна дещо згладжує ситуацію з рекомпенсацією втраченого соціального капіталу, пов'язаного з від'їздом батьків за кордон. Проте особливо відчутною і емоційно травмуючою є ситуація, коли поруч немає матері, яка в багатьох випадках позначається дітьми, як порадиця, підтримка і опора. Не сприяє реконструкції соціального капіталу й часткове послаблення контролю у таких сім'ях, а також перерозподіл обов'язків та зміни в організації побуту. Констатовано, що розвинутість інформаційно-комунікативних технологій у спілкуванні трудових мігрантів та їхніх дітей породжує своєрідну «ілюзію присутності» батьків, що негативно позначається на виховному процесі. Тому важливим для дітей та їхніх опікунів є повернення батьків. Соціологи констатують позитивний вплив повернення мігрантів на здатність забезпечувати потреби членів домогосподарства в охороні здоров'я (90 %), освіті (82 %), піклуванні (89 %); майже стільки ж респондентів (87 %) заявляли про позитивний вплив повернення на емоційний добробут дітей³⁰³.

Процес творення соціального капіталу у середовищі трудових мігрантів є складним і почасти суперечливим й супроводжується впливом низки чинників на усіх рівнях суспільного життя. Це відкриває шлях до систематизації виокремлених вище чинників та їхнє упорядкування на континуумі мікро-макро з урахуванням наслідків капіталотворчих процесів, які можуть мати позитивне, і негативне спрямування. Нами зроблено спробу такої систематизації (див. *рис. 3.2*) на прикладі трудової міграції українців до Польщі.

³⁰³ Українське суспільство: міграційний вимір. *Національна доповідь*. Київ : Національна академія наук України, 2018. С. 30. URL: https://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/migration_national_report_main_results.pdf.

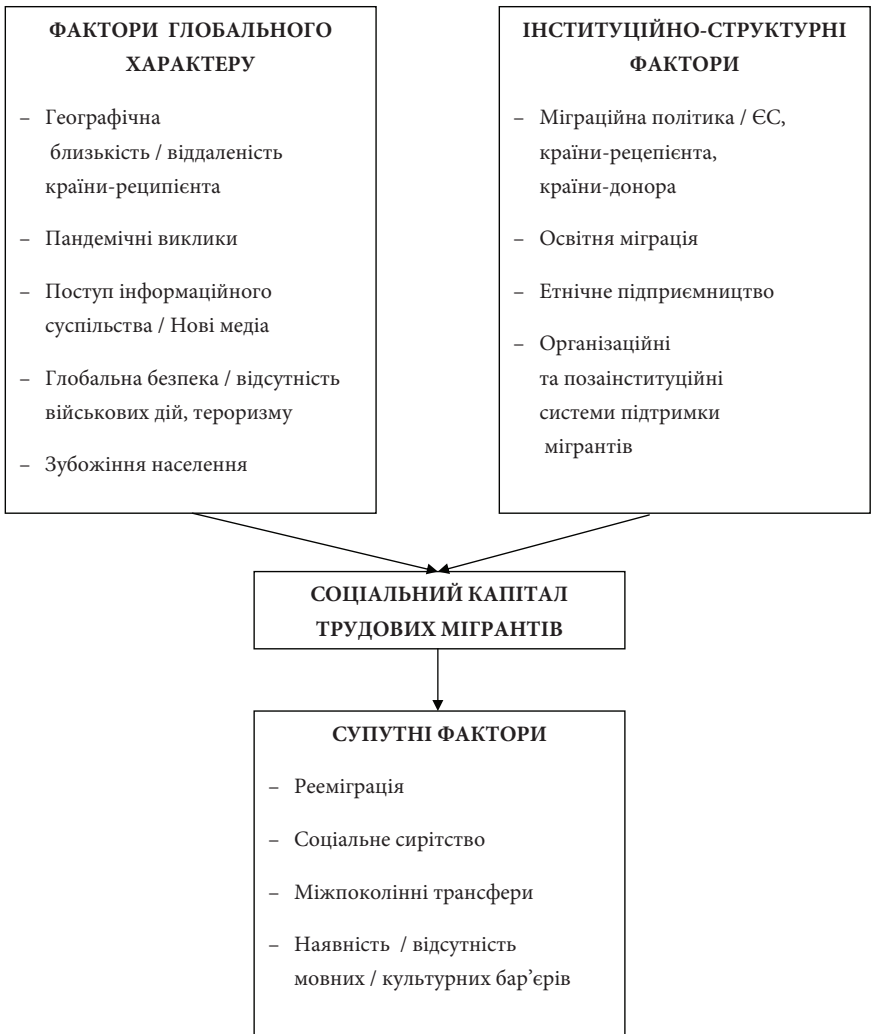

Рис. 3.3. Фактори, що впливають на сучасну реконструкцію соціального капіталу українських трудових мігрантів на прикладі Польщі

Наведена схема радше має умоглядний характер і в силу розвитку міграційних процесів може зазнавати змін або доповнюватися. Коли готувалася до друку монографія, ми не брали до уваги останні події, пов'язані з гострою фазою російсько-української війни, яка розгорілася з новою силою 24 лютого 2022 р. Через віроломний характер нападу Росії й з урахуванням численних жертв та руйнувань багато громадян України в силу таких об'єктивних обставин цілими родинами були змушені залишити свої домівки³⁰⁴. Це спричинило цілком нову хвилю міжнародної міграції, що зумовило усю прогресивну і демократичну міжнародну спільноту докладати максимум зусиль для того, щоб приймати українців у своїх країнах, надавати їм посильну допомогу та забезпечити систему заходів підтримки політичного, економічного та соціального спрямування. У цій цілком новій ситуації вагому роль відіграли також особисті, родинні, діаспорні зв'язки, що значно розширило розуміння значення соціального капіталу для творення нового безпекового середовища для біженців з України. Особливо потужний рух сьогодні відчувається з боку громадських організацій та волонтерських ініціатив, долучення на різних рівнях мігрантських середовищ та інституцій приймаючих країн для допомоги українцям у цій непростій для них життєвій ситуації. Ця ситуація зумовлює нове переосмислення значення і механізмів залучення соціального капіталу як вагомого чинника, що сприяє адаптаційним та інтеграційним процесам не лише всередині мігрантських середовищ, але й як чинника, що має велику об'єднуючу силу по різні боки кордонів.

³⁰⁴ За експертними оцінками, щонайменше 12 млн людей, а це фактично 29 % населення країни, залишили свої домівки з моменту вторгнення Росії в Україну. Особливо масового характеру набрала зовнішня міграція українців. За даними УВКБ ООН (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців) станом на 1 червня 2022 р. із України від початку війни виїхало 6,983 млн осіб (що є найсерйознішою кризою з біженцями в Європі з часів закінчення Другої світової війни), з них до Польщі — 3,690 млн, Румунії — 587,22 тис., Молдови — 483,31 тис., Угорщини — 698,42 тис., Словаччини — 466,26 тис., Білорусі — 16,67 тис. Окрім того, за даними ООН, в Німеччині налічується понад 867 тис. українців, майже 382 768 тис. у Чехії і 141 562 тис. в Італії. Найбільша інтенсивність міграційного потоку зафіксована у перший місяць війни, коли до прикладу біженцями в Україні щоденно ставали 70 тис. дітей.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Підсумуємо здобутки вивчення спільнот мігрантів з перспективи теорії соціального капіталу. Зауважимо, що з огляду цієї теорії, міграція розглядається як процес, вкорінений у певний контекст — не лише економічний та політичний, а й соціокультурний. При цьому суттєвими аспектами цього контексту на етапі формування міграційного потоку є міграційні мережі. Міграційний потік, досягнувши певного масштабу, мультиплікується через соціальні мережі мігрантів, їхні соціальні зв'язки. Такі мережі полегшують отримання інформації про можливості міграції, стають джерелом емоційної підтримки, сприяння в працевлаштуванні, ознайомленні із особливостями приймаючого суспільства. Можемо припустити, що в багатьох випадках копінг-стратегії мігрантів пов'язані саме із активацією можливостей міграційних мереж. З часом у приймаючому суспільстві формуються спільноти мігрантів, об'єднаних соціокультурною спільністю, попереднім досвідом, практиками та подібними труднощами життя в новому оточенні. Спільноти можуть компактно локалізуватися в просторі або бути дезінтегрованими в просторовому сенсі. Так чи інакше, існує структурна основа функціонування спільнот — соціальні мережі та інститути. Мережі родинності, знайомства та земляцтва, інститути релігійного та культурно-дозвіллевого характеру становлять цю структурну основу.

Спільноти мігрантів відрізняють різні релігійні практики, норми побутової поведінки, ступінь відкритості до приймаючого суспільства і ступінь готовності взаємодіяти з ним. Крім того, поряд з прибулими, які прагнуть залишитися на постійне проживання, впродовж останніх років зростає число тих, хто прибуває в приймаючі країни в пошуках тимчасової роботи і не має наміру інтегруватися в приймаюче суспільство.

Теорія соціального капіталу може не тільки збагатити існуючі напрацювання в галузі соціології міграції, а й допомогти суттєво переглянути їх. Аналітичне виділення окремих типів спільнот мігрантів у двовимірному просторі ефективності та автономності дає можливість пов'язати особливості цих спільнот із можливостями та перешкодами на шляху до інтеграції мігрантів у приймаючі суспільства. Два основних типи соціального капіталу є релевантними до цих вимірів — це об'єднуючий (*англ.* bonding) та сполучаючий (*англ.* linking) капітали. Перший відповідає за внутрішню інтеграцію та зчепленість, за відносини підтримки й обміну в межах спільноти і неформальний контроль за її членами. Другий відповідає за зв'язки не просто з «зовнішнім світом» приймаючого суспільства, а з державними і громадськими інституціями, соціальними службами, місцевою владою, медіа, підприємницькими структурами та окремими суспільними авторитетами. Спільноти мігрантів із «багатим» соціальним капіталом розширюють життєві можливості членів спільноти, стають соціальним ресурсом, який спричиняється до висхідного руху у статусній та професійній ієрархії приймаючого суспільства (*англ.* getting ahead). Якщо ж спільнота мігрантів відзначається «слабким» соціальним капіталом, об'єднує значну частину соціально вразливих осіб, є закритою й однорідною, то такий соціальний ресурс може допомогти лише у долатті побутових щоденних труднощів, але не у досягненні життєвого успіху (*англ.* getting by).

Отже, предметне виокремлення форм самоорганізації громад мігрантів регіону є відповіддю на виклики рухливості соціальної структури сучасного суспільства та зумовлено потребою у формуванні теоретико-методологічних засад аналізу змін у територіально-міграційній системі для подальшого теоретичного осмислення їх впливів на характер взаємозв'язків у внутрішній будові соціуму, з іншого. Такого роду об'єднання мають високий креативний потенціал, позаяк сформовані з осіб, які мають подібний соціальний досвід. Водночас спільноти мігрантів є часто закритими та важкодоступними для дослідника, що актуалізує проблему пошуку адекватних методів їх вивчення.

На шляху утворення спільнот мігрантів виникають бар'єри різноманітного характеру. В літературі знаходимо згадки про такі з них, як дефіцит часу, вразливість та соціально-економічна незахищеність

мігрантів, високий рівень патерналістських очікувань та громадсько-політична пасивність. Надмірну зайнятість мігрантів, і пов'язаний із нею дефіцит часу, можна пояснити скрутним становищем родин мігрантів в Україні і прагненням їм допомогти, зважаючи на що, мігранти часто працюють понаднормово або ж займаються додатковим підробітком. Труднощі може створювати також повне чи часткове невизнання приймаючою стороною українських освітніх ступенів, що спонукає мігрантів, окрім мовних, додатково відвідувати професійні курси чи здобувати освіту в приймаючій країні. Значну проблему для формування спільнот може становити надмірна зосередженість мігрантів на матеріальних чинниках і «зароблянні грошей».

Соціальний капітал спільнот мігрантів актуалізується у низці вимірів. Аналітично препарувавши ці взаємопов'язані виміри, виділимо: структурний та соціокультурний виміри; мікро-, мезо- та макрорівень. Ці виміри дозволяють окреслити предметне поле дослідження функціонування мігрантських спільнот українців за кордоном із перспективи теорії соціального капіталу.

Наше емпіричне дослідження показало, що для сучасного етапу міграції з України характерні такі риси, які вирізняють її від попередніх хвиль: циркулярність зовнішніх міграцій; поширення транснаціональних та гостьових сімей; поширення транспортних та телекомунікаційних технологій, які пом'якшують проблему відсутності мігрантів у країнах походження та розпаду соціальних зв'язків; відносна гендерна збалансованість (порівняно із попередніми історичними хвилями міграції з України, адже частка жінок у міграційному потоці є великою, як ніколи раніше); послаблення міжрегіональних відмінностей векторів зовнішньої міграції через суттєвий перерозподіл міграційного потоку в євроатлантичному напрямі та «зміління» євразійського напрямку зовнішньої міграції; зсув від економічних до інституційних та соціокультурних чинників зовнішньої міграції та ін. Ці зміни є суттєвими у вимірі творення спільнот українськими мігрантами в приймаючих суспільствах. З огляду на це актуалізується необхідність дослідження мігрантських спільнот українців у приймаючих країнах, зокрема у країнах ЄС, в контексті особливостей інтеграції цих спільнот у приймаючі соціуми, соціальних зв'язків у межах цих спільнот, явища обмеженої та загальносуспільної довіри, обігу

різнопланових ресурсів у межах спільнот, механізмів колективної соціальної дії мігрантів у приймаючих суспільствах тощо.

Окрім зазначеного вище, в ході дослідження було виявлено, що у контексті названих трансформацій спільноти українських мігрантів у країнах ЄС зазнають суттєвих змін у вимірі соціального капіталу. Зокрема, це стосується питання згуртованості спільноти, наявності зовнішніх бар'єрів, обмеженої та генералізованої довіри.

Рушієм спільнототворення мігрантів сьогодні, як і раніше, виступають потреби і виклики, які постають перед мігрантами. У цьому сенсі найбільш різняться група новоприбулих самотніх мігрантів (тих, хто прибув у приймаючу країну одноосібно) із напівлегальним правовим статусом (наприклад, у формі порушень окремих міграційних вимог про тривалість перебування, форму працевлаштування та ін.) та мігрантів, які вже перебувають відносно тривалі періоди часу в приймаючій країні, мають відносно стає працевлаштування та налагодили побут і комунікацію із батьківщиною, утворюють транснаціональні сім'ї, поступово «обростають» соціальними зв'язками не пов'язаними із трудовою діяльністю. Потреби у спільнототворенні цих груп мігрантів суттєво різняться. Для новоприбулих мігрантів найбільш актуальною є допомога соціального характеру (питання наявності житла, організації побуту та працевлаштування). З часом із поступовою інтеграцією до трудової діяльності та необхідністю правового регулювання статусу постають потреби правового та інформаційного характеру. Для мігрантів, які здебільшого вирішили питання побуту та працевлаштування, поступово стають більш актуальними потреби культурного, освітнього, громадського характеру. Сучасний стан соціального капіталу спільнот українських мігрантів вирізняється динамічністю. Основною рисою цієї динамічності є поширення нового типу міграційної поведінки — циркулярної міграції.

Суттєвим чинником формування та функціонування соціального капіталу спільнот українських мігрантів на сучасному етапі є поширення моделі циркулярної міграції. Мігранти циркулярного типу не розривають соціальні зв'язки із сім'ями на батьківщині, ведуть активне життя і в приймаючому суспільстві, та в суспільстві походження. Важливою ознакою циркулярної мобільності є легальний характер перебування та працевлаштування мігрантів у приймаючих країнах. Тимчасова міграція може бути стійкою довготривалою

міграційною стратегією домогосподарств і з мережевої перспективи включати, навіть, ротацію мігрантів (коли члени домогосподарства почергово їдуть за кордон на певні періоди часу після чого повертаються). Циркулярна міграція розглядається як ситуація «потрійного виграшу» (*англ.* win-win-win situation), коли в результаті міграційного руху виникають переваги і для приймаючої країни, і для країни походження мігрантів, і для самих мігрантів. З огляду на важливі відмінності міграційної поведінки циркулярного типу від міграційної поведінки на попередніх етапах цілком ймовірним є використання цієї якісної зміни для точки відліку нового, п'ятого, етапу (хвилі) міграції українців за кордон. Ці зміни мають важливе значення і у вимірі соціального капіталу спільнот мігрантів. Циркулярність міграції посилює мобільність мігрантів і послаблює їхню вкоріненість у локальний контекст, виникає складна реконфігурація соціальних зв'язків у якій традиційні форми мігрантських об'єднань стають менш актуальними і, натомість, посилюється значення особистісних міграційних мереж, які виходять за вузькоетнічні та вузькокультурні межі.

На підставі історико-соціологічного аналізу розглядаються перспективи трансформації соціального капіталу спільнот мігрантів у країнах ЄС у контексті моделей культурної інтеграції у приймаючі суспільства. Збереження та посилення спільнот мігрантів можливе у випадку поступової трансформації від моделі високоавтономної низькоефективної спільноти (модель «Гетто») до низькоавтономної високоефективної спільноти (модель «Діаспора») шляхом збагачення складу соціальних мереж, їхнього урізноманітнення, послаблення так званих «етнічних лінз» та ендогенного принципу спільнототворення, перетворення соціального капіталу спільноти мігрантів у елемент загальносуспільного соціального капіталу приймаючого суспільства. Протилежний за змістом вектор пов'язаний із послабленням і, навіть, деінституціоналізацією спільнот мігрантів, трансформацією у бік низькоавтономної низькоефективної спільноти (моделі «Маятника» та «Повернення»). Останній вектор потенційної трансформації соціального капіталу спільнот мігрантів здебільшого зумовлений поширенням циркулярного типу міграції: циркулярному мігранту однаково комфортно і вдома, і у приймаючій країні, а потреби, які раніше задовольнялися завдяки спільнотам співвітчизників, задовольняються у комунікації з інституціями та громадянами приймаючого

суспільства. Отже, обидва ймовірні вектори розвитку пов'язані із викликами для спільнот мігрантів, що загострює необхідність дослідження та сприяння (насамперед на державному рівні) діяльності основних капіталогенеруючих структур соціального капіталу спільнот українських мігрантів.

Водночас очевидним є те, що спільноти українських мігрантів за кордоном відчують потребу у соціальних інститутах, діяльність яких була би скерована на пошук та реалізацію дієвих засобів, форм та методів цілеспрямованого впливу на соціальні відносини, структури і процеси, зумовлені явищем міграції, з метою зниження її (міграції) ризиків, насамперед тих, які пов'язані з труднощами інтеграції мігранта в нове суспільство та проблемами збереження його соціокультурної ідентичності. Це є особливо актуальним з огляду на те, що допомога, яку надає наша держава тим своїм громадянам, які з різних причин змушені жити та працювати за кордоном, поки що не відповідає їх нагальним потребам. Відтак, функцію підтримки трудових мігрантів змушені брати на себе недержавні інститути та організації, зокрема, церква та громадські організації (спілки, асоціації, об'єднання товариства тощо) та служби (Карітас тощо), які діють під її егідою та/або «виростають» з релігійних громад, з ініціативи їх активістів. Спільноти мігрантів за кордоном доцільно розглядати через призму теорії соціального капіталу, що дозволяє виявити можливості, котрі може надати група у якості зв'язків а також обмеження пов'язані із членством у групі.

Розвинуто теоретичне уявлення про функціонування капіталогенеруючих структур соціального капіталу на мезорівні як колективного ресурсу, зміцнення якого відбувається через актуалізацію додаткових комунікаційних каналів; дане положення отримує додаткову верифікацію через доповнення актуальними емпіричними даними щодо активних генераторів соціального капіталу, якими для спільнот українських мігрантів є релігійні й навколорелігійні структури УГКЦ та громадські організації українців за кордоном.

Досліджена нова ситуація у творенні передумов для подальшого розвитку капіталогенеруючих структур на прикладі трудової міграції до Польщі. Як не парадоксально, українські трудові мігранти мають значний «горизонтальний» соціальний капітал, проте недостатній інституційний (а саме, організації та офіційні мережі, які сприяють

спільним діям). Саме визначені нами інституційно структурні фактори, як міграційна політика ЄС, країни-реципієнта, країни-донора, освітня міграція, розвиток етнічного підприємництва, наявність розвинутих організаційних та позаінституційних системи підтримки мігрантів сьогодні посідають провідне значення у творенні якісно «нового» соціального капіталу сполучаючого (зв'язки в різнорідних групах, члени яких формують взаємини довіри для досягнення спільних цілей спільноти чи суспільства) та зв'язуючого («вертикальні» зв'язки людей з різними соціальними статусами) типів.

Крім того, на порядок денний поставлено проблему активізації, передусім, соціальних трансферів як «мостів», які покликані об'єднати соціальні капітали, набуті в межах країни-реципієнта, і країни-донора. У цьому процесі українська сучасна трудова міграція покликана долати низку викликів глобального характеру, пов'язаних із пандемічними викликами обмеженнями, спричиненими дотриманням карантинних заходів, а останнім часом до цього додався безпековий фактор, пов'язаний з відкритою війною Росії щодо України, яка триває від 2014 р. і набула гострої фази з 24 лютого 2022 р. З іншого боку, серед чинників глобального характеру, які впливатимуть сьогодні і в майбутньому на капіталотворчі процеси, вирізняються, передусім, нові медіа, що нерозривно пов'язані з поступом інформаційного суспільства. Як засвідчують дослідження, саме використання соціальних мереж трудовими мігрантами у польських реаліях набуває масового характеру не лише на шляху інформування один одного про можливі адаптаційні виклики у країні перебування, але й як потужний засіб у провадженні власного бізнесу, навчання та праці.

ВИСНОВКИ

Міграція — складне соціально-економічно та культурно зумовлене явище, різнобічне за своїми чинниками та неоднозначне за наслідками. В сучасному світі проблематика міграційних процесів актуалізується через низку причин, серед яких зростаюча відкритість міграційних режимів, розвиток комунікативних і транспортних технологій, цілеспрямована діяльність різного роду інституцій, які стимулюють міграційні потоки та ін. Явище міграції в сучасному світі набуває нових ознак, що вимагає поглибленої та різнобічної наукової рефлексії. Одним із напрямів розвитку наукового дискурсу присвяченого проблематиці зовнішньої міграції є дослідження мігрантських спільнот.

Задекларований та закріплений конституційно євроінтеграційний напрям у зовнішній політиці, актуалізує проблему вдосконалення державної міграційної політики. Йдеться про її вдосконалення, зокрема у вимірі захисту трудових, політичних та культурних прав українських мігрантів за кордоном, подоланні тіньових аспектів зовнішньої трудової міграції, врегулюванні питань соціального забезпечення мігрантів та ін. Поряд із необхідністю вдосконалення державної міграційної політики (зокрема, шляхом укладання двосторонніх міждержавних угод), очевидною є і недостатність, обмеженість можливостей формально-правового регулювання різних проблемних аспектів життя українських мігрантів за кордоном. Задля ефективності політико-правових засобів регулювання міграційних процесів необхідним є врахування соціальних, соціокультурних особливостей функціонування спільнот мігрантів.

На сьогодні є значний обсяг досліджень зовнішньої міграції українців історичного, економічного, статистично-демографічного та соціологічного характеру. Проте досі у цьому науковому дискурсі

недостатньо висвітлено перспективу теорії соціального капіталу. Проте такі суттєві аспекти явища зовнішньої міграції українців як їхня самоорганізація задля колективної дії, творення організаційних форм та відносини солідарності і взаємодопомоги, громадсько-політична, волонтерська активність як у аспекті взаємодій із Україною так і у взаємодіях із приймаючими суспільствами залишається без належної уваги.

Відтак, виявлено особливості інтерпретації поняття «спільнота» в українській соціологічній традиції у контексті розвитку світової теоретичної соціології. З'ясовано, що як для початкового, так і для сучасного етапу становлення української соціології, притаманним є використання поняття «громада». Останнє має низку смислових відтінків: описує конкретну форму буття українського народу; наголошує на громадському вимірі явища; вказує на добровільний та реальний, а не на номінальний характер об'єднання. Традиція досліджень особливого різновиду соціальних спільнот, спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах, є досить давньою, хоча й малознайомою для української соціології. Напрацювання зарубіжних науковців (насамперед — американських та західноєвропейських) є значними та беруть початок від досліджень Чиказької школи. Спільноти мігрантів є одночасно резидентними (територіальними) та ідентифікаційними, що об'єднують людей із спільними життєвими ситуаціями та потребами.

Окреслено евристичні можливості існуючих підходів до формування та функціонування соціального капіталу, недостатньо використовуються у вивченні міграційної проблематики. З позицій теорії соціального капіталу, міграція розглядається як процес, вкорінений у соціальні мережі, які сприяють формуванню й реалізації міграційних намірів, полегшують отримання інформації про країни призначення, стають джерелом емоційної підтримки, сприяння в працевлаштуванні та інтеграції в приймаюче суспільство. Спільнототворення мігрантів відбувається у відповідь на внутрішні і зовнішні чинники: по-перше, це потреби мігрантів (базові матеріальні потреби, потреба у комунікації, статусні домагання та ін.); по-друге, це різноманітні перешкоди (від ймовірного дискримінаційного ставлення до нестачі культурної компетентності) та структура можливостей, яка існує в приймаючому суспільстві (можливості працевлаштування, про-

фесійної самореалізації та відстоювання інтересів у правовому полі і публічному просторі приймаючого суспільства). Теорія соціального капіталу не тільки збагачує існуючі напрацювання в галузі соціології міграції, а й допомагає суттєво переглянути їх.

Соціальний капітал спільноти мігрантів ми розуміємо як ресурси, що утворюються, використовуються та примножуються завдяки функціонуванню соціальних мереж, що включають теперішніх, колишніх, потенційних мігрантів та резидентів приймаючих країн спільного із мігрантами походження. Структурами, які посилюють примноження соціального капіталу спільнот мігрантів (капіталогенеруючими структурами), є стійкі системи соціальних зв'язків, статусів та ролей. Капіталогенеруючі структури доцільно розмежовувати на примордіальні (сім'я, родина, земляцтво), сучасні (транскордонні міграційні мережі, громадські організація, окремі спільнототворчі ініціативи) та межові, що поєднують характеристики першого і другого типів. До останнього типу належать релігійні та «навколорелігійні» організації.

Запропоновано авторську концептуальну схему дослідження соціального капіталу спільнот мігрантів у ендо- та екзогенному вимірі їхнього функціонування в приймаючих суспільствах. Спільноти мігрантів із «багатим» соціальним капіталом розширюють життєві можливості членів спільноти, стають соціальним ресурсом, який спричиняється до висхідного руху у статусній та професійній ієрархії приймаючого суспільства (*англ.* getting ahead). Якщо ж спільнота мігрантів відзначається «слабким» соціальним капіталом, об'єднує значну частину соціально вразливих осіб, є закритою й однорідною, то такий соціальний ресурс допомагатиме лише у доланні побутових щоденних труднощів, але не у досягненні життєвого успіху (*англ.* getting by). У роботі представлена характеристика чотирьох модальностей спільнот за змістом їх соціального капіталу у двовимірній системі координат, яку утворюють осі автономності й ефективності: низькоефективна високоавтономна, високоефективна високоавтономна, високоефективна низькоавтономна та низькоефективна низькоавтономна спільноти.

Проаналізовано досвід емпіричних досліджень соціального капіталу спільнот мігрантів українськими та зарубіжними дослідниками. З'ясовано, що об'єктом відповідних досліджень насамперед були

спільноти мігрантів в американському суспільстві і лише в останні десятиліття з'являється помітна кількість праць, присвячених спільнотам мігрантів у країнах ЄС. Спільним для подібних досліджень є наголошення на таких аспектах як: роль міграційних мереж у стимулюванні процесу міграції; спільноти мігрантів як середовище генерації та використання ресурсів; дилема між спільнототворенням мігрантів та успішною інтеграцією у приймаючі суспільства.

Виявлено особливості соціального капіталу українських мігрантів на етапі попередніх хвиль міграції з України в контексті моделей інтеграції в приймаючі суспільства. З'ясовано, що типовою рисою спільнототворення українських мігрантів у приймаючих суспільствах на етапі першої хвилі була добровільна геттоізація, розвиток внутрішньої структури спільноти, замкнутість спільноти на собі, розбудова квазіродинних мереж, відносно однорідних за соціальним статусом та сферою зайнятості, розвиток соціального капіталу об'єднуючого типу, структур неформальної взаємодопомоги в межах так званої економіки виживання (*англ.* subsistence economy). З часом, з огляду на насичену структуру можливостей мігрантів у приймаючих суспільствах відбувається трансформація спільнот мігрантів від моделі «Гетто» до моделі «Діаспора». Представники другої та третьої хвиль міграції влилися до складу спільнот українських мігрантів з такими важливими для спільнототворення аспектами: відносно високий соціальний статус мігрантів другої та третьої хвилі сприяв успішній інтеграції у приймаючі суспільства; політична сегментація новоприбулих мала негативний вплив на спільнототворення.

Досліджено особливості формування та функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів з України в країнах ЄС в умовах актуальних трансформацій явища зовнішньої міграції. Сучасний етап спільнототворення українських мігрантів відзначається низкою особливостей, серед яких як ті, що посилюють соціальний капітал спільноти, так і ті, що ставлять його під загрозу: утворюються міграційні мережі, що об'єднують «нових мігрантів», «старих мігрантів» (діаспора) та резидентів приймаючих країн, які не пов'язані з Україною; зростає індивідуалізація культурного, соціального та економічного життя домогосподарств, сегментація суспільства за ознаками стилю життя, спеціалізації, цінностей та інтересів, а не за ознаками мови та етнічності; послаблюються етнічно та культурно однорідні

соціальні мережі та посилюється така капіталогенеруюча структура як транснаціональні міграційні мережі. Такі зміни зумовлені, з одного боку, посиленням структури можливостей, які пропонують мігрантам приймаючі суспільства та, з іншого боку, трансформацією міграційної поведінки у напрямі циркулярності. Транснаціональні мережі посилюють ймовірність здійснення міграційних переміщень у майбутньому, зменшують потенційні міграційні ризики і втрати у процесі міграції та водночас негативно впливають на участь мігрантів у процесах спільнототворення.

Отримана у дослідженні емпірична база містила дані масового опитування, експертних інтерв'ю, матеріали фокус-групових дискусій та статистичні дані, що дозволило різнобічно проаналізувати такі аспекти досліджуваної проблеми як: формування міграційного потоку та роль у ньому міграційних (зокрема, транснаціональних) мереж, особливості потреб мігрантів на різних етапах їхнього перебування у приймаючих суспільствах, особливості ресурсів, до яких вдаються мігранти задля задоволення своїх потреб (із увагою до мережевих та немережевих ресурсів), участь мігрантів та роль формальних структур у спільнототворенні. На підставі експертного опитування активних представників мігрантських спільнот, державних службовців, працівників науки та освіти та громадських організацій, які дотичні до прийняття рішень щодо відстоювання інтересів мігрантів, з'ясовано особливості спільнототворення українських мігрантів з особливою увагою до структурної складової процесу генерації соціального капіталу.

Розкрито особливості формальних та неформальних капіталогенеруючих структур соціального капіталу спільнот українських трудових мігрантів у країнах ЄС. З'ясовано, що двома найбільш потужними генераторами соціального капіталу є релігійні та навколорелігійні організації, а також громадські організації нерелігійного спрямування. При цьому роль перших є суттєво більшою. З-поміж найбільших українських конфесій у сенсі цілеспрямованої роботи зі спільнотами мігрантів суттєво вирізняється УГКЦ, що пояснюється історичними особливостями розвитку цієї конфесії, зокрема тривалим періодом функціонування за рубежем. З'ясовано, що основні напрями роботи церкви з мігрантами визначаються потребами останніх та реалізуються на трьох взаємопов'язаних рівнях: безпосередня робота із

українськими мігрантами та повертаннями, їхніми рідними та дітьми, біженцями та іноземними мігрантами в Україні, підготовка душпастирів та координація душпастирської опіки мігрантів; підготовка та представлення позиції УГКЦ щодо феномену міграції та викликів, які її супроводжують на національному та міжнародному рівнях.

На прикладі аналізу трудової міграції до Польщі нами виокремлено три групи факторів, що мають безпосередній вплив на формування соціального капіталу в сучасних умовах. До першої групи факторів нами віднесено «Фактор глобального характеру», який формують такі складові-індикатори, як географічна близькість/віддаленість країни-реципієнта, пандемічні виклики, поступ інформаційного суспільства/ нові медіа, глобальна безпека / відсутність військових дій, тероризму, а також зубожіння населення в країні-донорі. Другу групу факторів позначено як «Інституційно-структурні фактори», що охоплюють міграційну політику ЄС, країни-реципієнта, країни-донора; освітню, передусім, студентську міграцію; етнічне підприємництво, а також організаційні та позаінституційні системи підтримки мігрантів. Трудова міграція як складний соціоекономічний, соціокультурний та психологічний процес опосередковується здебільшого низкою чинників-наслідків, які ми об'єднали у «Супутній фактор», що містить явища соціального сирітства, рееміграцію, міжпоколінні трансфери і, характерну для ситуації України і Польщі, не лише географічну близькість, але й практичну відсутність мовно-культурних бар'єрів, яку слід розглядати як чинник, що має виключно сприятливий вплив на капіталотворчі процеси у середовищі трудових мігрантів, не беручи тут до уваги можливі стереотипи та упередження.

Вважаємо за доцільне аналізувати соціальний капітал у контексті трудової міграції на чотирьох рівнях, що значно розширить поле соціологічного дискурсу, що вивчає її здебільшого у трьох взаємопов'язаних вимірах і рівнях: 1) мікроструктурний вимір (індивідуальний рівень); 2) мезоструктурний вимір (соціальний рівень); 3) макроструктурний вимір (глобальний рівень). Вказані рівні аналізу міграційних процесів, на наш погляд, необхідно доповнити ще одним виміром — інституційним або організаційним, який, передусім, спрямований на аналіз нормативного і управлінського аспектів міграції. Відтак, у межах інституційно-структурного виміру предметом вивчення міграційних процесів є позитивні та негативні наслідки мігра-

ції для країни-донора і приймаючого суспільства, міграційні бар'єри (економічні, політичні, соціокультурні, правові та адміністративні), участь громадського сектора, боротьба з нелегальною міграцією, забезпечення національної безпеки та налагодження конструктивних взаємодій у системі державних та соціальних інститутів, побудова адекватної та продуктивної міграційної політики (передбачає систему заходів, реалізованих конкретними органами державної влади у сфері регулювання міграцій).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баньковская С. Л. Эрнст Бёрджесс. *Современная американская социология* / Под ред. В. И. Добренькова. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 296 с.
2. Барсукова С. Ю. Вынужденное доверие сетевого мира. *Политические исследования*. 2001. № 2. С. 52—61.
3. Білан Ю. В., Білушак Г. І., Демків О. Б. Динаміка економічних, інституційних та соціокультурних чинників зовнішньої міграції населення України. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 10. С. 285—294.
4. Білецький Л. Українські піонери в Канаді 1891—1951. Вінніпег : Комітет українців Канади, 1951. 128 с.
5. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження. *Економічний часопис — XXI*. 2003. № 5. С. 46—50.
6. Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Школяр М. Спільнота як Дім. *Практичні поради з організації громад українських трудових мігрантів* / за ред. О. Іванкової-Стецюк. Львів : Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2011. 96 с.
7. Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология: электронный журнал*. 2002. Т. 3. № 5. URL: [https:// www.ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5.pdf](https://www.ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5.pdf)
8. Бьоттгер К., Лада А. Громадська активність українці в Польщі та Німеччині. Warszawa : Fundacja Instytut Spraw Publicznych, 2016. 25 с.
9. Варга Н. І. Інституціоналізація соціальних практик неформальної зайнятості населення в транзитивному суспільстві : монографія. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2020. 288 с.
10. Варга Н. І. Функціонування соціальних мереж в умовах регіонального середовища. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2015. Вип. 67/68. С. 105—112.
11. Варга Н. І. Соціологічні основи дослідження неформальної економіки і зайнятості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Соціологія. 2016. № 3. С. 108—116.
12. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 448 с.

13. Веселкин Е. А. Понятие социальной сети в британской социальной антропологии. *Концепции зарубежной этнологии* [Сост. и ред. Бромлей Ю. В.]. Москва : Наука, 1976. 216 с.
14. Виклики та здобутки Української Греко-католицької церкви в міграції: історико-соціологічний нарис. [О. Іванкова-Стецюк, Л. Васьків, А. Васьків, Г. Селещук]. Львів : Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2010. 96 с.
15. Віанелло А. Ф. Транснаціональні сім'ї між Україною та Італією. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової міграції: проблеми та шляхи їх розв'язання*: Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 22 березня 2012 р. Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 107—116.
16. Воловодова О., Касперович О. Про соціокультурну специфіку суб'єктності територіальної громади: організаційний аспект. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 103—119.
17. Галайчук О. ФВ-спільноти як одна із сучасних форм громадського активізму українських трудових мігрантів в Італії. *Громадський активізм українських мігрантів Європи: згуртовані новими викликами*: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 24 жовтня 2019 р. Львів : Видавництво «Апріорі», 2019. С. 140—142.
18. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя; пер. з англ. Київ : Альтерпрес, 2004. 104 с.
19. Гідність без кордонів: виклики міграції (Матеріали круглих столів, вибрані церковні та міжнародні документи, а також аналітичні матеріали щодо міграції). Упоряд. Селещук Г., Окіс А. Львів : «Справедливість і мир» УГКЦ, 2007. 255 с.
20. Гірник А. М., Гірник Г. А. Особливості адаптації українських освітніх мігрантів до умов життя за кордоном. *Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2014. Т. 162. С. 51—55.
21. Годованська О. Культурна складова національної ідентичності українських трудових мігрантів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Культурологія*. 2011. Вип. 7. С. 380—388.
22. Годованська О. Новітня українська діаспора в королівстві Іспанія. Народознавчі зошити. 2012. № 2. С. 241—248.
23. Гойсан В. Реєміграція: до проблеми концептуального визначення поняття. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2021. Вип. 15. С. 102—116.
24. Грабович О. До питання акультуризації української міграції. *Українська міграція. Історія і сучасність*: Матеріали міжнародних наукових

- конференцій, присвячених 100-річчю міграції українців до Канади. Львів : Каменяр, 1992. С. 207—215.
25. Гуцал П. З. Українська міграція Канади і США та національно-визвольний рух на західноукраїнських землях (1914—1923). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. Львів, 20 с.
 26. Демків О. Соціальний капітал та ретроорієнтовані соціальні мережі в умовах державного монополізму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*. 2013. Вип. 1. С. 28—34.
 27. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні основи дослідження та операціональні параметри. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 99—111.
 28. Дмитрук Б. П., Чудаєва І.Б. Еміграційні процеси в Україні: мотивація, тенденція та наслідки для України. *Економіка та держава*. 2018. № 1. С. 4—10.
 29. Доповідь Голови Комісії УГКЦ у справах мігрантів на Синоді єпископів УГКЦ, Григорій Селещук. Львів, 2010 (з архівів Г. Селещука).
 30. Доступ домогосподарств України до Інтернету (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2020. URL: https://www.ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2020/zb/07/zb__dd_in19.pdf
 31. Журавлев В. Осмысление феномена транснациональной семьи и миграционных процессов в Украине: взгляд социосинергетики. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання* : збірник наукових статей і виступів на міжнародній науково-практичній конференції, 22 березня 2012 року, Львів: Національний університет «Львівська політехніка» [та ін.]. Львів, 2012. С. 159—168.
 32. Зиммель Г. Эскурс о чужаке. Социологическая теория: история, современность, перспективы. *Альманах журнала «Социологическое обозрение»*. СПб. : Владимир Даль, 2008. С. 9—14.
 33. Зимнін А. Всупереч пандемії: як українські трудові іммігранти у Польщі впоралися з кризою. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/project/2021/workineu/article2.html> (дата звернення: 08.07.2021).
 34. Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2001. Том IV. №1. С. 27—53.
 35. Іванкова-Стецюк О. Б. Аналітичний огляд соціологічних досліджень трудової міграції. *Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації* ; наук. ред. Садова У. Я. Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2011. С. 243—248.

36. Іванкова-Стецюк О. Концептуалізація змін організаційних форм релігійного життя: український контекст. Автореф. дис. наук. ступеня д-ра соціол. наук. Київ, 2015. 33 с.
37. Іванкова-Стецюк О. Спільнота як Дім. *Матеріали дослідницького проекту «Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції»*. Львів : Видавництво Тараса Сороки, 2010. 68 с.
38. Іванкова-Стецюк О. Українська трудова міграція в якісному вимірі: за матеріалами глибинних інтерв'ю та фокус-груп / І. Марков, Єрм. Ю. Бойко, О. Іванкова-Стецюк, Г. Селещук та ін. *На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження* ; за ред. І. Маркова. Львів : Папуга, 2009. С. 109—176.
39. Іванкова-Стецюк О., Васьків Л., Васьків А., Селещук Г. Виклики та здобутки Української Греко-Католицької Церкви в міграції. Львів : Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2010. 96 с.
40. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. Соціально-економічні практики українських трудових мігрантів у вимірах соціокультурних орієнтацій: самоорганізація vs патерналізм. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечнікова. Соціологія і політичні науки*. 2013. Т. 18. Вип. 2 (18), ч. 1. С. 274—281.
41. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Сусак В. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів. Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України; Комісія УГКЦ у справах мігрантів. 2011. 130 с.
42. Ілик Х. В. Соціальне сирітство в контексті сучасних міграційних процесів в Україні: дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. 233 с.
43. Інтеграція України у єдиний цифровий ринок ЄС. Потенційні економічні переваги (Яворський П., Таран С., Шепотило О., Гаманюк О.). Київ : ГО «Український центр європейської політики» 2020. С. 12. URL: http://www.ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/dig_ukraine_eu_15.12.2020_-_WEB_3.pdf
44. Качараба С., Рожик М. Українська міграція. Міграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. Львів, 1995. 121 с.
45. Колодій А. Соціальний і політичний капітал та їх вплив на довіру до публічної влади. *Творення простору суспільної довіри в Україні XXI століття*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 17—19 лют. 2016 р. Київ : ДВНЗ «Університет банківської справи», 2017. С. 193—201.
46. Кулицький С. Українська робоча сила на ринку праці Польщі на сучасному етапі економічного розвитку. *Україна: події, факти, коментарі*. 2020. № 15. С. 46—58.

47. Куценко О. Наследие государственного социализма в политической культуре украинского общества. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 993. С. 79—88.
48. Куценко О. Становлення соціальних класів як вияв самоорганізаційних процесів в суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 4. С. 122—133.
49. Ластовецький, С. Початковий період української міграції до канадської провінції Квебек (1891—1905 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2014. Вип. 25. С. 200—205.
50. Лещук Г. Соціокультурна та громадська діяльність українських мігрантських об'єднань у Франції. *Громадський активізм українських мігрантів Європи: згуртовані новими викликами*: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 24 жовтня 2019 р. Львів : Видавництво «Апріорі», 2019. С. 165—167.
51. Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 10—26.
52. Лібанова Е., Позняк О. Зовнішня трудова міграція з України: вплив COVID-19. *Демографія та соціальна економіка*. 2020, № 4 (42). С. 25—40.
53. Майданік І. П. Трудові міграції у період трансформації соціально-економічних відносин в Україні: автореф. дис. наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини». Харків, 2008. 20 с.
54. Малиновська О. А. Мігранти, міграції та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : Вид. НАДУ, 2004. 236 с.
55. Малиновська О. А. Міграційна політика Європейського Союзу: виклики та уроки для України. Київ : НІСД, 2014. 48 с.
56. Мамардашвілі М. Культура і думка. *Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 6. С. 26—28.
57. Махонюк О. В. Загальні тренди зовнішньої міграції в Україні. *Міграція в умовах трансформації регіональних ринків праці України: механізми регулювання* / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. С. 54—60.
58. Миронович Д., Сальникова С., Решетняк Е. Религиозный капитал и религиозное участие в странах новой восточной Европы. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологія*. 2013. № 1 (4). С. 16—27.
59. Міграційна активність студентської та учнівського молоді Карпатського регіону України (результати соціологічного дослідження) / За

- ред. Васильціва Т. Г., Риндзак О. Т. Львів : ДУ«Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України 2020. 60 с.
60. Міграційний профіль за 2016 рік. Ст. 51. Міграційний профіль/ Моніторинг міграційних процесів/Діяльність/ДМС України/. URL: <https://www.dmsu.gov.ua/> (дата звернення: 17.09.2019).
61. Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток України / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. Київ, 2016. 116 с.
62. Міністерство Закордонних справ України. Закордонні українці. Українська громада в країнах світу. URL: <https://www.mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5342> (дата звернення: 12.08.2019).
63. Названа кількість українських заробітчан у Польщі. URL: <https://www.slovoidilo.ua//2021/07/20/novyna/suspilstvo/nazvana-kilkist-ukrayinskyh-zarobitchan-polshhi> (дата звернення: 20.07.2021).
64. Наслідки міжнародної міграції населення України та політико-управлінські дії щодо їх врегулювання. Аналітична записка. Національний інститут Стратегічних досліджень. 2011. URL: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/naslidki-mizhnarodnoi-migracii-naselennya-ukraini-ta-politiko> (дата звернення: 17.04.2020).
65. П'ята хвиля міграції з України набирає обертів. URL: <http://www.svi-tua.com.ua/news/201610/1141-pyata-hvylya-emigraciyi-ukrayiny-nabyrae-obertiv> (дата звернення: 11.05.2019).
66. Парк Р. Э. Организация сообщества и романтический характер. *Социологическое обозрение*. 2002. Т. 2. № 3. С. 13—18.
67. Патнам Р. Д., Мокарді Р., Нанетті Р. Н. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії. Київ : Основи, 2001. 302 с.
68. Пачковський Ю. Діти українських трудових мігрантів як проблема сучасної девіантології. *Pedagogika prewencji: dzieci, mlodziez, rodzina / Red. J. Zimny. Stalowa Wola: KUL, 2013. S. 339—355.*
69. Пачковський Ю. Ф. Соціологія підприємництва. *Соціологія: теорії середнього рівня: навч. посібник / За ред. Ю. Ф. Пачковського*. Київ : Каравела, 2020. С. 219—247.
70. Перевезій О. А. Концептуалізація поняття «етнічний бізнес» у сучасній соціогуманістиці. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 11. С. 48—66.
71. Піддубний В. А., Привалов Ю. О., Чепурко Г. І. Цивілізаційний механізм функціонування соціального капіталу в підприємстві. *Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В. В. Лях*. Вип. 6—7 (134—135). Київ, 2014. С.188—202.

72. Підскальна О. Мультикультуралізм як феномен постсучасного світу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3—4. С. 108—120.
73. Потреби та виклики організацій громадянського суспільства, що працюють з мігрантами та мобільним населенням. *Звіт за результатами дослідження*. Київ : Аналітичний центр Cedos, 2021. 51с. URL: <https://www.cedos.org.ua//pdf/dosl-orhanizatsii-shcho-pratsiuiut-z-mihrantkamy-ta-mob-naselenniam.pdf>.
74. Прес-реліз «Міграційні настрої населення України у квітні 2018 року». URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=765&page=1> (дата звернення: 15.10.2019)
75. Резнік О. С. Членство в громадських організаціях як кооперативна практика. *Український соціум*. 2009. 2(29). С. 22—33.
76. Риндзак О. Т. Чинники міграції та проблеми інтеграції українських Мігрантів за кордоном. *Scientific Journal «Science Rise»*. № 2. 2014. С. 138—142.
77. Риндзак О. Міграційна політика в Україні: виклики та інтеграційні перспективи : монографія Львів: Каменяр, 2019. 422 с.
78. Рісна Р. Р. Трудова рееміграція в системі забезпечення соціально-економічного розвитку регіону: дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07 / Національна академія наук України ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього». Львів, 2016. 256 с.
79. Рішко-Порческу А. Трансформація соціального простору великого міста у часовому та соціальному вимірах. Дис. наук. ступеня канд. соціол. наук 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології. Інститут соціології НАН України. Київ, 2015. 200 с.
80. Робота в Польщі: думки заробітчан. URL: http://www.ratinggroup.ua/research/regions/rabota_v_polshe_mneniya_zarobitchan.html (дата звернення: 27.03.2018).
81. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ. Київ : Центр Разумкова, Заповіт, 2018. С. 294. 368 с.
82. Розмір грошових переказів в Україні. *Економічна правда*. 7 лютого 2019. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/02/7/645072/>
83. Русіна О. Спроби зрозуміти українських мігрантів. URL: <https://www.nasze-slowo.psprobi-zrozumiti-ukrayinskih-migrantiv/> (дата звернення: 17.02.2019).
84. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. Москва : Наука, 1987. 200 с.
85. Савицький Ю. Український бізнес у Польщі: дорого, але спокійно — підприємці-українці, які працюють у Варшаві. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28641780.html> (дата звернення: 27.06.2017).

86. Сафонова М. А. Концепции функционирования мигрантских сообществ в американской социологии. *Социологические исследования*. 2012. № 5. С. 106—116.
87. Семигіна Т. В., Лиховид Д. О. «Громада» чи «спільнота»? (інтерпретації феномена громади сучасними науковцями). *Нова парадигма*. 2014. Вип. 123. С. 186—195.
88. Середа Ю. Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту. *Український соціум*. 2013. № 4 (47). С. 81—97.
89. Скільки і на що витрачають студенти у Польщі. URL: <https://www.vsetutpl.com/skilky-i-na-scho-vytrachayut-studenty-u-polschi> (дата звернення: 17.07.2017).
90. Скірка М. Українсько-польська історія — як швейцарський сир. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3238295-mirolavskirka-golova-obednanna-ukrainciv-u-polsi.html> (дата звернення: 3.05.2021).
91. Судин Д. Роль громадської активності мігрантів у підтриманні їхньої національної ідентичності. *Громадський активізм українських мігрантів Європи: згуртовані новими викликами*: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 24 жовтня 2019 р. Львів: Видавництво «Апріорі», 2019. С. 189—192.
92. Суліван А. Відчуваючи серцебиття мігранта. Львів : Артос, 2009. 112 с.
93. Сусак В. Типологія патерналізму. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів : ЛНУ ім. Ів. Франка. 2007. Вип. 1. С. 64—78.
94. Тима П. Об'єднання українців у Польщі переживає кризу середнього віку. URL: <https://www.nasze-slowo.p/obyednannya-ukrayincziv-u-polshhi-perezhyvaе-kryzu-serednogo-viku/> (дата звернення: 20.01.2021).
95. Тьонніс Ф. Спільнота та суспільство. Київ : Дух і літера, 2005. 262 с.
96. УГКЦ — церква мігрантів. *Наш вибір. Газета для українців у Польщі*. URL: <https://www.naszwybir.pl//ugkts-tserkva-migrantiv/> (дата звернення: 27.05.2021).
97. Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність / За ред. Д. Дрбохлава, М. Ярошевич. Прага : Карлів університет, 2016. 169 с. URL: <https://www.eurorewb.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Migr-mobility-ukr.pdf>.
98. Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наукове видання / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. 110 с.
99. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2018. 396 с.

100. Українське суспільство: міграційний вимір. *Національна доповідь*. Київ : Національна академія наук України, 2018. 35 с. URL: https://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/migration_national_report_main_results.pdf.
101. Українські заробітчани в Польщі у першому кварталі передали додому понад 1 млрд доларів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3285178-ukrainski-zarobitcani-v-polsi-u-persomu-kvartali-pere-dali-dodomu-ponad-1-mlrd-dolariv.html> (дата звернення: 22.07.2021).
102. Українські студенти ідуть навчатися у Польщу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27079605.html> (дата звернення: 18.06.2015).
103. Українські школи у Португалії підбили підсумки навчального року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2722110-ukrainski-skoli-u-portugalii-pidbili-pidsumki-navcalnogo-roku.html> (дата звернення: 12.07.2019).
104. Українці залучені до громадської діяльності, але уникають активної участі. URL: <https://www.dif.org.ua/article/ukraintsi-zalucheni-do-gromadskoi-diyalnosti-ale-unikayut-aktivnoi-uchasti> (дата звернення: 22.09.2019).
105. Філіпчук Л. Мігрантські спільноти і органи влади: досвід України і Польщі. URL: <https://www.cedos.org.ua/migrantski-spilnoty-i-organy-vlady-dosvid-ukrayiny-i-polshhi/> (дата звернення: 17.02.2022).
106. Фундація «Наш Вибір». URL: <https://www.uk.ukrainskidom.pl/pro-nas/fond-nash-vibir/> (дата звернення: 15.05. 2021).
107. Цимбалюк О. Яким є типовий український студент у Любліні й навіщо місту студенти-іноземці. URL: <https://www.hroniky.com/articles/view/128-ia-kum-ie-tyrovuyi-ukrainskyi-student-u-liublini-i-navishcho-mistu-studenty-inozemtsi> (дата звернення: 2.09.2017).
108. Чепурко Г. Проблеми формування соціального капіталу в Україні на сучасному етапі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1(1). С. 271—283.
109. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львівський національний університет імені Івана Франка. Видання четверте, перероблене і доповнене. Львів: Кальварія, 2004. 543 с.
110. Чорновол І. Українська Фракція Галицького Крайового сейму. 1861—1901 (Нарис з історії українського парламентаризму). Львів: Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 288 с.
111. Шиманська К. В. Зовнішня міграція в Польщі в процесі її євроінтеграції: проблеми, шляхи їх вирішення, уроки для України. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2016. № 2.
112. Ящук Л. П. Сучасне розуміння соціального сирітства та значення територіальної громади як фактору соціалізації. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 81—88.

113. Adamic L. *Laughing in the Jungle: The Autobiography of an Immigrant in America*. New York: Harper & brothers, 1932. 335 p.
114. Andrejuk K. Co skłania imigrantów do zakładania własnych firm? Analiza procesu samozatrudniania i rozwijania przedsiębiorstw etnicznych na przykładzie społeczności Ukraińców w Polsce. *Studia Migracyjne — Przegląd Polonijny*, 2016. Vol. 42. S. 223—253.
115. Andrejuk K. Superróżnorodność w warunkach kryzysu i transformacji społecznej: od przedsiębiorczości migrantów do superróżnorodnej przedsiębiorczości, [w:] *Zmiana społeczna, pandemia, kryzys. Konteksty empiryczne i teoretyczne* / red. K. Andrejuk, I. Grabowska, M. Olcoń-Kubicka, I. Taranowicz. Warszawa : Wydawnictwo IFIS PAN 2021, S. 355—379.
116. Arango J. Explaining migration: a critical view. *International Social Science Journal*. 2000. Vol. 52 (165). P. 283—296.
117. Banfield E. *The Moral Basis of a Backward Society*. E. Banfield. Glencoe, III.: Free Press, 1958. 188 p. URL: <http://www.giannisilei.it/wp-content/uploads/pdf/Banfield.pdf>.
118. Barometr Polskiego Rynku Pracy 2021. URL: <https://www.personnelservice.pl/wp-content/uploads/2021/03/Barometr-Polskiego-Rynku-Pracy-2021.pdf> (дата звернення: 15.11.2021).
119. Beck U. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Modeme*, Suhrkarnp Verlag, Frankfurt/M., 1986. 396 s.
120. Bertotti M., J. F. Harden A. Connected Communities. A Review of Conceptualizations and Meanings of «Community» within and across Research Traditions: a Meta-Narrative Approach. 2016. URL: <http://www.ahrc.ac.uk/Funding-Opportunities/Research-funding/Connected-C...>
121. Bielecka-Prus J., Kruk M., Olchowski J. Europejski Uniwersytet Wschodni — podsumowanie i rekomendacje. URL: https://www.kul.pl/files/638/2016/euw_podsumowanie-i-rekomendacje.pdf (дата звернення: 15.02.2017).
122. Bizri R. M., *Refugee-Entrepreneurship: A Social Capital Perspective*. *Entrepreneurship & Regional Development*. 2017. No 29 (9—10). P. 847—868.
123. *Brain-Net Circular Migration. Volume 1. Migrants Flows Feeding into Business Internationalization*; ed. by A. Montanari. Rome : Rubbettino, 2010. 356 p.
124. BrainNetworking. URL: <http://brain-networking.org/> (дата звернення: 15.05.2019).
125. Brzozowski J. *Przedsiębiorczość imigrantów w Krakowie: stan obecny i perspektywy rozwoju*. Kraków : Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2019. 75 s.
126. Castles S., de Haas H., Miller M. J. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Fifth edition. New York : Guilford Press, 2011. 420 p.

127. Chand M., Ghorbani M., National Culture, Networks and Ethnic Entrepreneurship: A Comparison of the Indian and Chinese Immigrants in the US. *International Business Review*. 2011. No 20. P. 593—606.
128. Children Left Behind. Final Report. November 2010. URL: <http://www.childrenleftbehind.eu/wp-content/uploads/2011/11/Final-Report-ITA-UKR-project-IOM-Italy.pdf>.
129. Chmielewska I., Dobroczek G., Puzynkiewicz J. Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce — raport z badania 2015 r., Warszawa : Departament Statystyki NBP, 2016. 33 s.
130. Coleman J. Foundations of Social Theory. Cambridge, MA : Harvard Univ. Press, 1990. 993 p.
131. Coleman J., Hoffer T. Public and Private Schools: the Impact of Communities. Basic Books, New York. 1987. 254 p.
132. Cope B., Keryk M., Kyliushyk I. Sytuacja ukraińskich migrantek w Polsce w czasie COVID-19. Warszawa : Fundacja «Nasz Wybór» 2021. URL: <https://www.pl.boell.org/sites/default/files/202103/Sytuacja%20ukraińskich%20migrantek%20w%20PL.pdf> (дата звернення: 6.03.2021).
133. Dahinden J. Cities, migrant incorporation, and ethnicity: A network perspective on boundary work. *Journal of International Migration and Integration*. 2013. 14 (1). P. 39—60.
134. Dalton J. H., Elias M. J., Wandersman A. Community Psychology: Linking Individuals and Communities. Washington : Wadsworth Thomson Learning, 2001. 488 p.
135. Davis A., Gardner B. B., Gardner M. R. Deep South: A Social Anthropological Study of Caste and Class. Chicago : Chicago University Press, 1946. 600 p.
136. Długosz P. Integracja ukraińskich studentów podejmujących naukę w Polsce. *Studia Migracyjne — Przegląd Polonijny*. 2018. Nr 2 (168), S. 67—92.
137. Domański T. *Internacjonalizacja polskich uczelni wyższych*. URL: https://www.dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/22808/%5B63%5D80_Doma%5%84ski_Internacjonalizacja%20polskich.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 15.09.2017).
138. Duvell F. Illegal Immigration in Europe — Beyond Control. Crossing the fringes of Europe: Transit migration in the EU's neighbourhood. Working Paper. No. 33. Oxford : Centre on Migration, Policy and Society, 2006. P. 1—33.
139. Dweck C. Messages That Motivate: How Praise Molds Students' Beliefs, Motivation, and Performance (in Surprising Ways). w: Aronson (red.), *Improving Academic Achievement: Impact of Psychological Factors on Education* (25—36), San Diego : Academic Press, 2002.

140. ESS Round 6: European Social Survey (2018): ESS-6 2012 Documentation Report. Edition 2.4. Bergen, European Social Survey Data Archive, NSD — Norwegian Centre for Research Data for ESS ERIC. doi:10.21338/NSD-ESS6—2012.
141. Etzioni A. *Monochrome Society*. Princeton: Princeton University Press, 2003. 336 p.
142. Eurostat. (2019). Migration and migrant population statistics. URL: https://www.ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migration_flows:_Immigration_to_the_EU_from_non-member_countries_was_2.4_million_in_2017 (дата звернення: 30.09.2020).
143. Fargues P. Circular Migration: Is it relevant for the South and East of the Mediterranean? *CARIM-AS 2008/40*. P. 1—13.
144. Fink M., Kessler A. Cooperation, trust and performance: empirical results from three countries. *British Journal of Management*. 2010. Vol. 21. No. 2. P. 469—483.
145. Fukuyama F. *Social Capital and Civil Society*. International Monetary Fund, Working Paper, WP/00/74, 2000. P. 1—18.
146. Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* by Francis Fukuyama. New York : Free Press, 1995. 480 p.
147. Fussell E., Massey D. S. The Limits to Cumulative Causation: International Migration from Mexican Urban Areas. *Demography*. 2004. 41. P. 151—172.
148. Galanciak S., Guriy B. Nowe media a rekonstrukcja kapitału społecznego migrantów ukraińskich na polskim rynku pracy. *Migration Studies — Review of Polish Diaspora*. 2020. Nr 2 (176). S. 153—175.
149. Gans H. Second Generation Decline: Scenarios for the Economic and Ethnic Futures of the Post. *American Immigrants, Ethnic and Racial Studies*. 1992. Vol. 15 (2). P. 173—192.
150. Gladwell M. Small Change. Why the revolution will not be tweeted. URL: <http://www.newyorker.com/magazine/2010/10/04/small-change-malcolm-gladwell> (дата звернення: 28.10.2019).
151. Globalizacja w czasie pandemii. Jak dobrze połączona ze światem jest Polska? URL: <https://www.forsal.pl/gospodarka/artykuly/8048444,globalizacja-w-czasie-pandemii-global-connectedness-index-2020.html> (дата звернення: 21.12.2020).
152. Górny A., Jaźwińska E. Ukraińskie migrantki i migranci w aglomeracji warszawskiej: cechy społeczno-demograficzne i relacje społeczne. Raport z badań. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW, CMR Working Paper, 2019. URL: <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2019/04/WP115173.pdf> (дата звернення: 18.04.2020).

153. Górny A., Kołodziejczyk K., Madej K., Kaczmarczyk P. Nowe obszary docelowe w migracji z Ukrainy do Polski. Przypadek Bydgoszczy i Wrocławia na tle innych miast. CMR Working Papers 118/176, 2018. URL: <https://www.migracje.uw.edu.pl/publikacje/nowe-obszary-docelowe-w-migracji-z-ukrainy-do-polski-przypadek-bydgoszczy-i-wroclawia-na-tle-innych-miast/> (дата звернення: 13.10.2019).
154. Gould W. T. S, Prothero M. Space and time in African population mobility, w: Kosinski, L., Prothero, M. (red.), *People on the move: Studies on internal migration*. London : Methuen & Co Ltd. 1975. P. 39—49.
155. Granovetter M. S. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. 1973. Vol. 78, No. 6. P. 1360—1380.
156. Granovetter, M. Economic institutions as social constructs: the scope of analysis. *The Journal of Sociology and Social Anthropology*. 2004. No 7(1). P. 76—89.
157. Gurak D. T. Migration Networks and the Shaping of Migration Systems. *International Migration Systems: A Global Approach* / eds.: M. M. Kritz, L. L. Lim, H. Zlotnik. Oxford : Clarendon Press, 1992. P. 150—176.
158. GUS. Szkolnictwo wyższe w roku akademickim 2020/2021 (wyniki wstępne). URL: <https://www.stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/szkolnictwo-wyzsze-w-roku-akademickim-20202021-wyniki-wstepne> (дата звернення: 15.06.2021).
159. Haas De H. North. African Migration Systems: Evolution, Transformations and Development Linkages. *Migración y Desarrollo*. 2006 (2). P. 65—95.
160. Hamilton R., Dana L.P., Benfell C. Changing Cultures: An International Study of Migrant Entrepreneurs. *Journal of Enterprising Culture*. 2008. No 16 (1). P. 89—105.
161. Hazleton V., Kennan W. Social capital: reconceptualizing the bottom line. *Corporate Communications: An International Journal*. 2000. Vol 5. URL: <http://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/13563280010372513> (дата звернення: 28.02.2016).
162. Ibrahim, G., Galt, V. Explaining ethnic entrepreneurship: An evolutionary economics approach. *International Business Review*. 2011. No 20 (6). P. 607—613.
163. Iglicka K. The Foraging Labour Market in Poland. *Migration and labour market in Poland and Ukraine*. Warsaw, 2003. P. 40—51.
164. Inglehart R., Norris P. *Rising Tide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 226 p.
165. Ivankova-Stetsyuk O. Community as Home. Resume of the research project «Church Community as an active form of organization of the life of Ukrainian labour Migrants». Lviv, 2010. 68 p.

166. Izdebska-Długosz D. Czy naprawdę tak bardzo się różnimy? Studenci Polscy i Ukraińscy — komunikat z badań. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2015. Nr 2 (4).
167. Jahoda M., Lazarsfeld P. F., Zeisel H. Marienthal. *The Sociography of an Unemployment Community*, London Tavistock Publishing 2002. URL: <https://www.christianfleck.eu/pdf/texte/2002a.pdf>.
168. Jaroszewicz M., Małynowska O. Najnowsza migracja z Ukrainy do Polski: (nie)stały fenomen? Warszawa : Fundacja im. Stefana Batorego, 2018 (czerwiec). S. 3—8.
169. Kapera I. Motywy wyboru i oczekiwania studentów z Ukrainy wobec kształcenia na kierunkach związanych z turystyką. *Turyzm*. 2017. Nr 27/1. S. 19—23.
170. Klimczuk A. Pandemia COVID-19 z perspektywy teorii ryzyka, [w:] A. Bartoszewicz, K. Książkowski, A. Zybala (red.), *Polska... Unia Europejska... Świat... w pandemii COVID-19 — wybrane zagadnienia. Wnioski dla kształtowania i prowadzenia polityki publicznej*. Warszawa : Elipsa 2021. S. 34—56. URL: <https://www.doi.org/10.33896/978-83-8017-379-8.2>.
171. Knack S., Keefer P., Does social capital have an economy payoff? A cross-country investigation. *Quarterly Journal of Economics*. 1997. Vol. 112. No. 4. P. 1251—1288.
172. Koval N., Reichardt I., Vaičiūnas L. Polacy i Ukraińcy w codziennych kontaktach. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu, 2021. S. 14-19. URL: <https://www.library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/18311.pdf> (дата звернення: 19.05.2021).
173. Kruhlaya M., Molenda M. Kapitał społeczny jako determinanta przedsiębiorczości etnicznej wśród białoruskich imigrantów w Polsce. *Przegląd Prawno-Ekonomiczny*. 2021. Nr 3. S. 79—94.
174. Lancee B. *Immigrant Performance in the Labour Market: Bonding and Bridging Social Capital*. Series: IMISCOE Research. Amsterdam University Press, 2012. 192 p.
175. Latraverse L., Turgeon-Barry G. *History of Pointe-Saint-Charles*. URL: <https://www.shpsc.org/en/history> (дата звернення: 15.06.2020).
176. Levesque, M., Lowe, C. The Importance of Attributions and Expectancies in Understanding Academic Behaviour, Medway, F., Cafferty, T. (Eds.), *School psychology: A social psychological perspective*, Hillsdale, N. Erlbaum, 1992. P. 47—81.
177. Lindberg J. S. *The Background of Swedish Emigration to the United States. An Economic and Sociological Study in the Dynamics of Migration*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1930. 156 p.

178. Loury G. A dynamic theory of racial income differences. Women, minorities, and employment discrimination. Edited by P. A. Wallace, A. M. La Mond. Lexington : Heath, 1977. P. 153—186.
179. Markov I., Boyko Y., Ivankova-Stetsyuk O., Seleshchuk H. At the Crossroad. Analytical Materials of Complex Research. Lviv, 2009. 252 p.
180. Massey D. S. Why Does Immigration Occur? Ed by C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind. The Handbook of International Migration: The American Experience. New York : Russell Sage Foundation, 1999. P. 34—52.
181. Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E. Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*. 1993. 19 (3). P. 431—466.
182. Massey D. S., J. Durand, N. J. Malone Beyond Smoke and Mirrors: Mexican Immigration in an Age of Economic Integration. New York: Russell Sage Foundation, 2002. 326 p.
183. Massey D., Alarcon R., Gonzalez H., Durand J. Return to Aztlan: The Social Process of International Migration from Western Mexico. Berkeley/LA : Univ. of California Press, 1987. 348 p.
184. McPherson M. Lynn Smith-Lovin M., Cook J. Birds of feather: Homophily in social networks. *Annual Review of Sociology*. 2001. No 27. P. 415—444.
185. Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa / Red. K. Slany. Kraków: Wydawnictwo UJ, 2008. 404 s.
186. Migracje międzynarodowe w Europie: monografia / E. Kacperska, M. Kacprzak, D. Kmieć, A. Król, K. Łukasiewicz. Warszawa: Wydawnictwo SGGW, 2019. 197 s.
187. Migracje zarobkowe cudzoziemców z Ukrainy i Azji do Polski. Work Service (2019). URL: <https://www.Migracje%20zarobkowe%20cudzoziemców%20z%20Ukrainy%20i%20Azji.%20Work%20Service.pdf> (дата звернення: 15.11.2020).
188. Morawska K.A. Migracja cyrkulacyjna w unii europejskiej — założenia, realizacja, perspektywy. *Unia Europejska. Unia Europejska.pl*. Nr 3 (226). 2014. S. 29—35.
189. Norris P. Making Democratic Governance Work: How Regimes Shape Prosperity, Welfare, and Peace. *CEU Political Science Journal*. 2013 (Sept.). Vol. 8. No. 3. 369 p.
190. Pachkovskyy Y. Ukrainian-Polish educational space of higher education: challenges and prospects for cross-border cooperation. *Contemporary Socio-Economic Issues of Polish-Ukrainian Cross-border Cooperation / Ed. L. Buller, H. Kotarski, Y. Pachkovskyy*. Warsaw : Center of European Projekt, 2017. P. 269—294.

191. Park R. E., Burgess E. W. *The City. Suggestions for Investigations of Human Behavior in the Urban Environment*. Chicago: University of Chicago Press, 1925. 288 p.
192. Park R. Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33. P. 881—893.
193. Pawelec L. Eurosieroctwo współczesnym problemem społecznym. *Pedagogika Rodziny*. 2011. Nr 1/1. S. 119—128.
194. Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*. 1998. Vol. 24. P. 1—24.
195. Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American journal of sociology*. 1993. Vol. 98. P. 1320—1350.
196. Pozzetta G. Immigrants and Ethnicity: The State of Italian-American Historiography. *Journal of American Ethnic History*. 1989. Vol. 9, No. 1. P. 67—95.
197. Putnam R. D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. 1995 (January). P. 65—78.
198. Pyżalski J., Zdrodowska A., Tomczyk Ł., Abramczuk K. Polskie badanie EU Kids Online 2018. Najważniejsze wyniki i wnioski. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2019. URL: [https:// www.fundacja.orange.pl/files/user_files/EU_Kids_Online_2019_v2.pdf](https://www.fundacja.orange.pl/files/user_files/EU_Kids_Online_2019_v2.pdf) (дата звернення: 25.12.2019).
199. Rainie L., Wellman B. *Networked: The New Social Operating System*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The MIT Press, 2012. 358 p.
200. Ram M., Jones T., Villares-Varela M. Migrant Entrepreneurship: Reflections on Research and Practice. *International Small Business Journal*. 2017. No 35 (1). P. 3—18.
201. Rejman K., Pachkovskyy Y. Collective consciousness in the assessments of the dangers caused by COVID-19: Polish-Ukrainian discourse. *Health Security in the area of the Poland-Belarus-Ukraine Cross-Border Cooperation Programme* / Edited by: L. Buller, A. Tsos. Lutsk-Rzeszów: Bonus Liber Sp. z o.o., 2021. P. 53—76.
202. Said E. *Imaginative Geography and Its Representations: Orientalizing the Oriental*. Orientalism. New York : Vintage, 1979. 186 p.
203. Shapiro G.. *The Comeback: How Innovation will Restore the American Dream*. Beaufort Books, 2011. 224 p.
204. *Social Structures: A Network Approach*, edited by B. Wellman and S. D. Berkowitz. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 513 p.
205. Stebelsky I. Ukrainian population migration after World War II. *The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II*. W.W. Isajiw

- (ed.). Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. P. 21—66.
206. Strategie Przetrwania Integracja imigrantow z Ukrainy na polskim rynku pracy. *Raport ze zogniskowanych wywiadow grupowych*. URL: https://www.isp.org.pl/uploads/download/strategie-przetrwania-integracja-imigrantow-z-ukrainy-na-polskim-ryнку-pracy-raport-ze-zognisko-wanych-wywiadow-grupowych_pl_1593520657.pdf.
207. Strielkowski W., Bilan Y., Demkiv O. Religion and international migration: a case study of Ukraine. *Religions*. 2016. 7 (6). P. 64—76.
208. Strzelecki P. Imigranci w polskiej gospodarce — raport z badań ankietowych. Warszawa: Narodowy Bank Polski. Departament Statystyki. Lipiec 2020. 21 s. URL: <https://nbp.pl/publikacje/migracyjne/imigranci-vii2020.pdf>.
209. Subtelny O. Ukrainian political refugee: an historical overview. *The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II*. W.W. Isajiw (ed.). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. P. 3—20.
210. Szkoły wyższe i ich finanse w 2014 r. URL: <https://www.stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/szkolnictwo-wyzsze-standniu-30-xi-2015-r.kacja/edukacja/szkolnictwo-wyzsze-standniu-30-xi-2015-r-dane-wstepne,8,3.html> (дата звернення: 30.08.2017).
211. Sztompka P. Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej. Kraków : Wydawnictwo Znak, 2016. 350 s.
212. Taylor J. E. The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process. *International Migration*. 1999. No. 37. P. 63—88.
213. Thomas W. I., Znaniecki F. The Polish peasant in Europe and America. Boston, MA: Badger, 1918. Vol. I. Pp. ix+526. Vol. II. Pp.vi+569.
214. Tilly C. As Sociology Meets History. N.Y., Lnd., Sydney, San Francisco, 1981. 237 p.
215. Ukraińcy nie boją się zakładać własne biznesy w Polsce. URL: <https://www.gremi-personal.com//ukraincy-nie-boja-sie-zakladac-wlasne-biznesy-w-polsce/> (дата звернення: 1.04.2021).
216. van Hoof E. Lockdown Is the World's Biggest Psychological Experiment — and We Will Pay the Price. *World Economic Forum*. URL: <https://weforum.org/agenda/2020/04/this-is-the-psychological-side-of-the-covid19-pandemic-that-were-ignoring> (дата звернення: 17.04.2020).
217. Varga N., Ruehl V. Wpływ transgranicznej migracji zarobkowej rodziców na socjalizację dzieci. *Problemy i zagrożenia współczesnej rodziny teoria i badania*; red. nauk. Beata Szluz. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017. S. 43—49.

218. Waldinger R., McEvoy D., Aldrich H. Spatial dimensions of opportunity structures. *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies* / R. Waldinger, H. Aldrich, R. Ward (red.). Newbury Park : Sage Publications. 1990. P. 106—130.
219. Warren R. L. The Community in America. Chicago, 1978. 262 p.
220. Wellman B., Ooka E. Does Social Capital Pay Off More Within or Between Ethnic Groups? Analyzing Job Searches in Five Toronto Ethnic Groups. Ed. by E. Fong. 2003. Toronto : University of Toronto Press. P. 119—226.
221. Welter F. All you need is trust? A critical review of the trust and entrepreneurship literature. *International Small Business Journal*. 2012. Vol. 30. No. 3. P. 193—212.
222. West J. Plainville, USA. Chicago, 1948. 238 p.
223. Whyte W. F. Street corner society: the social structure of Italian slum. University of Chicago press, 1943. 364 p.
224. Winship C., Sobel M. Causal Inference in Sociological Studies. Handbook of Data Analysis, edited by M. Hardy and A. Bryman, Sage. Publications, 2004. P. 451—480.
225. Wiśniewski D. Sposób postrzegania studentów ukraińskich przez ich kolegów z Polski jako konsekwencja «ukrainizacji» Uniwersytetu Opolskiego. *Imigranci z Ukrainy w Polsce. Potrzeby i oczekiwania, reakcje społeczne? Wyzwania dla bezpieczeństwa*. Pod red. nauk. M. Lubicz Miszewskiego. Wrocław : AWL, 2018. S. 187—202.
226. Woolcock M. The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcome. *Canadian Journal of Policy Research*. 2. 2001. URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/5/13/1824913.pdf>.
227. World Migration Report (2018). URL: https://www.iom.int/sites/default/files/country/docs/china/r5_world_migration_report_2018_en.pdf (дата звернення: 15.10.2020).
228. Yenkey C. B. Fraud and Market Participation: Social Relations as a Moderator of Organizational Misconduct. *Administrative Science Quarterly*. 2018. Vol. 63. Issue 1. P. 43—84.
229. Zagraniczni pracownicy na polskim rynku pracy. URL: https://www.parp.gov.pl/raporttematyczny/storage/publications/pdf/Zagraniczni-pracownicy-na-polskim-ryнку-pracy_last.pdf (дата звернення: 15.12.2021).
230. Zak P. J., Knack S. Trust and growth. *The Economic Journal*. 2001. No 111/470. P. 295—321.

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА ОНЛАЙН-ОПИТУВАННЯ «Соціальний капітал українських мігрантів у країнах ЄС»

№ анкети: |_____| |_____| |_____|

Це опитування присвячене практикам спільнототворення українських мігрантів у країнах ЄС. Ми будемо вдячні, якщо Ви відповісте на наші запитання та гарантуємо, що ці відповіді не будуть розголошуватись, а використовуватимуться разом з іншими лише в наукових цілях. Вони будуть цілковито конфіденційними та анонімними. Перечитайте, будь ласка, кожне запитання та відзначте той варіант відповіді, який відповідає Вашим поглядам та досвіду. Якщо Ви не бажатимете відповідати на певні запитання, Ви маєте на це право. Також дозвольте зазначити, що не існує правильних чи неправильних відповідей на кожне зі запитань, тому, відповідаючи на них, керуйтесь, будь ласка, виключно власною думкою.

1. Скільки разів упродовж останніх двох років (починаючи з 2017 року) Ви виїжджали за межі України до країн ЄС?

- Один раз
- Двічі
- Від трьох до десяти разів
- Більше десяти разів
- Нз/Бв

2. Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років?

- 2.1. Польща
- 2.2. Німеччина

- 2.3. Словаччина
- 2.4. Італія
- 2.5. Чехія
- 2.6. Країни Прибалтики
- 2.7. Країни Скандинавії
- 2.8. Угорщина
- 2.9. Іспанія
- 2.10. Португалія

3. Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС? (можна обрати кілька відповідей)	Так	Ні	Б/В
3.1. Виконання оплачуваної роботи	1	2	88
3.1. Туристичні поїздки	1	2	88
3.2. Здобуття освіти	1	2	88
3.3. Професійна діяльність	1	2	88
3.4. Особисті зустрічі (наприклад, зустрічі з друзями та родичами)	1	2	88
3.5. Відвідування релігійних заходів (служб, прощ, відвідання храму поза службою)	1	2	88
3.6. Відвідування мовних курсів	1	2	88
3.7. Голосування на українських виборах під час перебування за кордоном	1	2	88
3.8. Волонтерська діяльність	1	2	88
3.9. Участь у діяльності українських громадських організацій	1	2	88
3.10. Участь у діяльності громадських організацій не пов'язаних з Україною	1	2	88

4. Якщо Ви виконували /виконуєте оплачувану роботу, перебуваючи за кордоном, то у якому статусі?	Так	Ні	Б/В
Працюю повністю легально	1	2	88
Перебуваю за кордоном легально, але працюю не відповідно до закону (наприклад, без оформлення документів, або не маючи права здійснювати оплачувану роботу)	1	2	88
Перебуваю в країні з порушенням термінів легального перебування	1	2	88

5. Чи зазнавали Ви дискримінації за ознакою громадянства чи національності, перебуваючи за кордоном?	Так	Ні	Б/В
	1	2	88

6. Якщо зазнавали дискримінації, то опишіть якої саме?	
---	--

7. В який спосіб ви знайшли роботу в країні перебування?	Так	Ні	Б/В
Завдяки інформації від інших українців, які працюють у приймаючій країні	1	2	88
Завдяки інформації від родичів, друзів у приймаючій країні	1	2	88
Завдяки організації із працевлаштування (посередників, рекрутерів)	1	2	88
За оголошенням у медіа	1	2	88
Завдяки інформації від знайомих громадян приймаючих країн	1	2	88

8. Чи підтримуєте Ви відносини з іншими співвітчизниками, які перебувають у тій самій країні?	Так	Ні	Б/В
	1	2	88

9. Наскільки часто Ви спілкуєтеся з іншими співвітчизниками, які перебувають у тій самій країні?	Кілька разів на місяць	Раз на місяць чи рідше	Кілька разів на рік	Б/В	Рідше, ніж кілька разів на рік	Ніколи
	3	4	5	88	6	7

10. Чи відвідуєте Ви церковні служби та інші релігійні заходи українських церков за кордоном?	Так	Ні	Б/В
	1	2	88

11. Наскільки часто Ви відвідуєте церковні служби та інші релігійні заходи українських церков за кордоном?	Кілька разів на місяць	Раз на місяць чи рідше	Кілька разів на рік	Рідше, ніж кілька разів на рік	Ніколи	Б/В
	3	4	5	6	7	88

Чи відповідають дійсності твердження щодо Вашого кола спілкування?	Так	Ні
12. У моєму колі спілкування в країні перебування переважають громадяни України	1	2
13. Більшість осіб із мого кола спілкування в приймаючій країні — це мігранти з різних країн	1	2
14. Більшість мого кола спілкування за кордоном становлять громадяни приймаючих країн.	1	2
15. Навіть під час перебування за кордоном я здебільшого спілкуюся з родичами та друзями, які перебувають в Україні (використовуючи інтернет, телефон)	1	2
16. Знаю про місця зібрань українських мігрантів у країні перебування	1	2
17. Знаю про діяльність організацій, що об'єднують українських мігрантів у країні перебування	1	2

18. Чи маєте Ви досвід звернення до об'єднань українців за кордоном?	Так	Ні	Б/В
	1	2	88

19. Якщо маєте такий досвід, то яких саме питань стосувалися ці звернення?	Так	Ні
19.1. Пошук спілкування із співвітчизниками	1	2
19.2. Пошук інформації правового характеру	1	2
19.3. Пошук житла	1	2
19.4. Пошук працевлаштування	1	2

НА ЗАВЕРШЕННЯ — РОЗКАЖІТЬ НАМ, БУДЬ ЛАСКА, ДЕКІЛЬКА СЛІВ ПРО СЕБЕ ОСОБИСТО

20. Ваша стать

Чоловіча

Жіноча

21. Ваш вік? _____

22. Зазвичай щомісяця Ваші прибутки становлять ...

До 5 тисяч	1	
Від 5 до 10	2	
Від 10 до 15	3	
Від 15 до 20	4	
Більше 20	5	

ЩИРО ДЯКУЄМО ЗА ВАШУ ДОПОМОГУ!

**Гайд експертних інтерв'ю дослідження
«Інтереси трудових мігрантів в контексті взаємодії
з органами регіональної влади»**

Шановний експерте!

Дане опитування проводиться Комісією УГКЦ у справах мігрантів у співпраці із Львівською Облдержадміністрацією з метою вироблення пропозицій для формування регіональної політики взаємодії органів регіональної влади із трудовими мігрантами. Для нас важливо, щоб така політика формувалася на основі діалогу із представниками громадських об'єднань трудових мігрантів та за їхньої активної участі, що дозволить повніше визначити потреби і інтереси трудових мігрантів та роль органів регіональної влади для їх реалізації.

Наперед дякуємо за допомогу та співпрацю.

Якими є потреби, що постають перед українськими мігрантами в країнах ЄС? Які з цих потреб є нагальними, а які довготерміновими?

Якими є проблеми правового характеру, що постають перед українськими мігрантами в країнах ЄС?

Якими є потреби соціально-економічного характеру, що постають перед українськими мігрантами в країнах ЄС?

Якими є потреби культурного та освітнього характеру, що постають перед українськими мігрантами в країнах ЄС?

Якими є потреби психологічного характеру, що постають перед українськими мігрантами в країнах ЄС?

Які потреби українських мігрантів пов'язані із сім'ями останніх, зокрема у таких можливих випадках як: 1) розлука мігрантів із членами своїх сімей; 2) спільне перебування сімей мігрантів у приймаючій країні; 3) повернення мігрантів з-за кордону до своїх сімей?

Наскільки ці потреби виявляються на різних етапах міграційного процесу (включно із етапом прибуття в приймаючу країну, початковим етапом перебування, тривалим періодом перебування, поверненням чи поїздками додому)?

Якою є роль державних та недержавних інституцій/організацій України у задоволенні потреб українських мігрантів у країнах ЄС?

Якою є роль державних та недержавних інституцій/організацій приймаючих країн у задоволенні потреб українських мігрантів у країнах ЄС?

Якими є структури самоорганізації та взаємної підтримки українських мігрантів за кордоном?

Гайд експертного інтерв'ю «Роль УГКЦ у формуванні та функціонуванні спільнот українських мігрантів в країнах ЄС»

Шановний експерте!

Для Синоду єпископів УГКЦ, присвяченому темі міграції, готується набір матеріалів, що висвітлює різні аспекти теми. Зокрема, важливу його частину становитимуть матеріали, що висвітлюють багаторічний досвід розвитку української діаспори.

Ми вдячні Вам за те, що Ви знайшли час і бажання допомогти у підготовці таких матеріалів та висловитись з приводу цієї теми, актуальної для кожного вірного нашої Церкви та для українства загалом.

Просимо Вас уважно ознайомитись із запитальником і дати у вільній формі відповіді на ті запитання, щодо яких Ви почуваетесь належно проінформованими. Якщо якесь запитання становитиме для Вас труднощі, Ви можете не відповідати на нього. Водночас, якщо Ви забажаєте надати нам додаткову інформацію, яка стосується тематики дослідження, будемо вдячні Вам за це. Якщо Вам буде складно дотримуватись пропонованого нами порядку запитань, Ви можете надавати свої свідчення так, як Вам зручно.

Заздалегідь дякуємо за допомогу та співпрацю.

ТЕМА 1
НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Ми б хотіли дізнатися, якою була українська діаспора у Вашій країні на початку свого формування та як змінювались її характеристики в подальшому. Тож просимо Вас відповісти на такі запитання:

1.1. Коли з'явилися у Вашій країні перші українські поселенці? Які регіони України (Галичина, Волинь, Буковина, Придніпров'я тощо) вони представляли?

1.2. Яким чином відбувалося розселення перших українських мігрантів? Чим керувалися українці, обираючи своїм місцем проживання той чи інший регіон?

1.3. Які були перші найбільші місця локалізації перших українських поселенців? Чи змінилося щось у подальшому? Які наразі є найбільші осередки українських мігрантів? Де вони зосереджені?

1.6. Що Вам відомо про соціальний статус українців, що прибували на постійне проживання до Вашої країни? Кого серед них було більше — зубожілих селян, заможних селян, інтелігенції тощо? Чи змінилась ця соціальна структура української діаспори в подальшому? Якщо так, то якою вона є зараз?

1.7. Якими були основні мотивації виїзду за кордон перших представників української діаспори? Чи співвідносились вони із їхнім соціальним статусом? Чим займалася більшість новоприбулих мігрантів? Чим було зумовлено вибір їх активностей після переселення?

1.8. Як змінювалася кількість українських мігрантів з часом?

ТЕМА 2

ПОЧАТКИ ТА РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ ДІАСПОРИ

Просимо Вас поділитися з нами інформацією щодо початків та розвитку церковного життя української діаспори у Вашій країні. Для цього дайте, будь ласка, відповіді на такі запитання:

2.1. Що Ви можете розповісти про перших душпастирів українських мігрантів? Коли і звідки вони прийшли? В якому стані (целібат, ієромонах, одружений) була більшість із них? Хто їх утримував (парафіяни, Латинська Церква тощо)?

2.2. Ким було призначено першого Єпископа УГКЦ в діаспорі, на яку територію і в якому титулі (візитатор, вікарій, екзарх тощо)? За яких обставин відбулося це призначення?

2.3. Як здійснювалось відвідування української діаспори предстоятелями УГКЦ (Митрополит Андрей Шептицький, Патріарх Йосип Сліпий, Кардинал Мирослав-Іван Любачівський, Верховний Архієпископ Любомир Гузар)? Що Вам відомо про час та місце їхнього перебування? Які зустрічі і з ким проводили предстоятелі, в яких значних заходах брали участь?

2.4. Як би Ви описали динаміку розвитку церковних громад української діаспори? Як змінювалась географія їхнього розміщення? Що Вам відомо з історії виникнення монастирів та семінарій для українських священників?

2.5. Чи відомо Вам щось про внутрішньоцерковні конфлікти (календар, целібат інше) в середовищі українських священників? Які шляхи їхнього вирішення пропонували та пропонують?

2.6. Яким чином склалися взаємовідносини УГКЦ в діаспорі з іншими Церквами? Як би Ви охарактеризували ставлення до мігрантів і духовенства з боку Латинської єрархії? Як склалися відносини з православними Церквами? Чи змінювався характер цих стосунків? Якщо так, то за яких обставин?

ТЕМА 3
ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ:
МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

Дозвольте з Вашою допомогою докладніше дізнатися про громадське життя української діаспори. Поділіться, будь ласка, своїми знаннями щодо традицій формування перших українських громад за кордоном та розвитку цих традицій в умовах сьогодення.

3.1. Опишіть, будь ласка, як відбувався процес започаткування українських організацій у Вашій країні? Якою була специфіка їхньої діяльності — залежно від типу організації (громадська, культурна, фінансова, політична, навчально-просвітницька тощо)?

3.2. Що Вам відомо про те, як відбувався розвиток взаємовідносин «старої» діаспори з представниками наступних її хвиль, зокрема, як новоприбулі українці увіходили в життя спільнот попередніх хвиль? Особливо нас цікавить, яким чином новоприбулі мігранти створювали власні організації, яка співпраця існувала між організаціями різних хвиль, яке було наставлення мігрантів зі стажем до новоприбулих українців?

3.3. Чи відомі Вам серед українських організацій такі, які розпочали свою діяльність у середовищі перших українських мігрантів і продовжують успішно функціонувати в наші дні? В чому, на вашу думку, полягає секрет їхнього успіху?

3.4. Як би Ви оцінили ситуацію щодо співпраці Церкви з громадськими організаціями українців? У яких сферах ця співпраця була і залишається ефективною? І навпаки, якщо виникали і виникають конфлікти, то у яких сферах, з яких причин, та які Ви бачите реальні шляхи їх розв'язання?

3.5. Що Вам відомо про те, як відбувався на перших порах зв'язок представників української діаспори з матірною землею? Які форми зв'язку залишилися актуальними, а що змінилося?

3.6. У чому Ви бачите головний внесок українських мігрантів у культурний, економічний та політичний розвиток українства загалом та України зокрема? Як діаспора здійснює представництво українських інтересів на міжнародній арені?

3.6. Як би Ви оцінили вплив української держави на розвиток середовища українських мігрантів у Вашій країні? В чому він виявляється? Які Ви бачите перспективи розвитку взаємовідносин між українцями у світі?

ТЕМА 4 ВИЗНАЧНІ ДОСЯГНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

На завершення — декілька коротких запитань щодо досягнень української міграції.

4.1. Як би Ви оцінили ініціативи української діаспори у Вашій країні за такими параметрами (*та по можливості надішліть, будь ласка, фото*):

- видавнича діяльність;
- медіадіяльність (телебачення, радіо, часописи тощо);
- проведення культурно-мистецьких заходів;
- участь у суспільно-політичному житті країни перебування;
- відносини з владою, масові акції.

4.2. Кого б Ви могли виділити серед визначних постатей української міграції за такими номінаціями (*та по можливості надішліть, будь ласка, короткі біографічні довідки та/або фото*):

- Церковні мужі;
- митці;
- науковці;
- політики;
- бізнесмени-меценати;
- інші.

4.3. Назвіть, будь ласка, визначні пам'ятки матеріальної культури, створені з ініціативи та/або за підтримки української діаспори у Вашій країні, виділивши такі їх групи (*та по можливості вкажіть, будь ласка, час спорудження будови, за які кошти її було збудовано та додайте фото*):

- найважливіші храми;
- основні навчальні заклади;
- музеї;
- пам'ятники;
- інші.

Наукове видання

ПАЧКОВСЬКИЙ Юрій Франкович,
СЕЛЕЩУК Григорій Павлович

**СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ
СПІЛЬНОТ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ
У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Монографія

Редактор	Мар'яна Михалюк
Комп'ютерне верстання	Інге Мазінг
Дизайн обкладинки	Василя Рогана

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 15,22.
Тираж 100 прим. Зам. _____

В И Д А В Е Ц Ь

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

С В І Д О Ц Т В О

про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Пачковський Ю. Ф.

- П 21 Соціальний капітал спільнот українських трудових мігрантів у країнах Європейського Союзу: монографія / Ю. Ф. Пачковський, Г. П. Селещук. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2022. — 264 с.

ISBN 978-617-10-0758-1

У монографії розглянуто актуальні проблеми дослідження особливостей соціального функціонування спільнот українських трудових мігрантів у приймаючих країнах Європейського Союзу з перспективи теорії соціального капіталу. Висвітлено місце соціального капіталу в каузальних моделях функціонування спільнот мігрантів та представлено порівняльний аналіз емпіричних досліджень соціального капіталу таких спільнот. Розкрито різної складності процеси формування та функціонування спільнот українських мігрантів в історико-соціологічній ретроспективі. Аналізуються їхні сучасні капіталогенеруючі структури соціального капіталу, зокрема, за участю громадських і релігійних організацій. Запропоновано авторський підхід концептуалізації соціального капіталу спільнот мігрантів у двох якісних вимірах: автономності та ефективності. Наголошено на тому, що спільноти українських трудових мігрантів за кордоном відчують потребу у соціальних інститутах, які б цілеспрямовано впливали на соціальні відносини, структури і процеси, зумовлені явищем міграції, з метою зниження її ризиків. Визначено основні напрямки аналізу реконструкції соціального капіталу українських трудових мігрантів та його змістовні чинники, зумовлені особливостями сучасної української трудової міграції до країн Європейського Союзу на прикладі Польщі.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів та студентів, які вивчають сучасні тенденції міграційних процесів, що передбачають формування спільного життєвого простору трудовими мігрантами з урахуванням сучасних викликів до творення та використання потенціалу соціального капіталу.

УДК 316.3 + 316.7+ 316.47